

MICHAEL KRÆMMER

Sølv, guld og penninge

**Betalingsmidler, møntvæsen og pengemål
i tidlig dansk middelalder**

TANCREDI
2017

Sølv, guld og penninge

Copyright © Michael Kræmmer 2017

Forlaget Tancredi

Alle foto er Copyright Nationalmuseet CC-BY-SA

Forsidefoto: Mønter fra Vejstrupfundet. Foto Jesper Weng, Nationalmuseet

Bagsidefoto: Guldkors fundet på Orø. Foto Nationalmuseet

Omslag og grafisk tilrettelæggelse: Lone Fomsgaard

Udgivet med støtte fra:

LS Advokat Axel Ernsts og frøken Alvilda Ernsts legat

Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse

ISBN: 978-87-996131-5-1

Tryk:xx

FORORD

Denne bog er et afledt produkt af min ph.d.-afhandling fra februar 2015. Afhandlingen havde et meget bredspektret emneområde, i hovedsagen middelalderens betalingsmidler, møntvæsen og de mål, man vurderede jorden i, tidens vigtigste produktivkraft.

Takket være støtte fra Advokat Axel Ernsts og frøken Alvilda Ernsts legat samt Den Hielmstierne-Rosencroneske Stiftelse er det blevet muligt for mig at udgive afhandlingen. Det har været vigtigt for mig at kunne lave en udgivelse med mere læseværdig disposition og sprogbrug end ph.d.-afhandlingens form. Desuden er den samlede tekstmængde i en afhandling meget voldsom til en udgivelse. Da Advokat Axel Ernsts og frøken Alvilda Ernsts legat primært støtter numismatisk forskning, faldt det naturligt, at jeg begrænsede denne publikation til spørgsmålet om betalingsmidler, møntvæsen og de måleforhold man brugte til at værdisætte guld, sølv og pengene.

Selvom jeg har forsøgt at gøre stoffet så læsbart som muligt, er det stadig en svært tilgængelig bog. Jeg må til dels undskylde mig med, at det stof, der har skullet fodre bogen, i sig selv er vanskeligt. De skriftlige kilder er få, som regel tvetydige, det sidste især når det gælder de prekære opgivelser af hvad noget var værd eller kostede. Vi har en anelig mængde fund af mønter og ædelmetaller, men fundene udgør stadig kun en forsvindende lille del af, hvad der var i omløb. Vurderingen, af hvilken virkelighed fundene afspejler, er endnu en vanskelig øvelse.

Jeg skylder rigtig mange mennesker tak for deres hjælp under forløbet, for mange til at alle kan nævnes. I forbindelse med processen, hvor afhandlingen blev til denne bog, vil jeg dog fremhæve støtten fra Jørgen Steen Jensen, Helle Horsnæs og Jens Christian Moesgaard, alle fra den institution, der indtil for nylig hed Den kongelige Mønt- og Medaillesamling.

Selve ph.d.-afhandlingen kan hentes elektronisk i pdf-form på internet-siden

www.tancredi.dk/pdf/phd.pdf

Sorø, september 2016

INDHOLD

Indledning	9
Læsevejledning	11
Kilderne	13
Vægtmålet	17
De europæiske vægtmål	19
De ældste danske mål	22
Markens bestanddele	25
Forskningen i danske vægtmål	33
Sølvvægten	43
Guldet	55
Pengemålet	71
Den numismatiske forskning	73
Pengevæsenet i Danmark 1070 - 1340	95
Mønt, kurs og pengemark 1070 - 1240	107
Valdemar II's møntreform	137
Pengemark og mønt 1250 - 1340	149
Sammenfatning	183
Efterskrift: Det svært forståelige	193
 Exkurs: Plovskat og slagskat	 197
Bilag	200
Gaver og ydelser i de tidligste kilder fra Lund	200
Skattefund	205
Lødighedsmålinger	209
Kilder	239
Litteratur	242

OVERSIGTER

1. Gaverne i Lunds Mindebog før ca. 1145	28
2. Kilder før 1230 til oplysning om markens delmål	39
3. Beregninger af de danske sølvmåls vægt	50
4. Betegnelser for sølvvægten 1231-1340	52
5. Omtaler af guldet før 1340	66
6. Kilder til indtægten af mønten	105
7. De ældst brugte mål frem til 1225	113
8. Lødighedsmålinger 1050-1240	121
9. Møntkursens udvikling 1150-1240	123
10. Homogene fund 1080-1200	132
11. Indtægtslistens kurstal	146
12. Lødighedsmålinger 1240-1330	152
13. Kilder til kursværdier 1256-1334 (sølvmål)	154
14. Kilder til kursværdier 1263-1357 (sterlingmål)	157
15. Kilder der indirekte belyser kursværdien 1284-ca 1350	158
16. Kursværdier 1256-1319	160
17. Kilder til renovatio monetae	166
18. Udenlandsk mønt i kilder og fund	179

INDLEDNING

Denne afhandling er en bearbejdet udgave af de metrologiske og numismatiske afsnit i min ph.d. fra 2014 med titlen "Højmiddelalderens jordmål og betalingsmål". Sigtet med ph.d.-afhandlingen var at afdække betydningen af de mål, der anvendtes om ædelmetaller, penge, korn og jordens værdi. Formålet var at give os bedre redskaber til at forstå den praktiske betydning af de nominelle værdiangivelser, vi møder i de skriftlige kilder. Hvad indebar det for jordlejerer, at den årlige afgift var 2 mark sølv? Hvad betød det for gældssætning og f.eks. pantsættelser, at mønten blev stadig ringere år for år? Hvad vil det sige, at man ejede et stykke jord til 3 mark guld på en tid, hvor vi ved, at der knap var guld i omløb?

Jeg er siden 2014 blevet mere bevidst om, hvor forskelligt begrebet "højmiddelalder" kan forstås. Derfor er her valgt udtrykket "tidlig middelalder" forstået som modsætning til "senmiddelalder".

Alle disse mål er nært knyttet til hinanden, ikke mindst fordi kilderne benytter samme målestok om størrelser, vi betegner med så forskellige mål som kilo, kroner eller tønder land. Målet er "mark" med delmålene "øre" og "ørtug", man talte om "mark guld", "mark sølv", "mark penge", "mark korn", "mark jord i skyld", "guldmarks jord". Ofte har afsenderen af kilden undladt at fortælle, hvilken af disse mark, vedkommende regner til sin formue eller f.eks. donerer i et testamente. Så må vi ad omveje forsøge at slutte os til, hvad der mentes. I nogle tilfælde er et forsigtigt bud muligt, i andre ikke.

Så relateret som problemstillingerne om de forskellige værdiansættelser er til hinanden, har det været yderst relevant at forsøge en analyse på tværs af de metrologiske, numismatiske, agrarhistoriske og økonomiske discipliner. Der er imidlertid også en række problemstillinger, der knytter sig snævrere til enkelte af disciplinerne. En af de vigtige, som er den bærende problemstilling i dettes skrift, er forholdet mellem sølvværdien og pengeværdien.

Fra midt i 1200-tallet og trekvart århundrede frem værdisatte man primært i det danske pengemål. Før denne periode var f.eks. gældsbreve eller gaver primært opgjort i mark sølv og efter denne periode gerne i korn eller udenlandsk mønt. Det intrikate spørgsmål er, hvad de penge man brugte som målestok, så var værd. Pengene, idet der alene er tale om sølvmonter, havde en realværdi, der svarede til den mængde af sølv, der var i mønterne. Mængden af sølv i mønterne varierede imidlertid fra det ene års udmøntning til næste års, og den var gerne forskellig landsdelene imellem. Derfor er det forbundet med store vanskeligheder at sammenligne priser, afgifter, gaver, gældsposter m.v. Man skal helst kende hver enkelt udmøntningslødighed, en mulighed fundene knap giver mulighed for.

Men spørgsmålet om pengenes værdi er endnu mere kompliceret end deres vekslende sølvværdi. I dag regner vi indbyrdes en papirseddel med et påtryk om, at den er 100 kroner værd, for det, der står på papiret, fordi vi ved, at der er en politisk garanti for, at det lille stykke papir holder sin værdi. Den samme mekanisme kunne gælde i middelalderen. Middelalderen havde et pengevæsen og en pengepolitik. Møntherren, i det danske tilfælde var det kongen, kunne fastsætte og garantere, eller hævde at kunne garantere, hvad en mønt skulle regnes for, uanset hvad sølvindholdet var. Dilemmaet er altså, at møntens værdi på den ene side kunne skifte fra år til år og fra egn til egn, på den anden side at vi desuden må forholde os til, om mønten regnedes efter sin sølvværdi eller efter en politisk fastsat værdi.

Dette dilemma er slutpunktet på de problemstillinger, der vil blive behandlet. Men undervejs til dette er der en række nødvendige afklaringer og analyser: Hvad var det for et markmål, man vejede guld og sølv i? Hvordan transformeredes vægtmarken til også at kunne betegne 240 sølvmonter, som tilfældet var? Hvad var forholdet mellem guld, sølv, penge og andre betalingsmidler i økonomien, og hvordan forandredes det over tid? Hvor stor kontrol havde kongen over møntcirkulationen i landet? Havde man en national udmøntning, eller gik møntvæsenet i hvert af de tre danske retsområder hver sin ene gang? For blot at nævne nogle af problemstillingerne.

Afgrænsning og disponering

Afhandlingen afgrænser sig kronologisk til en bestemt fase i dansk møntvæsens historie. Den starter kort før 1100, hvor et reguleret dansk møntvæsen tog form, og den slutter op mod midten af 1300-tallet, hvor dansk udmøntning for en periode helt ophørte.

Afhandlingen er bygget op om to hovedafsnit. Den første del handler om vægtmålet og om sølvets og guldets rolle i økonomien, det vil sige som betalingsmiddel, værdimåler og formue- eller opsparingsobjekt. Den anden del handler om møntvæsenets udvikling og pengenes rolle i økonomien. Møntvæsenet gennemgås kronologisk og især tematiseret om emnerne regulering, regionalisering samt forholdet mellem "kurs" og lødighed.

Hvert hovedafsnit indledes med en kritisk diskussion af forskningen. Det vil fremgå, at jeg ser en tendens i metrologien og den økonomiske historie til at søge alt for præcise tal, når man søger svar sine spørgsmål til middelalderens kilder. Denne søgen kommer nemt til at føre analyserne på et forkert spor. Dels fordi kilderne sjældent tillader præcise konklusioner. Dels antager den en præcision som ikke var middelalderens egen. Middelalderens mennesker kunne være meget nøjagtige, men de kunne også vælge at lade være, og gjorde det ofte.

Bilagene redegør for nogle af de dataserier, der ville gøre fremstillingen for omstændelig, hvis de blev lagt ind i teksten. Særlig vigtig er her oversigten over lødighedsanalyser af danske mønter. Det er en oversigt, der betyder meget i fremstillingen, og som indtil nu ikke er forsøgt lavet på dansk grund. Spørgsmålet om målingsmetoder og vurdering af målinger er drøftet under selve bilaget.

LÆSEVEJLEDNING

1. Opgivelser af årstal

Årstallene kender vi ofte kun omtrentligt. Især i kildeoversigterne bruges to skrivemåder om usikre årstal.

1157/60 = Kilden kan dateres til mellem 1157 og 1160
1172[] = Kilden er sandsynligvis, men ikke med sikkerhed, fra 1172

2. Markmålet med delmål

Marken og dens delmål øre, ørtug og penninge omtales løbende gennem teksten, uden at der hver gang oplyses, hvad deres indbyrdes forhold er. Det forhold, der menes, undertages for de perioder, hvor det diskuteres, er forholdet 1:3:8:10.

1 mark = 8 øre = 24 ørtug = 240 penninge
1 øre = 3 ørtug = 30 penninge
1 ørtug = 10 penninge

3. Regeringsperioder

Mønttyper dateres ofte alene til en bestemt konges regeringstid eller eventuelt til tidligt eller sent i en sådan. Under gennemgangen af pengevæsenet er der rigtig mange omtaler af mønter, der således kun refererer til, under hvilken konge de blev til. Periodens kongerække ser således ud:

Sven Estridsen	1047-74	Knud VI	1182-1202
Harald Hén	1074-80	Valdemar II Sejr	1202-41
Knud d. Hellige	1080-86	Erik IV Plovpenning	1241-50
Olaf Hunger	1086-95	Abel	1250-52
Erik I Ejegod	1095-1104	Kristoffer I	1252-59
Niels	1104-34	Erik V Klipping	1259-86
Erik II Emune	1134-37	Erik VI Menved	1286-1319
Erik III Lam	1137-46	Kristoffer II	1319-26, 1330-32
Borgerkrig	1146-57	Valdemar III	1326-30
Valdemar I den Store	1157-82		

KILDERNE

Der er oplysninger om penge, sølv, guld og betalingsmåder i stort set alle skriftlige kildegrupper. I det følgende vil jeg begrænse mig til at gennemgå de særligt centrale kilder.

Det er fra domkapitlet i Lund, vi har nogle af de mest fyldige sæt af oplysninger om vægt- og pengemålenes udvikling. Ældst er det såkaldte *Necrologium Lundense*, der indeholder en række lister og andre tekster. Nekrologiets hovedtekst er et kalendarium, en kalender hvor man løbende indførte navne på afdøde, der skulle mindes af kapitlet. Den er af udgiveren benævnte *Memoriale fratrum*, her er den kaldt *Lunds Mindebog*. Indførslerne heri er primært fra 1123-45, men kalendariet er opdateret til omkring 1200. Kalendariet indeholder blandt andet relativt mange oplysninger om størrelser på gaver givet til kapitlet. Den anden vigtige liste i nekrologiet er *Præbendelisten*, der ligesom mindebogen er ført 1123-45. Listen oplyser hvilke jorder og indtægter, der hører til hver af domkapitlets 14 ældste præbender. Mindebogens og præbendelistens opgørelser udgør, med få undtagelser, alt det vi ved om de tidligste danske mål. Kilderne selv og de oplysninger, de giver os, er nøjere behandlet i bilagene.

Midt i 1100-tallet anlagdes så den ældre gavebog, af udgiveren kaldt *Liber daticus vestustior*, her omtalt som *Lunds Gavebog*. Der er tale om endnu et kalendarium, der efterhånden helt afløste mindebogen. Gavebogen førtes frem til 1300-tallet. Den er frem til sidst i 1200-tallet ikke så rig på materiale om målene, som mindebogen er det. Et tredje kalendarium, den yngre gavebog, er med få undtagelser blot en kopi af den ældre.

Af de ældre kilder udgør kirke- og landskabslovene den vigtigste kildegruppe. *Skånske Kirkelov* og *Sjællandske Kirkelov* er begge fra omkr. 1170. *Valdemars sjællandske Lov* er sammensat af flere lag. Ældst er *Arve- og Orbodemål*. Den kan måske dateres til 1170, i hvert fald regnes den for at være fra før 1200. Dertil er der en ældre redaktion og en yngre redaktion, der er svære at datere, men som alle er enige om stammer fra 1200-tallets første halvdel, den ældre redaktion formentlig fra starten af århundredet. *Skånske Lov* er fra 1200-tallets første årtier. Den findes også i en latinsk udgave fra samme tid, gerne kaldt *Andreas Sunesens parafrase*. Parafrasen er traditionelt anset for at være en bearbejdet oversættelse af *Skånske Lov*, men i princippet kan den også være et udkast.

Jyske Lov daterer sig selv til 1241. Endnu en sjællandsk lov, *Eriks sjællandske Lov*, er fra omtrent samme tid som den jyske. Herefter tilkommer der middelalderen ud ikke flere lovsamlinger, kun spredte kongelige forordninger, der til en vis grad supplerer lovene. Således den såkaldte *Abel-Kristofferske forordning* fra 1250'erne, *Kristoffer I's forordning om majestætsforbrydelse*, også fra 1250'erne, samt en række forordninger af Erik V Klipping fra 1280'erne.

Af kirkernes og klostrenes kalendarier er Lunds allerede nævnt. De øvrige kalendarier, der i litteraturen også benævnes gavebøger eller nekrologier, giver i langt mindre grad oplysninger fra sig til belysning af betalingsmålene.

Sorø Klosters Gavebog er ikke et kalendarium, men en fortegnelse over, hvilke jorder, klostret havde erhvervet, og ofte også hvilken juridisk ret, de havde til dem. Vi kender gavebogen fra et originalhåndskrift fra begyndelsen af 1400-tallet. Den første del af håndskriftet synes at være en loyal afskrift af en tidlig gavebog fra 1200-tallets første årti. Men i det hele taget giver håndskriftet indtryk af, at man refererer tildragelser, også de økonomiske transaktioner, med den samtidige terminologi. Vi kan se, at en betaling i 1250 omtales med de betalingsmål, man anvendte i 1250, og ikke dem, man brugte ved nedskrivningen af håndskriftet i 1400-tallet.

En hel unik kilde til dansk middelalder, også hvad angår oplysninger om betalingsmål, er den såkaldte *Kong Valdemars Jordebog*. Det er et bevaret håndskrift fra anden halvdel af 1200-tallet, der bl.a. indeholder en afskrift af en række kameraler lister fra første halvdel af århundredet. Den vigtigste liste, som regel benævnt *Hovedstykket*, daterer sig selv til 1231. Det er en fortegnelse over kongens indtægter og gods, beskrevet landsdel for landsdel. Den er meget ujævnt ført, ret stringent for Nørrejylland, mindre for Sønderjylland, og så bliver den mere og mere ujævn, jo mere den bevæger sig østpå.

Foruden *Hovedstykket* er der en række andre, også i denne sammenhæng, værdifulde lister. Det gælder f.eks. *Købstadslisten*, *Indtægtslisten*, *Hallandslisten* og *Lollandslisten*. De er svære at datere præcist, men formentlig er de alle fra første halvdel af 1200-tallet og senest fra Kristoffer I's regeringstid (1252-59). Indtægtslistens datering fylder meget i spørgsmålet om Valdemar II's møntreform, som vil blive drøftet i et særskilt afsnit. Den er formentlig yngre end *Hovedstykket*, da dens opgørelser primært er i pengemark, hvor *Hovedstykkets* er i sølvmark. Den er til gengæld nok ikke meget yngre, da flere af tallene stemmer overens med dem fra *Hovedstykket*, og som nævnt er den senest fra Kristoffer II's tid. Her vil dateringen 1235/55 blive brugt.

Værdifulde er også de private jordebøger, dvs. klostrenes, domkapitlernes og bispernes. Det gælder den såkaldte *Ribe Oldemoder*, der rundt regnet er nedskrevet mellem 1290 og 1320, *Århus Domkapitels Jordebog* fra omkr. 1313 samt *Roskildebispens Jordebog* fra 1370. Sidstnævnte er ganske vist uden for afhandlingens periode, men er med sine mange afgiftsstørrelser, brugt med forsigtighed, en vigtig reference.

En meget sammensat kildegruppe er det, vi kalder breve eller diplomer. Det kan være dokumenter, som er udstedt i forbindelse med f.eks. en retslig eller diplomatisk handling, det kan være beskeder fra kurien i Rom til danske gejstlige, det kan være underskrevne købskontrakter og meget andet.

Med diplomer eller breve menes her i fremstillingen de kilder, der er således karakteriseret i det store samleværk *Diplomatarium Danicum* med oversættelse til dansk i *Danmarks Riges Breve*. Der er her væsentlige forskelle i materialet set hen over hele perioden. For det første er mængden af breve og diplomer stærkt stigende perioden igennem. Det første dansk udstedte diplom er fra 1085, men først fra midten af 1100-tallet er der overleverede diplomer om danske forhold af et vist omfang,

mens antallet af dansk udstedte diplomer stadig på denne tid er yderst beskedent. Et skel, der ikke er ganske skarpt, går omkr. 1260. Herfra stiger antallet af diplomer til et langt større omfang end tidligere. Skellet gælder også to andre forhold. Af tidlige diplomer, der vedrører afhandlingens emner, kommer de fleste fra klostrenes og kapitlernes brevbøger, senere kommer langt flere originaldokumenter til, ikke mindst private godstransaktioner, testamenter m.v.

Dermed stilles betragteren over for en metodisk udfordring. Enhver forandring i et forhold der synes at kunne aflæses over tid, skal måles i forhold til denne forskel i kildematerialet. Man risikerer at lade sig forlede til at drage forhastede konklusioner om et forhold, der omtales hyppigt i de senere kilder, men synes helt eller delvist fortiet i de tidlige.

Især klostrene (bl.a. Løgum, Esrum, Ringsted) førte også brevbøger, afskrifter af de dokumenter, der markerer tilførsel af gods og bekræftelser på privilegier og rettigheder. Brevene er udgivet i *Diplomatarium Danicum*, og referencer til dem henviser generelt blot til diplomatariet. Kun når det har særlig relevans for argumentationen, henvises tillige til det kloster, dokumentet stammer fra.

Endelig er der enkeltstående oplysninger spredt rundt omkring i de berettende kilder. Det gælder Saxos Danmarkskrønike, de få helgenbeskrivelser (bl.a. Knud d. Helige, Knud Lavard og abbed Vilhelm) og enkelte andre beretninger.

Af disse er *Øm Klosters Krønike* den mest givende. Krøniken er en blanding af en brevbog og en fortællende del, dels om klostrets grundlæggelse i anden halvdel af 1100-tallet, dels om klostrets kontroverser med biskoppen af Århus midt i 1200-tallet. Den tidligste del, der er nedskrevet lige efter år 1200, indeholder en del materiale om bl.a. jordpriser.

Arkæologiens bidrag til de herværende problemstillinger er primært skattefund, hovedsageligt møntfund, men også fund, der indeholder guld og sølv. Desuden er der i mindre omfang fundet vægte og vægtlodder.

For vægtloddernes vedkommende, bygger jeg især på de sammenfattende betragtninger i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk Middelalder*. Udgivelsen er fra 1960'erne og -70'erne. Siden har en stor detektor-aktivitet blandt meget andet ført til mange nye fund af vægtlodder, og der er vel efterhånden behov for at genoverveje loddernes indpasning i et vægtssystem ud fra disse nytilkomne kilder. Det har dog ikke været muligt for mig i forbindelse med arbejdet her.

For mønterne gælder det samme i endnu mere udpræget grad: nye enkeltfund løber ind hurtigere, end det er muligt at nå at efterbehandle dem.

Til de her rejste problemstillinger er det dog især de store møntfund, skattene, der er interessante. Det er således ikke afgørende, at de seneste års mange enkeltmøntfund har ændret synet på mange aspekter af pengenes historie. Enkeltfundene kan især bidrage til spørgsmålene om graden af monetarisering (hvor udbredt var brugen af penge i de forskellige økonomiske sfærer) og stedfæstelse (udmøntningssted). Til spørgsmålet om datering, som her er centralt, er skattefundene det vigtigste redskab.

Samtlige skattefund fra det nuværende Danmark frem til midten 1980'erne er publiceret i Danmarks Middelalderlige Skattefund (DMS) fra 1992. Skånske og sydslesvigske fund samt fund fra 1990'erne og frem har jeg fundet via omtaler i litteraturen. Jeg kan eventuelt have overset enkelte fund. De fund, der ikke er omtalt i DMS, er beskrevet i lister i bilagene med angivelse af, hvordan der refereres til dem i teksten.

VÆGTMÅLET

Opgaven er her at nærme sig en afklaring af, hvordan man skal læse og forstå kilderne oplysninger om hvad noget er værd i de gængse mål, primært markmålet og i mindre grad pundmålet.

Det første skridt er at analysere begreberne selv. Den store udfordring er, at målene på den ene side brugtes i mange sammenhænge, som vægtmål, rummål (kornet) og tællemaal (penge), mens kilderne på den anden side, især i tidlig tid, som regel ikke oplyser hvilken sammenhæng, der er tale om. Det er, hvad der her kaldes dilemmaet om de ubenævnte mark. At kilden blot oplyser, at Sune gav 5 mark, men ikke om der er tale om sølv, guld, penge eller korn. De ubenævnte mark er et af de bærende temaer i dette hovedafsnit.

Et forsøg på at belyse dette dilemma må tage stilling til hhv. guldets, sølvets og pengenes (skiftende) rolle som værdimåler, opsparingsmiddel og betalingsmiddel perioden igennem, og analysen vil derfor tangere en generel økonomisk analyse, uden at ambitionerne er større end dette. Dette tema vil blive videre drøftet i afsnittet om pengemålet.

Jeg følger den generelle opfattelse, at marken og pundet trods skiftende anvendelser oprindeligt var vægtmål for ædelmetaller, heraf overskriften på afsnittet. Et indlysende mål er derfor også at afklare hvilken vægt, disse mål repræsenterede omsat til nutidens kilo og gram. Her er der dansk forskningstradition at bygge på, om end den hovedsageligt er af ældre dato.

Indledningsvis belyses den europæiske og skandinaviske kontekst, som de danske vægtmål nødvendigvis må ses i lyset af. Ikke overraskende ses det, at de samme mål udtrykker noget forskelligt fra egn til egn, og at brugen af dem er foranderlig over tid. Da vi møder vægtmål i de danske skriftlige kilder, er man i en sådan forandringsperiode, og spørgsmålet er hvad kontinental, hhv. skandinavisk og engelsk indflydelse har betydet for de danske vægtmåls udformning.

Dernæst forsøges det at definere vægtmålene med deres delmål. Pundet fylder meget lidt i de danske kilder, så analysen retter sig næsten udelukkende mod markmålet med dens delmål: Øre, ørtug og penning. Målestoksforholdene er i slutningen af perioden veldefinerede, mens de i periodens første halvdel til en vis grad kan diskuteres. I periodens tidligste del er kildeudsagnene en sand udfordring, og de rejser spørgsmålet, om der var et alment gældende måleforhold før et godt stykke ind i 1100-tallet

Angående hvilken vægt, 1 mark sølv eller guld repræsenterede, byder forskningen på en del svar, alle inden for nogenlunde den samme ramme, men ingen af dem ens. Der er tale om det der kaldes den metrologiske forskning, forskningen i vægt-, rum-, og længdemål. Det typiske kendetegn ved denne forskning er, at den arbejder intensivt

ed tal, mens den i mindre grad forholder sig til kildernes repræsentativitet og den historiske kontekst.

orskningssituationen vil blive kritisk belyst, hvorefter det forsøges at opstille en bædygtig tese om hvor mange nudanske gram de forskellige datidige vægtbetegnelser repræsenterede. Hensigten er at definere vægten inden for en rummelig ramme, der både er sandsynlig og operationel, frem for at forsøge på at beregne præcise tal.

ndelig er der et særskilt dilemma: Guldets rolle i økonomien. Dilemmaets udgangspunkt er, at arkæologerne ikke kan finde guld i fundene efter første halvdel af 1100-tallet, mens guldet omvendt spiller en noget større rolle i de skriftlige kilder frem til første halvdel af 1200-tallet, især i forbindelse med opgørelser af jordværdier.

Foto: Kit Weiss/Nationalmuseet

De europæiske vægtmål

Der knytter sig en lang række problemstillinger til tolkningen af de middelalderlige kilders udsagn om vægtmål. Den reelle vægt, et mål repræsenterede, kunne ændre sig over tid og var under alle omstændigheder uens fra land til land, og inden for især de større lande fra region til region. Dertil brugte man samme mål for vægten på ædelmetaller som for penge på trods af at pengene, modsat det rene sølv eller guld, var en særdeles foranderlig størrelse.

Møntfoden har historisk set været tæt knyttet til vægtmålet. Ved en reform i tidlig romersk kejsertid blev selve sølvmønten, denaren (latin *denarius*), sat til $1/84$ af et vægt-pund. Omkring 780 blev denaren i det karolingiske rige sat til $1/240$ af vægt-pundet. Denaren var i begge tilfælde i princippet af rent sølv, og den repræsenterede på den måde også et vægtmål, der korresponderede med det rene sølv-pund.¹ Problemet for samtiden og ikke mindst for eftertidens forskere er, at møntens lødighed, og typisk også vægten, aftog efter gennemførelsen af reformerne.

Vi står derfor over for den ubekvemme udfordring, at skulle afgøre, om en penge-mængde opgjort i kilderne repræsenterer den oprindeligt fastsatte værdi i sølvvægt eller snarere de forringede mønters faktiske værdi. Dilemmaet løser sig for middelalderens vedkommende først, og kun til dels, da man i 1000-tallet begynder udtrykkeligt at skelne mellem pund (eller mark) "af sølv" eller "af penge".

Det romerske vægtsystems grundenhed var pundet, på latin *libra*, som forskningen generelt er enige om havde en vægt på godt 327 gram. Vægt-pundet deltes i 12 uncer, på latin *uncia*, og i en periode blev disse *unciae* også udmøntet. De enkelte mønttyper var altid en bestemt brøkdel af pundet. Konstantin d. Store indførte f.eks. cirka 300 guld-mønten *solidus* på $1/72$ af et pund. Der var mange andre vægt- og møntbetegnelser under den romerske kejsertids omskiftelige forhold, men det var i hovedsagen de nævnte, som middelalderen valgte at overtage: *libra*, *uncia*, *solidus* og *denarius*.² På nordeuropæiske folkesprog blev *libra* til pund, *solidus* til skilling og *denarius* til penning, mens den sjældnere brugte *uncia* blev til unse.

De romerske mål for ædelmetalvægt og mønt voksede således over i middelalderen, hvor de imidlertid for en stor del, som så meget andet af den antikke arv, antog nye betydninger.

1 Luschin 1926 s. 162.

2 Luschin 1926, Bolin 1962 s. 23-28 og 128-32; Schreiner 1948 s. 50-52.

Forskningen antager i almindelighed, at middelalderens pund gerne lagde sig nær den romerske libra på 327 gram.³ Pundet var delt i uncer, der som regel, som i romertiden, var 1/12 af et pund. Men allerede på Karl d. Stores tid ser vi en stor variation i selve grundmålene. Karl d. Store udmøntede denarer der var tungere end 1/240 af det romerske pund. Gangede man vægten af denaren op med 240 fik man altså et tungere pund, hvad man også tog konsekvensen af.⁴ Det er igen den tætte sammenknytning af vægtmål og møntfod, der spiller ind. I forlængelse skete det nogle steder, hvor man benyttede det tunge vægtpund, at man delte det i 16 uncer i stedet for 12.⁵

I den tidligste middelalder opstod der en stor variation af forskellige nationale og lokale pundvægte og delmål. De varierede ikke blot fra egn til egn, man kunne have flere mål under samme styre, som i England, hvor der kendes mindst fire sideløbende pundvægte.⁶ Det var en tilstand, der i det store og hele karakteriserede Europa middelalderen ud. Vægten på 1 pund kunne variere fra godt 300 til knap 500 g.

Fra sen vikingetid og frem kendes et alternativ til pundet uden romersk parallel, men muligvis med skandinavisk oprindelse: "mark", latinsk *marca*.

Marken er formodentlig af skandinavisk oprindelse. Vi har imidlertid ikke skriftlige kilder til vikingetidens skandinaviske mål. Den tidligste omtale af marken er fra England fra slutningen af 9. årh., hvortil målet må antages at være kommet med skandinaverne. I 1000-tallet udbredtes marken til det meste af kontinentet og fortrængte pundet som vægtmål for ædelmetal.

Marken var fast underopdelt i 8 enheder. Delmålet kaldtes oprindeligt i England, ligesom senere i Skandinavien, for øre. Ved markens udbredelse til kontinentet erstattedes øren imidlertid af de samme termer for den mindre målestok som kendtes fra pundet, og øren blev til uncen.⁷

Pundet var som nævnt oftest opdelt i 12 dele, 12 uncer. 1 øre har formentlig tilnærmelsesvist været det samme som en typisk unce. Man mener det er grunden til at marken i de fleste lande og områder endte med at blive sat til 2/3 af 1 pund, at man så at sige tillempede målene så de passede sammen i en regulær brøk. 1 mark var herefter 8 uncer, et pund stadig 12. Middelalderen holdt af enkle brøker. Marken endte på den måde med at korrespondere med pundets vægt, og et tungt lokalt pund affødte en tung lokal mark.

3 Den nøjagtige vægt er dog omdiskuteret.

4 Jf. Luschins tabeller, 1926 s. 165-70 samt s. 160; Runquist 1982; Witthöff 1984, s. 9-10. Von Schrötter 1930 s. 371-74 & 507.

5 Luschin 1926 s. 162, Hauberg 1900 s. 16.

6 Tilsvarende eksempel fra Normandiet 1204 i Jesse 1924, s. 55.

7 Hauberg 1900 s. 16-18, Luschin 1926 s. 162-64.

Der var imidlertid undtagelser med meget tunge pund, her kunne marken sættes til 1/2 pund.⁸ Andre variationer kendes vist også.⁹

Det er ikke indlysende, at man har haft behov for at indføre et markmål, der havde nøjagtig samme funktion som det allerede eksisterende pund. Luschin har foreslået, at årsagen kunne være, at pengepundet med mønternes forringelse havde fjernet sig fra sølvpundet. Man valgte så nogle steder at bruge det ene mål til sølvet og det andet til pengene.¹⁰ Muligheden kan ikke afvises, men grundlæggende er der ikke nogen fyldestgørende forklaring for hånden. Facit er, at man fra 1000-tallet i Nordeuropa, fraset England, typisk kun brugte pundet som tællemål, et pund penge var et bestemt antal mønter, ikke en bestemt vægt.

Målt i forhold til det romerske pund ville 1 mark på 2/3 pund være cirka 218 gram. Men der var som nævnt stor forskel på de forskellige middelalderlige pund, og tilsvarende var tilfældet med marken. Forskningen antager en spændvidde på 186-280 gram.

Brugt om møntfoden opdeltet både mark og pund næsten altid i (ental) solidus (engelsk shilling, tysk schilling, fransk sous, skandinavisk ørtug eller skilling),¹¹ der igen opdeltet i (ental) denarius (engelsk penny, tysk pfenning, fransk denier, skandinavisk penning). Karl d. Stores møntmål var 1 pund a 20 solidos og en solidus a 12 denarer, altså 1 pund = 20 solidos = 240 denarer. En lignende opdeling blev almindelig i Europa (f.eks. det engelske pund på 20 shilling), men der var også i dette tilfælde en stor mangfoldighed i brugen af målene.

Opdelingen i solidos af både pund og mark kunne variere, men det var især antallet af denarii (penninge) på en solidus der adskilte sig fra egn til egn. I Nordsverige gik der f.eks. i tidlig middelalder 192 penninge på 1 mark, i Sydsverige 384,¹² i Danmark 240, næsten altid, såvel i Skandinavien som i det øvrige Europa, et tal deleligt med tolv.

Det er denne kaotiske virkelighed, vi skal forholde os til, når vi møder de danske kilder, der allerede tidligt beriger os med pund, pund penge, uncia, solidus og det skandinaviske øre.

8 I den sammenhæng sættes pundet til 16 unciae, marken som vanligt til 8. Jeg har ikke kunnet opspore, om de tunge pund oprindeligt var 16 unciae, eller om de sættes til det netop i forbindelse med fastlæggelsen af forholdet mellem pund og mark. Formentlig henligger det i det dunkle.

9 Brøgger 1936, s. 82.

10 Luschin 1926 s. 162. Forklaringen er måske lidt søgt. I Danmark og Østersøområdet synes marken at være målet for både sølv og penge.

11 Den skandinaviske variant af solidus, ørtugen, afveg dog betydeligt fra den alment europæiske brug. Der kan være tale om at man knytter en kendt latinsk betegnelse til lokal målestok, man har manglet et navn til. Der er også andre muligheder, ørtugen vil blive drøftet nøjere nedenfor.

12 Edvinsson m.fl.st. 2010 s. 71.

Forskningen i danske vægtmål

Metrologien, læren om mål og vægt, målemetoder og måleinstrumenter, er tæt knyttet til både studiet af pengevæsen og andre forhold. Således har jordmålsforskerne Svend Aakjær og Poul Rasmussen begge i forlængelse af deres agrarhistoriske arbejder været stærkt optaget af de metrologiske problemstillinger. Som det i sin tid udtryktes af Svend Aakjær: "Jeg var tidligt klar over, at der krævedes en undersøgelse af kornmål, længdemål og vægt, forinden man kunne bestemme landmålene".¹³ Metrologien beskæftiger sig således både med længdemål, arealmål og rummål, her er det dog alene vægtmålene, der har interesse.

Metrologien har traditionelt været knyttet til numismatikken. Allerede Peter Hauberg var i 1890'erne inde på området i sine afhandlinger om den danske middelaldermønt, Georg Galster berørte det også. Men siden da har numismatikkerne mistet dette fokus, som det konstateres af Jørgen Steen Jensen i 1995, hvor det endvidere hedder om metrologien: "forskningen præges – i endnu højere grad end numismatikken som helhed – af enkeltmandsindsats".¹⁴ Meget sigende henviser Jørgen Steen Jensen da også alene, ud over til Hauberg, til KLNMs artikel om mark, til historikeren Svend Gissel samt til L.E. Fauherholdt Jensen, som vi vil vende tilbage til.

Som Jørgen Steen Jensens udsagn tilkendegiver, er det sparsomt med egentlige metrologiske bidrag til tidlig dansk middelalder. Metrologien tegnedes i årtier især af Aakjær, Rasmussen og den stærkt historieinteresserede svenske matematiker Kjell Runquist.¹⁵

Den største kender af det metrologiske felt i nyere tid var Svend Gissel. Gissels arbejdsfelt var i udgangspunktet 1500-tallet og hans beskæftigelse med middelalderens tal kommer lidt ind fra sidelinjen, især i forbindelse med hans rolle i det nordiske ødegårdsprojekt, som han fra 1971 var leder af. Som tilfældet var med Aakjær og Rasmussen, begrænsede Gissel sig ikke alene til de rent metrologiske problemstillinger.

Den mest produktive bidragsyder til den metrologiske forskning i nyere tid var til gengæld L.E. Fauherholdt Jensen, der i samarbejde med daværende professor E. Ladewig Petersen over en kort årrække leverede en række monografier om danske mål.

Fauherholdts studier hører til de få senere danske arbejder, vi kan kalde rent metrologiske. Fauherholdt producerede i perioden 1989-95 monografier om "mark sølv", "mark guld - mark jord", "mark sølv lybsk", "mål, vægt og landskyld i Norge". Målt efter histo-

13 Aakjær 1959 s. 285.

14 TDM s. 154.

15 Både Aakjærs, Rasmussens og Runquists arbejder vil blive nærmere drøftet i afsnittet om måltalsforskningen.

riske arbejders målestok er hans monografier særegent opbygget. Skal man tro hans litteraturlister kendte han knap noget til litteraturen. Det er imidlertid næppe tilfældet, men udeladelserne afspejler, at hans interesse næsten alene var tal og sjældent den kontekst, tallene indgår i. Kunsten at få tal til at gå op i decimaler fuldstændiggøres her. Genstandsfeltet er først og fremmest de metrologiske mål, vægten og rummålet, men horisonten udvides, som titlerne på hans arbejder viser, også til de fleste øvrige mål.

I 1987 udkom, hvad der synes at være en ret enkeltstående publikation inden for genre, en lille afhandling om vægt og mål af den økonomiske historiker Søren Balle. Balle arbejder primært med materiale fra 1500-tallet, men Balle bevæger sig lejlighedsvis ned i middelalderen, hvor han som "ægte metrolog" med stor matematisk virtuositet bevæger sig rundt mellem sine måltal. Ellers synes denne forskningsgren for middelalderens vedkommende stort set at have ligget stille i mange årtier, og den kan måske nærmest siges at være uddød med Svend Gissel.

Fauerholdt indledte praktisk talt sin monografi "Mark sølv, mark penninge - mark korn" fra 1990 med det både bombastiske og fortættede udsagn: "1 engelsk Tower pund = 5400 grains à 0,0648 g = 349,92 g". Med dette faktum i hånden forklarede og beregnede han derefter størrelsen på hovedparten af de danske vægt-, penge, og kornmål ned til mindste decimal. Fauerholdt begrundede sit valg af det engelske mål med, at det kan være kommet til Danmark med den engelske indflydelse på det tidligste danske møntvæsen. Det egentlige motiv bag Fauerholdts valg af Towerpundet som nøgle til beregningen af de danske mål er imidlertid med hans egne ord, at man behøver en fast størrelse for at komme videre med tallene, og berettigelsen af dette arbitrære afsæt påvises efter udbredt metrologisk selvforståelse: Hvis tallene efterfølgende lader sig stille pænt på række med de nødvendige tillempninger og fravalg af kildeudsagn, må præmissen anses for bevist.¹⁶ Arbejdet er den metrologiske metode sat på spidsen, og Fauerholdt får beregningerne til at rulle i et uhørt tempo.

Hvad eksemplet viser er betydningen af den udefra indførte præmis. Kilderne til det middelalderlige Danmark giver ikke meget hjælp til egentlige beregninger af fysiske mål og slet ikke på det præcisionsniveau, der er metrologiens ambition. Disciplinens udøvere søger derfor oftest hjælp i "eksternt" kildemateriale - og er nødt til at gøre det, da det er omtrent det eneste spor, der kan føre os videre. For danske forholds vedkommende er der tale om en dobbelt ekstern præmis. Dels projicerer man i forskellig grad de bedre kendte mål fra 1500-tallet og frem ned på middelalderen, og dels benytter man bedre kendte europæiske mål og bringer dem ind som afsæt for analyser og ligninger.

De europæiske tal, man projicerer ind i de danske ligninger, er imidlertid på samme vis beregnet ved indførsel af eksterne præmisser, og man får dermed på det nærmeste en tredobbelt "ekstern præmis".

Det er svært at tro på, at man under disse forudsætninger kan nå til den nøjagtighed, der tilstræbes. Det er da også kendetegnende, at hver ny forsker, der kaster sig over

16 Et enkelt eksempel på tilpasningen af kildeudsagnene fra s. 61: Da nogle tal ikke lader sig forene med modellen, antager Fauerholdt at der må være "glemt indtægter på 35 mark penninge i beskrivelsen".

emnet, når frem til nye, men stadig nøjagtige, talstørrelser. Resultaterne er indimellem foruroligende. Søren Balle nåede ved hjælp af brøker, der svarer overens, frem til, at 1 læst rug i 1500-tallet modsvarer 1 mark penge under Knud d. Stores (engelske) udmøntning. Fauherholdt foreslog, at Sjælland må have hørt under Sverige, fordi han fandt overensstemmelse mellem et sjællandsk og et svensk vægtmål – naturligvis ned til decimalen.¹⁷

Det er dertil ganske svært at følge beregningsmodellerne. Gissel efterprøvede med sin særlige metrologiske ekspertise Fauherholdts og konkluderede på den ene side, at resultaterne var forbløffende og at "overraskende mange hidtil uoverkommelige spørgsmål faktisk lod sig besvare".¹⁸ På den anden side advarede han imod at historikere benytter resultaterne: "Som historisk værktøj bør den ikke benyttes", hedder det i hans anmeldelse.¹⁹ I en nogenlunde samtidig anmeldelse af Søren Balle, er Svend Gissel, der i hvert fald ved slutningen af sin karriere var blevet dybt skeptisk over for den snævre metrologis nytte for historikeren, endnu skarpere: Balles arbejde er, siges det, "direkte farligt for de mange økonomiske historikere for hvem metrologien kun er et hjælpemiddel".²⁰

Denne afhandling deler Gissels skepsis over for disciplinen. Eksemplerne er forhåbentlig sigende: Cifrene har forrang for den historiske kontekst og sandsynlighed. Dertil er det som nævnt synspunktet her, at forskningens præmis ikke er troværdig: At man i middelalderen, her for vægtens vedkommende, var præcis ned til milligram i sine udregninger. I denne afhandling er præmissen vendt om: Man kan ikke påregne så stor nøjagtighed, med mindre den fremstår åbenlyst, og det er med Gissels kommentarer in mente mere skadeligt end gavnligt at forsøge at opspore den.

Men den metrologiske problemstilling står tilbage. Hvordan kan man danne sig en nogenlunde klar forestilling om, hvad de mangeartede middelalderlige vægtmål udgjorde i forståelige, moderne termer (kilo og gram), samt hvad deres indbyrdes relationer (målforhold) var? Man er nødt til at tage afsæt i denne gren af forskningen, også når ønsket om at finde frem til målenes realindhold er langt mindre ambitiøst end metrologiens eget. Hele denne problemstilling vil blive drøftet i afsnittet om sølvvægten, hvor de europæiske måls mulighed for at belyse de danske nødvendigvis også må inddrages.

17 Balle 1987, s. 9, 50-51. Fauherholdt 1990 s. 100.

18 Gissel 1988 s. 441.

19 Gissel 1991 s. 542. Hvordan man kan anerkende et resultat og samtidig advare mod at bruge det, forstår jeg simpelthen ikke.

20 Gissel 1990 s. 487. Fauherholdt fik ved samme lejlighed endnu en ublid medfart.

De ældste danske mål

Kilder før 1150	27
Kilder 1150 - 1200	29
Sammenfatning	31

Marken blev med tiden den altdominerende danske måleenhed. I den tidlige del af perioden (her 1100-tallet) rejser der sig en række problemstillinger om målenes karakter og indbyrdes forhold. For det første var markmålet dengang ikke enerådende. For det andet er der spørgsmålet om marken var en importeret eller selvgroet målestok. For det tredje er der den nævnte problemstilling ved tolkningen af kilderne, at marken (og i øvrigt pundet) kunne beskrive ikke alene ædelmetaller og penge, men også korn og andre naturalier. Endelig er der spørgsmålene om hvad de forskellige delmål dækkede til forskellige tider

Som nævnt kendes en tidlig mark fra engelsk område, der kunne deles i 8 øre.²¹ Øren brugtes endnu i Domesday Book fra 1085/86,²² og kendes også fra Normandiet,²³ men modsat marken blev øre-betegnelsen ellers kun anvendt i Skandinavien. Da marken i 1000-tallet flyttede over til kontinentet, flyttede øren ikke med, målforholdet 1:8 bredte sig, men ikke selve betegnelsen for ottendedelen. Man brugte som nævnt at dele marken i 8 uncer, hvor skandinaverne valgte at dele i 8 øre.

Der er ikke kilder til de danske målestoksforhold før omkr. år 1100, og det giver flere muligheder for, hvad oprindelsen var til den mark, der senest sidst i 1100-tallet blev det altdominerende mål i Danmark. Marken kan være ældgammel og være kommet med danskerne til England, eventuelt med den ellers særskandinaviske øre. Den kan omvendt være kommet hertil fra England, f.eks. med Knud d. Store og den engelske påvirkning af dansk møntvæsen. Og endelig kan Danmark bare i almindelighed have fulgt med den kontinentale udvikling, hvor marken fik stadig større udbredelse gennem 1000- og 1100-tallet.

21 Luschin 1926 s. 162; Hauberg 1900 s. 146.

22 Jesse 1924 nr. 171; Steenstrup 1882 s. 171ff.

23 Hauberg 1900 s. 149.

Den sidste mulighed er den mindst sandsynlige løsning, bl.a. fordi vi ikke kan have fået øren fra kontinentet, hvor den var ukendt. At både øren og marken er fællesskandinaviske mål taler desuden imod en særdansk import fra England.

I første halvdel af 1100-tallet ser vi, i de kilder vi har til rådighed, pundmålet brugt tilnærmelsesvis på lige fod med markmålet, i hvert fald om penge, måske også om sølvvægt. Herefter ses pundet næsten alene brugt om kornet, men også her langt sjældnere end markmålet. I den tidlige periode brugtes også delmålet unce, hvor markens skandinaviske delmål, øre, snart blev dominerende.

Både pund og mark var generelle målestokke, de brugtes ikke kun om penge og ædelmetaller, men også om korn og f.eks. voks, flæsk og mel, og de benyttedes ikke alene som vægtmål. Ud over penge- og vægtmålet er kornmålet, samfundsøkonomisk set, det vigtigste.

Kornmålet er ikke emnet for denne afhandling, men af hensyn til de grænseflader der er mellem de forskellige mål, skal der her gives en meget kort beskrivelse. Kornet blev i hovedsagen som mønten og ædelmetallet målt i mark, øre og ørtug, men i modsætning til pengene var grundmålet ikke denarer/penninge, men skæpper (modii). Ud over marken ses pundet brugt som kornmål, i hvert fald i 1231, 1307 og 1313. Pundet var i europæisk sammenhæng normalt større end marken, men i 1370 kan vi se, at kornpundet kun udgjorde 1/12 af kornmarken.²⁴ Om de tidligere forekomster af kornpundet tilsvarende var "små pund" er umuligt at sige. De senere så almindelige mål, læsten og tønden, forekommer knap i den her behandlede periode.²⁵ Det fremgår klart at skæppen, og vel dermed også ørtugen, øren og marken, er et rummål, modsat sølvmarken som var et vægtmål. Der er en lang forskningsdiskussion om, hvor vidt kornmarken var ens for byg, rug og havre, og om der var eventuelle forskelle på regionale skæpper, en diskussion der hovedsageligt bygger på eftermiddelalderlige kilder.

Kornmarken er altså ikke umiddelbart sammenlignelig med sølv- eller pengemarken. Hvis der er nogen sammenhæng mellem målene, må det være, at 1 mark korn, oprindeligt, tilnærmelsesvis repræsenterede samme værdi som 1 mark sølv, hvilket da også er en almindelig men omdiskuteret antagelse. Kornmarken ses dog at være mere værd end sølvmarken i materiale både fra 12- og 1300-tallet.

Kornmarkens rolle gør spørgsmålet om tolkningen af de ubenævnte mark i kilderne yderligere kompliceret. En formulering som "NN1 skylder NN2 20 mark i afgift" kan således i princippet hentyde både til sølvmålet, pengemålet og kornmålet (men næppe, som det skal vises, til guldmålet), en flertydighed der har spillet en vis rolle i den danske forskningsdiskussion.²⁶

24 Hvilket fremgår af Roskildebispens Jordebog s. 7 m. fl. st.

25 Læsten er nævnt i tidlige kilder i forbindelse med Rygen og Estland, men i det egentlige Danmark vist først fra 1330'erne. Tønden kendes før den for alvor optræder i kilderne, i hvilket omfang er svært at sige. I Ribe Oldemoders præbendeliste fra 1280'erne opgøres korn i mark, øre og ørtug, men også udtrykket "tønde jord" anvendes, det må enten henføre til udsæd eller afgift i korn.

26 Jf. Gissels diskussion af Falsterlistens ubenævnte mark, Gissel 1989, s. 122-28.

Det samlede billede af de tidligste danske kilder til målestoksforhold er, som det vil blive vist, netop tvetydigt. Kildematerialet er dertil noget ujævnt fordelt. Der er et relativt fortættet materiale fra Lund i perioden 1120-50 og herudover kun ganske få kilder fra denne tid, mens der fra resten af 1100-tallet er mere repræsentative, men stadig få og fragmentariske oplysninger. I det følgende vil beskrivelsen af 1100-tallets kilder derfor blive opdelt i forhold til denne kildesituation.

Kilder før 1150

Der er, udover Lunds mindebog og præbendeliste, meget få af de tidlige skriftlige kilder, der giver belæg for, hvilken målestok, der anvendtes i Danmark. Der kendes fem omtaler af kongelige skatter, der alle anføres i mark. Den ældste af de fem er Knud d. Helliges kendte gavebrev til Lund fra 1085, de fire andre fra Niels' og Erik Lams regering. De opgiver alle beløb i ubenævnte mark.²⁷ Ud over skatterne nævnes fra begyndelsen af Niels' regeringstid en bødestørrelse på 6 øre.²⁸ Endelig er der et svært tolkeligt kildested i Ælnoths beretning om Knud d. Hellige. Ælnoth skriver om Knuds fogeder i Nørrejylland at de gjorde uncerne til (en) solidus (dvs. at de snød på vægten).²⁹ Modsat de øvrige seks udsagn peger Ælnoths således ikke specielt på markmålet.

Selvom kildeudsagnene således er ganske få, fortæller de dog, at markmålet var her og var rodfæstet i begyndelsen af 1100-tallet.

Denne kendsgerning bekræftes af *Necrologium Lundense*, den væsentligste kilde til målestoksforholdene i tiden før 1150. Materialet herfra er massivt set i forhold til, at vi ellers kun har de ovennævnte syv kilder. På den ene side har vi kapitlets mindebog (*memoriale fratrum*), hvor velgørere i nogle tilfælde blev indskrevet med en notits om, hvad de havde givet af ædelmetal, penge eller jord. Desuden findes der en liste over kannikernes præbender med angivelse af det til præbendet hørende gods og indtægter. Begge lister er fra første halvdel af 1100-tallet³⁰

Både målestokken mark og pund bruges her med selvfølghed, og det synes som om begge mål var alment kendt og brugt. Mangfoldigheden i målestoksanvendelsen synes umiddelbart at afspejle en situation, hvor man ikke i almindelighed havde lagt sig fast på én målestok. Det er vanskeligt at se et mønster i, hvorfor kannikkerne i Lund

27 Knud den Helliges gavebrev til Lund fra 1085 omtaler hhv. 3 og 21 mark af en pengeskat; i et udateret gavebrev skænker kong Niels i alt 40 mark af en skat til Odense; et udateret gavebrev fra Erik Lam, også til Odense, nævner bl.a. 4 mark af en midsommergæld; 1141 skænker Erik Lam 30 mark af øen Silde skat til Odense. 1145 nævner Erik Lam igen 10 mark af en midsommergæld fra Lund. DD 1.2 nr. 21, 35, 71, 81, 91.

28 DD 1.2 nr. 32.

29 *Vitae sanctorum danorum* s. 102: *unciarum ualentiam uix solidi precio admittere*. I oversættelsen i Danske helgeners Levned s. 62 står "lod en øre knap gælde for en ørtug", hvilket måske nok gengiver meningen med udtrykket (jf. Galster 1934 s. 135). 1 unce var typisk 1/12 af 1 pund eller 1/8 af 1 mark, en solidus typisk 1/20 af 1 pund.

30 Se oversigten i bilaget om de tidligste kilder fra Lund.

nogle gange benyttede pund, andre tilfælde mark, nogle gange uncer, andre gange solidos og som en ren undtagelse, i en indførsel fra 1140'erne, øre. Det indbyrdes forhold mellem målene fremgår på ingen måde af de oplysninger, vi har til rådighed.

Mindebogens tidlige del (frem til 1145) har fire oplysninger om hvad det modtagne gods yder i indtægt og dertil 41 angivelser af gavebeløb.

Ydelserne er tre gange opgjort i solidos, en enkelt gang i uncer, og det fremgår ikke i noget tilfælde, om der menes sølv, penge eller evt. korn. Det er bemærkelsesværdigt, at ingen ydelser er opgjort i mark eller øre.

De omkring 41 angivelser af gavebeløb er i mark, solidos, uncer og pund. For en god tredjedel af beløbene er det udtrykkeligt angivet at der er tale om guld eller sølv. Gullet er fem gange opgjort i uncer, to gange i solidos, en gang i øre og en gang i mark. Gaverne måles således (idet nogle gaver angiver flere mål):

OVERSIGT 1: GAVERNE I LUNDS MINDEBOG FØR CA. 1145

- opgjort efter hvilket mål, de blev beskrevet i.

mark 20 gange
mark sølv 7
"mark og solidus" 5
"mark og solidus sølv" 1
solidus guld 2
unce guld 5
øre guld 1
mark guld 1
pund penge 1
pund voks 1

Præbendelisten oplyser seks steder indtægter af jordegods. De er tre gange opgjort i pund, men modsat Mindebogens ene oplysning uden tilføjelsen "penge" (6, 4 og 1 pund), to gange i solidos (begge 40 solidos) og en enkelt gang i uncer (10 uncer). Det fremgår heller ikke for ørtug og uncer, om der er tale om penge, sølv eller korn.

Da både marken og øren er fraværende i såvel mindebogens som præbendelistens opgørelser over indtægter, kan indtægtsopgørelsernes solidos, uncer og pund tolkes som et udtryk alene for en pund-målestok, uden at vi kan komme nærmere en afklaring af, hvad den har dækket.³¹ Det kan heller ikke afgøres, om der blot var tale om en specialitet for Lundekapitlet, eller om kildesituationen netop udtrykker, at pundet var en ældre og først nu vigende målestok, således som det øvrige europæiske billede peger på.

31 C.A. Christensen 1970 s. 413 antager uden videre argumentation, at der i alle tilfælde er tale om pengepund, og at målestokken var 1 pund = 20 solidi = 240 denarer/penninge. Det fører ham til alt for vidtløftige beregninger, hvor han bl.a. omgår, hvad uncen, der optræder i samme kilde, skal regnes for.

Både pundet og uncen forsvinder herefter ud af de danske kilder, de nævnes ikke i resten af århundredets kilder, fraset to-tre undtagelser, herunder 1 unce penge givet til Lund sidst i århundredet.³²

Kilderne 1150-1200

Fra midten af 1100-tallet og frem til omkring 1200 flyder kilderne en anelse rigeligere. Der er tale om jordpriser, opgørelser over skatter og afgifter, nogle bødetakster og endelig nogle gaveopgørelser.

Der er relativt mange priser på jord udtrykt ved markmålet. 1147 erstattedes en arvelod på Fyn med 16 mark sølv, et par år før blev sjællandsk gods pantsat for 5 mark guld. På Sjælland solgtes en arvelod omkr. 1160 for 10 mark sølv. Omtrent på samme tid solgtes en halv sjællandsk landsby for 52 mark sølv, mens værdien af seks bygrunde i Viborg i 1188 blev opgjort til 40 mark sølv. De nævnte bygrunde i Viborg ydede endvidere årligt 1 1/2 mark sølv i afgift.³³ Øm klostres krønike er særlig informativ med sine angivelser af guld- og sølvværdier på jord, herunder formuleringen "Hele Veng regnedes dengang blandt grundejerne kun til 30 mark guld".³⁴

Oplysninger om skatter og afgifter er ujævne. Slesvig by skyldte omkr. 1150 kongen 80 (ubenævnte) mark, øen Sild ydede i 1180 en skat på 10 mark sølv, og endelig nævnes en bispetiende på 1 mark sølv, måske fra omkr. år 1200.³⁵

Sorø gavebog nævner i sine ældste dele, der rækker ned til 1160'erne fire-fem steder jorder opgivet med en skyld- eller afgiftsværdi (census) i mark eller øre. Der bruges udtrykket "in censu", et enkelt sted "de censu". Udtrykkene er særegne for Sorø Gavebog i denne periode. Et enkelt sted oplyses at der er tale om pengemarken (*marcae nummorum*), ellers er det ikke oplyst, hvilken slags mark der er tale om.

Bødetakster blev lige fra de tidligste retskilder angivet i markmålet og dets bestanddele. Den såkaldte Arve- og Orbodemål fra Valdemars Sjællandske Lov fra det sene 1100-tal nævner en lang række bøder på 3, 6 eller 40 mark foruden beløb derimellem. Tilsvarende blev nogle 4-marks bøder omkr. 1150 tildelt Ribekirken i et privilegium fra Sven Grate, 3- og 40-marks bøder blev i 1180 tildelt Odensekirken i et privilegium fra

32 Lunds Mindebog under 20.12. med hånd efter 1170. I abbed Vilhelms levned s. 218 nævnes, at Absalon ved Vilhelms ankomst begavede de nyankomne munke med 5 pund penge. Vilhelms levned er fra begyndelsen af 1200-tallet, det er fundet i Paris, men forfatteren virker bekendt med danske forhold og kan have været munk i Nordsjælland. Mindre relevant er englænderen Robert af Elys omtale af 144 pund røgelse i dennes Knud Lavard-levned fra 1130'erne. Uncen nævnes i opgørelsen over en pavelig kollekt i 1282 (DD 2.3 nr. 33), men den ene omtale kan næppe tages til indtægt for, at målet brugtes i Danmark.

33 DD 1.2 nr. 99, 86, 126 og 130; 1.3 nr. 6 og 152.

34 Ømrønningen s. 12-13.

35 DD 1.2 nr. 91 og 96; 1.3 nr. 89 og 181.

Valdemar I, mens Knud VI's manddrabsforordning fra 1200 omtaler 3-, 6- og 9-marks bøder.³⁶ Også kirkelovene fra 1170'erne bruger bødetakster i øre og mark.

Foruden bøderne, der kan gå til skadelidte, kongen eller begge, er der i Arve- og Orbodemål enkelte erstatninger beregnet ud fra skadens omfang: En tand erstattes med 1 mark, en finger med 2 mark sølv. Sår der medfører, at der skal pilles ben ud af kroppen erstattes alt efter skadens omfang med 2 1/2 ørtug, 2 øre, 1/2 mark eller 6 øre.

I Arve- og Orbodemål er kun et enkelt bødemål, erstatningen for afhuggede fingre, udtrykkeligt i sølv, resten er slet og ret "mark". Det forklares ikke i loven selv, men generelt må der være tale om pengemark (modsat sølvmark) ved angivelsen af bødetakster: Vi ved fra den kun lidt yngre Skånske Lov at bødetaksterne her var i mark penge, der udtrykkeligt kun var en tredjedel så gode som sølvmarken. Da taksterne her følger mønstret fra Arve- og Orbodemåls bøder med 3, -6- og 40-marks bøder etc., må også sidstnævntes bøder i almindelighed forstås som pengemark, ellers ville der være en meningsløs forskel på de to landsdeles bødesystemer.

Af gaveopgørelser kender vi ud over gavebogen fra Lund kun til, at Valdemar I i starten af sin regering skænkede 1 mark guld til forarbejdning af sin fars skrin, samt at abbed Vilhelm skænkede sine medbrødre årligt 1 mark sølv til bespisning.³⁷ Lunds Gavebog anlagdes omkring 1145 som afløser for Mindebogen og videreførtes de næste 200 år. Her er et noget større fokus på velgørerne end i Mindebogen, men i de tidligste indførsler (slutningen af 1100-tallet og begyndelsen af 1200-tallet) er der stadig kun få i denne sammenhæng relevante indførsler.³⁸ Der er fire opgivelser om udbyttet af jorderne i hhv. mark, øre og ørtug, hvoraf de to udtrykkeligt er i pengemålet, hhv. "mark penge" eller "ørtug penge". Et sted vurderes noget løsøre til 18 mark sølv. Kun en enkelt gave er ikke i gods, den er på to mark guld. Endelig nævnes 8 mark penge som betaling for en messe.³⁹

Endelig er der en håndfuld enkeltstående meddelelser: 1188 blev en kappe købt for 12 mark sølv (en overraskende høj pris). På samme tid nævner abbed Vilhelm udgifter til en pavelig udsending på hhv. 30, 50 og 100 mark samt på 4 mark sølv.⁴⁰ Det er mere usikkert hvad oplysningen om, at ærkebiskop Eskil havde deponeret 370 mark sølv i Troyes-vægt i Paris, kan sige om danske forhold, det samme gælder Jaromir af Rygens gave til Roskildekirken, hvor de af gods på Rygen modtog 1 skæppe korn af hver plov og med hver skæppe en penning.⁴¹

36 DD 1.3 nr. 89; 1.4 nr. 24.

37 DD 1.2 nr. 122; 1.3 nr. 52.

38 Udgifteren Weeke har kunnet skelne hænderne, som han har kunnet placere inden for en tredjedel af et århundrede (f.eks. anden tredjedel af 1200-tallet).

39 Her er også den første angivelse af kornmål i kilderne: Under 13.1. omtales en kornvægt på 16 ørtug eller solidos (XVI solidos annone).

40 DD 1.3 nr. 152; Abbed Vilhelms breve 1. bog nr. 25.

41 DD 1.3 nr. 32 og 196.

Sammenfatning

I 1100-tallets kilder optræder målene pund, unce, mark, øre og ørtug, alle kun i deres latinske former. Danske former (mark, øre og ørtug) forekommer først i kirkelovene og i Arve- og Orbodemål, som i øvrigt også rummer den eneste omtale af penningen.

Frasat Knud d. Helliges gavebrev fra 1085 er vore ældste kilder til de danske mål fra begyndelsen af 1100-tallet. Det store materiale fra Lundekapitlet fra første halvdel af århundredet viser en broget anvendelse af mål. Der bruges både pund og mark, mens det ikke i alle tilfælde kan afgøres, om de mindre mål, unce og solidos, er delmål af pundet eller marken eller af begge. Der kan ikke ses noget mønster i, om målene havde forskellige funktioner i forhold til, om de beskrev guld, sølv eller penge. Derimod er det muligt, at man (i Lund) alene brugte pundmålet ved opgørelse af indtægterne af sit jordegods.

De få øvrige kilder fra denne periode bruger alle entydigt markmålet. Kun Ælnoth afviger herfra, men han kan som "tilflytter" muligvis have brugt mål han kendte hjemmefra. Det er således muligt, endog sandsynligt, at de senere forsvundne kategorier, pund og unce, kun har været anvendt i en særlig lundensisk eller evt. bredere skånsk sammenhæng.

Efter 1140'erne ophørte brugen af pund og unce om ædelmetaller og/eller penge. Nøjagtigt hvordan og hvor hurtigt er umuligt at sige. De to tilfælde fra årtierne omkr. år 1200, hvor hhv. unce og pund nævnes kan evt. læses som tegn på en langsom udfasning. Pundet levede dog videre som mål i andre sammenhænge og ses som kornmål i 1231.⁴²

Efter 1150 synes markmålet at være brugt ved værdisættelse af jord og løsøre, ved fastlæggelse af skatter og afgifter og som mål for bødesystemet, altså vel nok alle områder, der involverede brugen af penge eller ædelmetaller.

Ejendom synes at være opgjort i guld eller sølv, det samme var tilfældet med skatterne, mens bødesystemets ubenævnte mark, evt. med få undtagelser, henviser til pengemål.⁴³ Af de mange gaver til Lund er en del opgjort som sølv eller guld, men omkring halvdelen er i ubenævnte mark, der ikke umiddelbart lader sig forklare. På samme vis er det usikkert om de mange indtægter fra jordegods, igen især fra Lund, er i penge eller sølv.

I anden halvdel af 1100-tallet ses en enkelt afgift til Lundekapitlet samt til Sorø Kloster at være opgjort i penge, mens en indtægt af grunde i Viborg var i sølv. Langt de fleste opgørelser er også her i ubenævnte mark og ørtug og kan principielt også referere til kornmarken. Nøjagtig den samme problemstilling stiller sig med hensyn til de øvrige kongelige eller kirkelige skatter og indtægter.

42 Kong Valdemars Jordebog, Hovedstykket.

43 Se den videre behandling af spørgsmålet i afsnittet om pengemarkens oprindelse.

Spørgsmålet om hvor udbredt brugen af pengemarken som særligt mål var, og hvornår den holdt sit indtog, vil blive drøftet i starten af hovedafsnittet om pengemål. Det handler om det kildne spørgsmål, om de mange ubenævnte mark, øre og ørtug refererer til sølv eller penge. Ørtugens (solidus) indplacering som enten en del af pund- eller markmålet behandles i det følgende afsnit.

Markens bestanddele

Penning	33
Ørtug	33
Øre	37
Målestoksforholdene	38
Sammenfatning	41

Den danske mark er på et tidspunkt lagt fast i et firstrengt målsystem med målene mark, øre, ørtug og penning (i kornmålet skæppen frem for penningen). Marken var på 8 øre (orae eller horae), 1 øre var på 3 ørtug (solidos) og 1 ørtug på 10 penninge (denarii). En mark var altså 24 ørtug eller 240 penninge.⁴⁴ Den korte skrivemåde for forholdet er således 1:8:3:10. Spørgsmålet er hvor oprindelig denne sammenstilling af fire mål i ét system er. Forholdet behøver ikke have været etableret ved den her behandlede periodes start, selvom vi kan finde de enkelte delmål i kilderne.

Et af problemerne med at kunne påvise målestoksforholdet er, at man sammenlignet med vor tid udtrykte sig mere ukonventionelt i sin håndtering af måltallene og deres indbyrdes forhold. Hvor vi altid ville vælge at skrive 5 kr. og 25 øre frem for 525 øre, gør det samme sig på ingen måde gældende i 1100-tallet. En gave fra omkr. år 1200 nævner således gods, der gav 9 øre og 1 ørtug, og andet gods, der gav 20 ørtug i afkast. Det første tal kunne, hvis det kendte mål gjaldt, skrives som 1 mark 1 øre og 1 ørtug, det andet tal som 6 øre og 2 ørtug, men det blev de altså ikke. Sådanne eksempler skal ikke opfattes som en skødesløshed, der er tale om en naturlig følge af, at marksystemet var grundlæggende anderledes opfattet end vort decimalsystem.

En anden vanskelighed er, at især de tidlige kilder simpelt hen sjældent er nede på det niveau, hvor de små målestokke anvendtes. Diplomernes gaver og privilegier er gerne af en størrelse, hvor man har fundet systemets øvre enhed, marken, tilstrækkelig, mens f.eks. landskabslovenes bødesystem har 3 øre som generel minimumssats.

44 288 penninge eller 12 på 1 ørtug er også foreslået, ikke i stedet for 240 penninge, men som lokal variant. Se nedenfor i underafsnittet om målestoksforhold.

Penning

Den mindste enhed, penningen, er egentlig en del af møntmålet, selve den udmøntede enhed. Men som før nævnt er vægt- og pengemål sammenflettet på mange knudrede måder, og det kan antages, at også sølvvægten har haft en penning som mindstemål.

Penningen forekommer stort set ikke i de tidlige kilder. Saxo skriver omkr. år 1200, at man 100 år tidligere kunne købe en skæppe byg for en penning.⁴⁵ Penningen nævnes desuden 1193 i en kryptisk formulering i en gave fra fyrst Jarimar af Rygen.⁴⁶ Ellers finder vi først penningen i den sjællandske Arve- og Orbodemål samt i Skånske lov, begge fra årtierne omkr. år 1200. Heri optræder penningen kun sjældent og gerne som udtryksmåde: "Selv hvis han kun stjal en penning, er han en tyv" og "hun skal ikke have så meget som en penning".⁴⁷

Uanset kildernes manglende udsagn, fandtes den udmøntede penning allerede fra omkr. år 1000, og den må længe før den nævnes skriftligt have haft et navn og en plads i et målestokssystem. Og den har givet haft betegnelsen "penning", også i 1100-tallet.

Penningens relative fravær i de skriftlige kilder fortsætter de næste århundreder, mens det modsatte kan siges at være tilfældet i møntfundene. Igen må årsagen søges i, at der ikke er mange kilder, der bevæger sig ned på skillemøntens niveau.

Ørtug

Den danske ørtug er latiniseret en solidus. En solidus er som beskrevet et vidt begreb i europæisk sammenhæng, og det fører til et tolkningsproblem, eftersom ørtugen, fra set landskabslovene, som regel kun omtales ved sin latinske betegnelse. Det er ikke i alle tilfælde sikkert, at en solidus i en dansk kilde henviser til ørtugen. Det gælder den tidlige del af perioden, og efter 1300 kan solidus f.eks. henvise til en fransk sous eller en lybsk schilling.

Ørtugen optræder først under sit danske navn i den sjællandske Arve- og Orbodemål og ikke så længe efter i Skånske Lov, men den forekommer sjældent både i disse og i de senere lovtekster. Før landskabslovene kendes ørtugen kun under sit latinske navn, solidus, og alene fra teksterne fra Lund. Solidus var anvendt ud over Europa og kunne have flere betydninger, men var oftest 1/20 af et pund. Når der står solidus i de ældste Lundkilder, hvor målene er mere varierede og uklare end i de senere danske kilder, er det således ikke givet, at der henvises til markens danske delmål, ørtugen.

45 Saxo 12. bog, kap. 3.

46 DD 1.3 nr. 196.

47 Penninge nævnes fem steder i Skånske Lov. De ovennævnte citater er §219-20 om hor og §151 om tyveri. Desuden §152, at kvinden ikke kan sælge for mere end 5 penninge uden mandens tilladelse, samt ledingsretten, hvor styresmanden har ret til hver femte penning af ledingen. I Arve- og Orbodemål omtales penningen med de nævnte udtryk i 1. bog §62, 63, 64 og 69 samt 3. bog §15.

I listerne fra Lund fra første halvdel af 1100-tallet optælles afgifter ydet af kapitlets jorder, jordlejen, i alt otte steder i solidos, tre steder i pund og to i uncer, mens marken slet ikke bruges.⁴⁸ Det synes således en mulighed, at man tidligt har brugt solidus som en brøk af pundet, ikke marken, uden at vi er i stand til at komme tanken nærmere end dette.⁴⁹ Når solidus benyttes som mål, blandes det sjældent med de andre regneenheder: Selv et stort antal af solidos brydes ikke op i mark (eller pund) eller andre af målene, det gælder f.eks. to ydelser på 40 solidos i Lunds præbendeliste. I Lunds Mindebog er der en sammenstilling af mark og solidus, men den er måske kun tilsyneladende: I den flere gange forekommende tilføjelse til en persons navn: *marca et solidus* (f.eks. under 4. maj, *Ulf. marcum et solidum*). Ofte står der bare "mark" ud for en person, hvilket kun kan forstås sådan, at der er tale om en gave til kapitlet på 1 mark. Men hvorfor så mange lige præcis har givet en mark, og endnu mere sært præcis en mark og en ørtug, er mystisk. Endvidere er disse "besværgelser" ikke oprindelige, men (få år senere) indført mellem linjerne. Måske angiver de bare, at man vil huske velgørerens gavmildhed. "Mark og ørtug", rettere *marca et solidus*, kan betyde "mere end en mark" eller måske "sølv og guld".⁵⁰

Frem til omkring 1200 optræder solidus/ørtug stadig kun i Lund-sammenhæng i forbindelse med kapitlets præbender. Ærkebiskop Asser omtalte 1133 2 bol, der hver ydede 40 solidos, mens ærkebiskop Eskil 12 år senere omtalte værdien af en række af sine godsgaver, de fleste opgjort i mark, nogle (af de mindre) i solidos. Der er formentlig tale om afgifterne af jorden.⁵¹ Desuden skænkede Eskil i 1145 beløb til sine medbrødre i kapitlet opgjort i både mark, øre og solidos, der her må henvises til ørtugen.

I lovene er der ganske få henvisninger til den danske ørtug. Skånske lovs bestemmelser om fordeling af bødebetaling mellem slægtens medlemmer fastslår, at man ikke deler bøden længere ned end til en ørtug. I Skånske lov står desuden det kryptiske "2 øre så gode som 4 ørtug penge".⁵² Hvis der er tale om 2 øre penge, er 1 øre penge altså lig 2 ørtug, og det interessante er så, at loven ønsker at forklare dette forhold. Det er derimod ikke sandsynligt, at udsagnet fortæller, at 2 øre sølv skulle være lig 4 ørtug penge. Det indikerer, at mønten var fuldt lodig, hvad den ifølge samme lov bestemt ikke var.

Senest fra tidligt i 1200-tallet optræder det latinske solidus i selskab med mark og øre, og den må her med sikkerhed repræsentere den danske ørtug.

48 I det jeg regner de tre steder i det 12. præbende med, hvor der blot står et bynavn og et antal solidos, for angivelser af afgifter.

49 To steder i Præbendelisten ses 1 bol at yde 1 pund (penge), mens en ydelse af 2 bol opgives til 40 solidos. Det antyder, at det lundensiske pund deltes i 20 solidos, men det forudsætter at ydelserne var ens for de forskellige bol, og det er de eneste sammenstillinger vi har af antal bol og ydelser, så indiciet er for svagt til at konkludere på.

50 Solidus knyttes to steder til guldværdi i Mindebogen 8.2 og 29.5. Imod taler at der et enkelt sted er hæftet sølv på formlen mark og ørtug. For taler vendingen 29.5: *Sueno laicus. S. marcum argenti et solidum auri*.

51 DD 1.2 nr. 56 og 88.

52 Også dette udsagn vil blive drøftet nedenfor i afsnittet om pengemålet.

I begyndelsen af 1200-tallet bruges ørtug i Lunds Gavebog både om kornværdi og pengeværdi, men begge dele kun en enkelt gang. I Sorø Gavebog anvendes ørtugen op mod 1200 i sammenhænge, hvor det både er vanskeligt at se om der er tale sølv eller penge, samt om der er tale jordleje eller en egentlig jordvurdering.⁵³ Men ørtugen anvendtes altså i flere sammenhænge, hvori også marken indgik, og den anvendtes henvend 1200 med sikkerhed ud over skånske sammenhænge. Herefter fremgår den oftere i kilderne, især ved angivelser af jordværdier, når de mindre jorder skulle værdiansættes. Jordmålene i Kong Valdemars Jordebogs Lollandsliste og Falsterliste, begge vel fra første halvdel af 1200-tallet, er hyppigt opført i ørtug (som delmål af skyldmarken). I jordebogens øvrige lister nævnes ørtugen sjældent, men det kan også her forklares ved, at indtægterne er af en sådan størrelse, at marken som målestok generelt var tilstrækkelig.

En mulig betragtning ud fra de foreliggende kilder er således, at ørtugen indtil måske omkring 1200 især brugtes i Lund/Skåne og først på denne tid fik fodfæste i de øvrige landsdele. En anden mulig betragtning er, at ørtugen ikke oprindelig var en del af markmålet, men først blev det i løbet af 1100-tallet. Betragter man opgørelserne over indtægter af jorden i hhv. Lunds Mindebog og Præbendeliste, springer det i øjnene, at hverken mark eller øre optræder som mål. Af de ti oplysninger, vi har, er de 3 i pund, 2 i uncer og 5 i solidos. Man skal ikke generalisere dette udsnit af tal ud over den tid og det sted de optræder, men en mulig følgeslutning er, at Lundekapitlet i begyndelsen af 1100-tallet talte deres løbende indtægter i et pundmål, som de enten opdelte i uncer eller solidos, og hvor den solidus der omtales således ikke behøver være magen til markmålets senere kendte ørtug. Man bør dog afholde sig for at byde på, hvilken nøjagtig størrelse i målsystemet, denne solidus evt. udgjorde.

Disse betragtninger kan grundet kildematerialets beskaffenhed ikke ligefrem ophøjes til antagelser, men betragtningerne skal ses i lyset af, at det ikke kan afgøres om ørtug/solidus var en oprindelig del af den danske målestok, og at talforholdet mellem mark og ørtug ikke kan aflæses i de tidlige kilder. Det hører også med i billedet, at de firstrengede skandinaviske målestokke adskiller sig fra hovedparten af de europæiske, hvor man som nævnt gerne brugte en trestrengt målestok.

Forskningen har da også før været i tvivl om ørtugens tidlige status. Hauberg foreslog, at 1 ørtug var en sammenstilling af øre og tve og således oprindelig betød 1/2 øre, svarende til den mystiske omtale i Skånske Lov. Også Aakjær udtrykte tvivl, om hvor vidt ørtugen lå fast i tidlig (førmiddelalderlig) tid.⁵⁴

53 Udtrykkene i gavebogen er typisk af formen *terra x marcae in censu*, jord til x mark i afgift, hvilket på denne tid både kan referere til en konkret afgift og til et egentligt jordmål, det vil sig en fast vurdering af jordens værdi. Jf. Kræmmer 2015, s. 219-30.

54 Hauberg 1900 s. 151; Aakjær 1936 s. 178.

Øre

Øren levede ligesom ørtugen et meget tilbagetrukkent liv i 1100-tallets kilder. Som før nævnt har vi frem til slutningen af århundredet mest kilderne fra Lund at støtte os til. I de tidlige Lundkilder, Mindebogen og Præbendelisten, anvendes øren som nævnt kun en gang: 1 øre guld.

Ærkebiskop Eskils udfærdigede i 1145 en opgørelse over sine egne gaver til Lund, hvoraf en del er i gods. Nogle få af de mange kontante gavebeløb er i øre. De mange jorder, der nævnes, er foruden i bol kun opgjort i mark og ørtug (solidos), og der er formentlig her tale om indtægterne af jorderne. I en ny opgørelse fra omkring 1170 bruger Eskil nu også "øre" om indtægter af nogle af de jorder, der er tilkommet præbenderne efter 1145.⁵⁵

Uden for Skåne nævnes der, ligeledes omkring 1170, på Sjælland øre i forbindelse med en jordværdi: 10 øre jord i afgift (terra in censu).⁵⁶ I Sune Ebbesens gave til Sorø fra 1186 bruges øren igen om jordværdier, men opgjort i guld: jorderne opgives enten i mark guld eller (de mindre) i øre guld. Endelig i 1198, også på Sjælland, nævnes der en indtægt på 9 øre af nogle jorder.⁵⁷

I de ældste landskabslove lige før og efter 1200 er øren til gengæld helt integreret og hyppigt benyttet som mindstemål ved opgørelse af bødestørrelser. Også vores eneste virkeligt tidlige omtale af øren er forbundet med bødesystemet: Under kong Niels omtales en bøde på 6 øre.⁵⁸

Og efter de tidlige landskabslove er øren synlig i kilderne som fast integreret del af de forskellige sider af målestoksforholdet.⁵⁹ Ørens fravær i kilderne indtil da kan igen forklares med, at det meste af kildematerialet ikke bevæger sig længere ned i målestok end marken, men det kan ikke forklare, at ørtugen tilsyneladende anvendes relativt hyppigere.

Modsat de tidlige kilders tavshed er der klare tegn på, at øren er gammel, nogle betragter den som ældre end marken (i Skandinavien).⁶⁰ Den var som nævnt kendt i England fra omkr. år 900 og vi kan i de skriftlige kilder se, at den senest i 1200-tallet var i brug som delmål i hele Skandinavien.

Ørens optræden eller mangel på samme i de tidligste kilder er således særegen. Den spiller imidlertid en afgørende rolle i landskabslovenes bødesystem og må vel have gjort det længe inden, de blev nedskrevet, sådan som det måske afspejles i den nævnte bøde i øre-beløb fra det tidlige 1100-tal. Ellers ses øren før 1198 kun anvendt ganske få

55 DD .2 nr. 160.

56 DD 1.3 nr. 4 (Sorø Gavebog).

57 DD 1.3 nr. 253 (Sorø Gavebog).

58 DD 1.2 nr. 32.

59 Dog først for alvor synligt i Kong Valdemars Jordebog.

60 Brøgger 1936.

gange og kun i Eskils breve fra 1145 og 1170 som noget der ligner en regneenhed for konkrete betalinger. Om vi kan tolke noget ud af dette er svært at sige.

Det er slående, men kan stadig være en tilfældighed, at øren og ørtugen stort set aldrig nævnes sammen i de tidligste kilder. De kan optræde i samme lister eller gavebøger, men uden at man være sikker på, at de repræsenterer delmål af det samme system.

En teoretisk mulighed er, at øren og ørtugen levede hver deres liv i de forskellige økonomiske sfærer, hvor vi møder dem i de tidlige kilder, og først samledes i samme system i forbindelse med anvendelsen af marken som mål for en jordvurdering (den sjællandske skyldmarksvurdering), det vil sige i det senere kendte målestoksforhold 1:8:3:10, som måske først her endelig fastlagdes. Det er i forbindelse med jordværdier at vi først ser øre og ørtug optræde i samme formel, f.eks. et mageskifte, Sorø Kloster foretager midt i 1200-tallet, hvor klostret afgiver 11 øre og 1/2 ørtug jord.⁶¹ Det er en strøtanke, som har en smule understøttelse i et par af de tidlige loves kryptiske oplysninger om ørtugen.

Målestoksforholdene

Hvor mange øre, ørtug eller penninge, der gik på 1 mark var en selvfølge for danskerne imellem og står derfor ikke beskrevet i kilderne. Det er derfor meget naturligt fra en udlænding, der har været uvant med målene, at vi kan hente udtømmende information. Den pavelige indsamler Gervasii, der i 1334 som en fremmed ikke fandt målestoksforholdet selvfølgelig, noterede i sit regnskab at "10 penning skånsk = 1 ørtug, 3 ørtug = 1 øre, 8 øre = 1 mark".⁶² To andre rent danske kilder oplyser dele af forholdet eller giver indirekte det samme resultat: Den såkaldte Skanørlov angiver i en todsats, at 1 ørtug er det dobbelte af 5 penninge.⁶³ Loven kendes fra sent i 1300-tallet, men formodes at være af ældre oprindelse, hvilket dog ikke kan påvises. Desuden giver en indførsel under d. 28. maj i Lunds gavebog alle forholdene mellem mark, øre, ørtug og penninge, idet regnestykket på en gårds ydelser går op, hvis man benytter det ovenfor opgivne forhold på 1:3:8. Indførslen i gavebogen er ifølge udgiveren Weeke med hånd fra midt i 1300-tallet.⁶⁴

Ingen af disse kilder, der alle synes at omtale pengemarken og vel tilsammen bekræfter delmålenes indbyrdes forhold, kan altså med sikkerhed dateres til før midten af 1300-tallet. At de alle er fra Skåne, vil jeg vælge at anse for et tilfælde. Som det fremgår af den nedenstående liste, har vi også sjællandske indikationer på forholdet.

61 Sorø Gavebog s. 482. Desuden samme s. 472 (før 1200); DD 1.3 nr. 183 (omkr. år 1200); Hovedstykket i Kong Valdemars Jordebog (1231); DD 2.1 nr. 332 (1261).

62 DD 2.11 nr. 152.

63 Poul Jhs. Jørgensen 1940 s. 118-19.

64 28.5 Årtid for Esbern Wæthirs [Vædder?] kaldet Sanger, som gav kapitlet en gård i Harlösa som årligt yder 4 mark penge. Af disse 4 mark gives til kannikerne 3 mark, til fabrica 3 øre, til vikarerne 2 øre, til de fattige 7 ½ ørtug og til klokkerne i tårnet 15 penninge. Det giver at 4 mark er lig 3 mark, 5 øre, 7 1/2 ørtug og 15 penninge. Bruger vi det ovennævnte forhold 1:8:3:10 passer ligningen.

Til oplysning om det sene 1100-tal og 1200-tallet er der brudstykkevis hjælp, der peger på kontinuitet:

OVERSIGT 2: KILDER FØR 1230 TIL OPLYSNING OM MARKENS DELMÅL

Sorø Gavebogs opregning af Sune Ebbesens godsgave ca. 1186. Her tælles guldværdier opgivet i mark og øre sammen på en måde, der kun passer, hvis 1 guldmark er 8 øre. Kilden opregner gods op på 11 mark guld minus 2 øre, 6 øre, 12 mark, 1 fjerding guld ($\frac{1}{4}$ mark), 2 mark, 6 mark 2 øre, 1 mark samt 5 øre. Summen af disse tal angives til 34 mark 5 øre. Hvis forholdet mellem mark og øre var 1:8, går regnestykket op.⁶⁵

Andreas Sunesens parafrase af Skånske lov fra det tidlige 1200-tal. I tre tilfælde omtaler parafrasen et beløb på 30 penninge, hvor dens forlæg, Skånske lov, skriver 1 øre.⁶⁶

En indførsel i Lunds Gavebog fra begyndelsen af 1200-tallet sætter $\frac{1}{2}$ mark penge til 4 øre, idet en halv mark penge deles op i to gaver på hver 2 øre.⁶⁷

Den yngre redaktion af Valdemars Sjællandske lov fra midten af 1200-tallet forklarer en mark (penge) som 8 øre.⁶⁸ Lovene kan andre steder med lidt god vilje tolkes derhen, at der går 8 øre på en mark penge.⁶⁹

Landskabslovene har udsagn om ørtugen, der ikke er overensstemmende. Forudsat at forholdet mellem sølv og penge her var 1:3 som det direkte angives andre steder i landskabslovene, fører Arve- og Orbodemåls udsagn om, at 2 ørtug sølv er det samme som 2 øre penge til, at 1 øre = 3 ørtug. Til gengæld peger Skånske Lovs udsagn at 2 øre svarer til 4 ørtug penge på forholdet 2 ørtug på 1 øre.⁷⁰

Pengemarkens opdeling i 8 øre og 240 penninge samt guldmarkens opdeling i 8 øre synes således at kunne påvises senest på landskabslovenes tid, mens ørtugens plads i systemet er vanskeligere at påvise så tidligt. Vi kan se, at også sølvmarken var delt i øre og

65 Sorø Gavebog s. 468.

66 §65, 97 og 98 i parafrasen.

67 13.1.

68 Sidst i tyveretten oplyses at man ved tyveri af 1 ørtug skal erstatte den bestjålne med en ørtug og kongen med 1 mark minus 1 ørtug. Har man stjålet for 1 øre, skal man tilsvarende bøde til skadelidte med 1 øre og kongen med 7 øre. Logikken fortsættes for større beløb, og det fremgår at de 7 øre skal forstås som 1 mark minus 1 øre.

69 Nogle steder kan Skånske Lov læses sådan, at der går 8 øre på en mark, men det er meget usikkert: en bøde kan efter forseelsens omfang stige fra 2 øre til en halv mark og videre til 6 øre, hvilket antyder at den halve mark er lig med fire øre (§97). Tilsvarende trin optræder iden sjællandske Arve- og Orbodemål. Men andre steder i lovene er den trinvis bødeskala ujevn, så stedet er ikke bindende.

70 Idet muligheden af at de 2 øre er i sølvmålet er meningsløs.

ørtug, og det må være tilladeligt at gå ud fra, at sølvmålets opdeling svarede til guld- og pengemålets, samt at systemet med 8 øre eller 24 ørtug på 1 mark senest lå fast omkr. år 1200. Der er ét intrikat spørgsmål, som kilderne ikke giver svar på: om vægtmålene, mark sølv og mark guld, også kunne opløses ned til penninge. Det har antagelig været sådan: At den interageren mellem vægtmål og pengemål, vi kan se i Europa, også har fundet sted i Danmark, at den udmøntede penning oprindeligt har været opfattet som værende af en vægt på 1/240 af 1 vægtmark, og at dette har virket tilbage på sølvmarken.

Muligheden for at der i stedet for 240 penninge gik 288 penning på en mark (12 penninge frem for 10 på 1 ørtug), eller at de to målforhold begge brugtes, optræder hyppigt i litteraturen, faktisk forbløffende ofte i forhold til hvilket kildemæssigt belæg, der er for sidstnævnte mulighed.

Der er grundlæggende kun to udsagn, der taler for de 288 penninge. Den ene er en kvalitet ved en hel kildegruppe, nemlig vægten af de tidlige vstdanske mønter. Den anden er en indførsel i Roskildebispens Jordebog fra 1370. En omtale omkr. 1250 af en plovskat på 18 penninge for hver plov kunne desuden tolkes derhen, at de 18 penninge repræsenterede det runde tal 1 1/2 ørtug, men det er en tolkning, der kun er bæredygtig, hvis den har mere eksakte udsagn at støtte sig til.⁷¹

P. Hauberg konstaterede ved vejning af de jyske mønter fra perioden omkr. 1070-1240, at de konsekvent var lettere end de østdanske. Ud fra sin opfattelse af, at en pengemark i udgangspunktet var en vægtenhed, samt antagelsen at vægten af den jyske og østdanske pengemark var ens, konkluderede Hauberg, at der måtte være gået flere penninge på en mark i Jylland end i resten af landet og foreslog 288 penninge. For perioden 1145-1240 nævnte han endog 384 penninge på marken som en vstdansk mulighed.⁷²

Haubergs egne vejninger fra sidstnævnte periode synes dog kun delvis at bekræfte hans antagelse: De få nørrejyske mønttyper er ganske vist små langt op i tiden, mens Slesvig-mønt fra Knud VI og Ribemønt fra Valdemar II nærmer sig den østdanske i vægt.⁷³ Mønternes udsagn muliggør altså i bedste fald på et alment jysk/vstdansk pengemål med 288 penninge i tiden før omkr. år 1200, eller en specifik nørrejysk pengemark, der holdt sig til ind i 1200-tallet

Der er ikke nogen specifik vstdansk indikator på forholdet mellem penninge og mark i de tidlige skriftlige kilder – eller i det hele taget for den sags skyld.

71 DD 2.1 nr. 60.

72 Hauberg 1900 s. 149-50; 1906 s. 324. Hauberg forudsatte, at 1 mark penge var en vejlet mark af en vægt på 218 g. For perioden o. 1070-1146 vejede Hauberg de østdanske penninge til mellem 0,79 g og 0,97 g. Han sluttede deraf, at der havde været en idealvægt på 0,91 g, det vil udregnet give 240 penninge på 1 mark. For de jyske penninge sluttede han sig til en idealvægt på 0,76 g, udregnet 288 penninge på marken. Bendixen 1977 følger Hauberg, men synes at brede perioden ud til 1075-1300. Ligeledes TDM s. 108 og 120. Grønder-Hansen 2000 s. 81 afviser en fast inddeling i 288 penninge med begrundelsen at der lejlighedsvis også kunne være flere end det. Niels Ludvig Rasmussen afviser de 288 jyske penninge begrundet i manglende belæg, KLM, opslagsord Mark.

73 Hauberg opregner mønttyper fra Slesvig under Knud d. 6. på 0,43 g, 0,8 g, 0,8-0,85 g, 0,85 g, 0,86 g og 0,94 g. Ribe-typerne under Valdemar II var på 0,49 g, 0,53 g, 0,8 g, 0,88-1,02 g, 0,98 g, 0,9-1,03 g, 1,04 g. Vi er altså temmelig nær Haubergs idealmål for den østdanske mønt på 0,91 g.

På den tid, hvor vi får østdanske kilder til forholdet, peger de entydigt, med en enkelt undtagelse, på forholdet 240 penninge på 1 mark. Det var Paludan-Müller, der i Roskildebispens Jordebog fra 1370 fandt en sammentælling af nogle penninge (skyld)jord, hvor 1 ørtug sættes til 12 penninge.⁷⁴ Udregningen er utvivlsomt korrekt, Erslev afviste imidlertid kildestykket som bindende med henvisning til, at kornmål og evt. også udenlandske mål på denne tid blev blandet sammen med og influerede på jordmålet.⁷⁵ Det sikre er, at jordebogens udsagn om dette spørgsmål er selvmodsigende, der oplyses også mere direkte, at der gik 10 penninge jord på 1 ørtug.⁷⁶

En opdeling af marken i 288 bestanddele kan muligvis findes i kornmålet. I senere middelalder skelnedes mellem bygmarken og rugmarken, idet der på den første gik 288 skæpper, på rugen 240 skæpper. Samme forhold kan have været gældende i den her behandlede periode, uden at vi direkte kan aflæse det. Det er muligvis en medvirkende grund til, at historikere og numismatikere så ofte har følt sig kaldet til at fremhæve de 288 penninges mark.⁷⁷

Tilbage står, at de 240 penninge på marken må anses for at være den gældende norm med en mulig undtagelse for den tidlige jyske pengemark. For sidstnævnte gælder til gengæld, at vi ser målet så sjældent brugt, at der ikke rigtig er nogen operationel forskel på den analytiske konsekvens, hvad enten der gik 288 eller 240 penninge på marken.

Sammenfatning

De spørgsmål, der her er stillet til de ældste mål og målestoksforhold, udelukker på ingen måde at målestokkene og deres senere kendte indbyrdes forhold var oprindelige, hvilket her vil sige fra før de omtales i de skriftlige kilder. Der er endog meget der taler for et oprindeligt forhold.

Det kan næppe være tilfældigt, at man i det øvrige Skandinavien brugte samme målestok som i Danmark: 1 mark a 8 øre a 3 ørtug. Den norske Bjarkøyret, dateret til 1100-tallet, er muligvis den ældste skandinaviske kilde, der angiver målenes indbyrdes forhold, dog uden ørtugen: 1 mark = 8 øre = 240 penninge.⁷⁸ Antallet af penninge på marken kunne dog være svingende. Der var både lokale forskelle og forskelle på,

74 Roskildebispens Jordebog s.62, Veddinge: Her har man 27 øre jord fordelt på 15 gårde. De 15 gårde angives med hver deres tilliggende. Det giver i alt: 1/2 mk, 17 øre, 16 1/2 ørtug og 18 penninge jord, hvilket kan reduceres til at 1 øre = 11/2 ørtug + 18 penninge. Det giver 1 1/2 ørtug = 18 penninge altså 1 ørtug = 12 penninge. Det hedder at gårdene "habet" x øre/penninge jord og yder x pund korn. Jf. Erslev 1898 s. 8-9.

75 Erslev 1898 s. 8-9. Også Aakjær 1926-43 s. 122-23.

76 Roskildebispens Jordebog s.97 nævner to gange, at der gik 30 penninge jord på 1 øre jord. S.97 Snekkerup, Ramløse hrd. "1 øre jord nemlig 30 penninge jord". Der er underforstået et "habet": David Petersen (habet) samme sted 1 øre jord nemlig 30 penninge jord.

77 288 penninge: Poul Rasmussen KLN, opslagsord Skyldvurdering; Poul Rasmussen 1975 s. 39; 1975 s. 40; C.A. Christensen 1969 s. 412. Alle de nævnte steder uden kildereference. Aakjær 1926-41 s. 123 fejllæser Erslev og refererer ham for at mene, at der gik 288 penninge skyldjord på 1 mark. Erslev 1898 s. 8.

78 Skaar 1995 s. 49. Dateringen af Bjarkøyretten: Iversen 1994 s. 5.

hvilken substans der skulle måles (sølv, penge, jord). I Sverige gik der i nord 8 penninge på ørtugen, i syd 16.⁷⁹ I Norge gik der tidligt 10 penninge på ørtugen, men da mønten på et tidspunkt gik ned i vægt, øgedes forholdet til 20 penninge. Målet blev i Norge og Sverige som i Danmark også brugt som jordmål og med samme faste forhold mellem de 3 store mål og et afvigende antal penninge på ørtugen. I Norge gik på jordmålet typisk 20 penningebol på 1 ørtugbol.⁸⁰ I Nordsverige (tidligt i 1200-tallet) som med mønten 8 penninge land på 1 ørtug land.

Der er kun få betragtninger i den her behandlede litteratur over, hvor tidligt systemet lå fast. Nogle daterer det ud fra vægten af vægtlodder til senest fra vikingetiden, hvilket er en lidt skarp tolkning af loddernes ujævne vægtstørrelser (se afsnittet Sølvvægten).

Øren omtales ofte som værende ældre end ørtugen, og flere forhold peger da også i retning af ælde. For det første synes der ikke at være noget importeret ved øren. Den latinske form er ikke indlånt, det er ora eller hora, altså en direkte latinisering af øre. Dernæst optræder øren som nævnt allerede i dansk influeret sammenhæng i England omkr. år 900 som 1/8 af marken.⁸¹

Ørtugens latinske form solidus er derimod indlånt. Solidus kan muligt i tidlig tid have betegnet et delmål af et ikke klart defineret pund (eller noget helt tredje). En sådan anderledes solidus kan have ført til landskabslovenes selvmodsigende beskrivelser af ørtugen, men det er en mulighed blandt flere. Med tiden, men først med sikkerhed i 1200-tallet, bliver solidus slet og ret den latinske form for den danske ørtug.

Der er en tendens til at øre og ørtug bruges i hver sine sammenhænge i 1100-tallet, en tendens der dog kan være tilfældig, de sparsomme kildeoplysninger taget i betragtning. I 1200-tallet og det tidlige 1300-tal er det ligeledes sjældent, at de to mål mødes, selvom vi her er sikre på, at de indgår som dele af det samme markmål.

Senest i begyndelsen af 1200-tallet, da marken var blevet den enerådende målestok på en række områder, var forholdet 1:8:3:10 mellem mark, øre, ørtug og penninge lagt fast. Haubergs antagelse om et jysk forhold på 1:8:3:12 bygger alene på de vestdanske mønters vægt. Den ene, i øvrigt sjællandske, skriftlige kilder, der kan understøtte antagelsen, er sen og som nævnt på mange måder diskutabel.

79 Edvinsson 2010 s. 71.

80 Steinnes 1936 s. 142.

81 Steenstrup 1882 s. 171 anfører, at både mark og ørtug skal være kommet til England fra Skandinavien.

Sølvvægten

<i>Den metrologiske problemstilling</i>	44
<i>Vægtlodder</i>	44
<i>Pengenes vægt</i>	46
<i>Vægtmålenes indbyrdes relationer</i>	47
<i>De uensartede danske sølvvægtmål</i>	48

Afsnittets betragtninger bygger på den velbegrundede antagelse, at det umøntede sølv alene målt ved sin vægt og ikke f.eks. ved sit rumfang. Der er som nævnt så få oplysninger om det tidlige pundmål, at vi ikke kan komme det nærmere, end at det har fandtes. Afsnittet vil derfor begrænse sig til at drøfte markmålet, der senest sidst i 1100-tallet og måske længe før var det altdominerende vægtmål.

Der var imidlertid ikke kun én, men flere markvægte i omløb. De fleste kildesteder, og i tidlig tid dem alle, omtaler alene sølvet som et antal "mark", eventuelt et antal "mark lødigt sølv". Men i 12- og 1300-tallet, første gang i Kong Valdemars Jordebog, specificeres marken ind i mellem som værende af den "større" eller "mindre" vægt eller f.eks. af "Roskildevægt". I samme periode, og i 1300-tallet særdeles hyppigt, benyttede man den kølnske vægtmark som reference.

Hensigten er at anslå, hvad de forskellige danske vægtmål omtrentlig udgjorde i det moderne vægtmål i kilo og gram, hvor stor forskellen mellem målene var og hvordan de stod i forhold til den almindeligt brugte kølnske mark.

Sølvets værdi var foruden vægten defineret ved dets lødighed. Det umøntede sølv, barre-sølv, var ikke fuldt lødigt. "Rent sølv" var med tidens teknik højst cirka 95 % rent,⁸² men lødigheden kunne dertil variere.⁸³ Vi har imidlertid ikke mulighed for at vide, om der til brugen af begreberne "kølnsk vægt", "dansk vægt" eller "Roskildevægt" knyttede sig forskellige forventninger til sølvets lødighed. Antagelsen er her, at det næppe var tilfældet.

82 Hauberg 1900 s. 322; Edvinsson m.fl. 2010 s. 74: 95-96 %; Luschin 1926 s. 202: 93-96 %; Skaare 1995 bd.1, s. 55: 90 %; Malmer 1980: 96 %.

83 Luschin 1926 s. 181; Edvinsson m.fl. 2010 s. 74; Balle 1987 s. 24-25.

Den metrologiske problemstilling

Spørgsmålet om vægtmålene er en del af en særlig historisk disciplin, den metrologiske, hvis præmisser der ikke her er gjort forsøg på at udforske udtømmende. En af disciplinens varemærker er en bestræbelse på at nå frem til helt nøjagtige mål, for middelalderens vægtmåls vedkommende gerne en præcis gramvægt med to eller tre decimaler. Det er netop ikke ambitionen i nærværende afhandling.

Der er for det første tvivlsomt, om det overhovedet er muligt at nå en sådan grad af nøjagtighed med det materiale, vi har til rådighed. Og lige så tvivlsomt er det, om øvelsen føltes relevant for tiden selv, om denne præcision er meningsfuld i en middelalderlig kontekst. Kjell Runquist følte sig f.eks., da han arbejdede med Pergolotis mange tabeller fra 1340 over forholdet mellem vægtmålene, foranlediget til at beklage, at Pergoloti tilsyneladende havde stillet sig tilfreds med at bruge afrundede tal.⁸⁴

Der stiller sig store hindringer i vejen for at opfylde metrologernes ønske om nøjagtige mål, således som det er tilfældet med de fleste andre spørgsmål til middelalderen.

Tidens egne tal hjælper os ikke. De middelaldermål, vi ikke længere bruger, efterlod sig ikke en konverteringstabel, da de gik ud af brug. Og har målenes navn overlevet op til vor tid, som det f.eks. er tilfældet med pundet, kan vi alligevel ikke gå ud fra, at de dengang beskrev det samme.

Der er tre indgange, der kan bidrage til at give et billede af, hvilken gramvægt de danske og skandinaviske vægtmål repræsenterede.⁸⁵ Den ene er en tolkning af vægten på de vægtlodder, der er fundet. Den anden er, ud fra den diskutale forudsætning at møntmarken vægtmæssigt svarede til sølvmarken, at veje mønterne selv.⁸⁶ Og endelig har vi i de skriftlige kilder som nævnt opgivelser over, hvor stor den danske vægtmark var i forhold til nogle af de udenlandske vægtmål.

Vægtlodder

En vej til belysning af vægtmålet er de vægtlodder, som der især er mange af fra skandinavisk vikingetid. Lodderne kan være en hjælp, men der er ikke grundlag for at drage meget præcise konklusioner ud fra tusind år gamle lodders nuværende vægt.

⁸⁴ Jf. Runquist 1982 s. 3 og 130 samt Witthöff 1979.

⁸⁵ Man regner som regel de skandinaviske vægtmål i mark for at være nogenlunde ens (hvad det danske og svenske også bevisligt var i 1282), dvs inden for en 10-grams margen. Ud fra den forudsætning tolkes skandinaviske vægtlodder under et.

⁸⁶ Man må antage, at det antal mønter der ifølge møntfoden udgjorde en mark, også oprindeligt har vejlet 1 mark og senere i hvert fald tilnærmelsesvis har gjort det. Men der var, som det vil blive omtalt under afsnit om pengemarken, en ret bred margen for, hvad (i dansk sammenhæng) 240 mønter vejede.

Øvelsen med at benytte senere kendte standard- eller normallodder som grundlag for at anslå middelalderens vægt rummer de samme faldgruber som beregning ud fra senere kendte vægtmål.⁸⁷

I vikingetidens og i mindre grad den tidlige middelalders handel, især før pengeøkonomiens gennemslag, har vægtlodder været vigtige, og de har systematisk været findelt ned i mindre størrelser, så man har kunnet præcisionsveje. I princippet kan man altså beregne vægtmålet ved at finde lodder med den fulde vægt (marken) den halve, fjerdedelen, ottendedelen etc.

Loddernes vægt kan imidlertid knap i sig selv give en indikation på hvilke vægtmål man havde, dertil er størrelserne for uens og usikre. Man kan tilgå dem med en tase og se, om de nogenlunde kan indpasses i den, sådan som det også er blevet gjort. Under den forudsætning at den skandinaviske vægt (normalt regner man med at også vikingerne brugte marken) var i omegnen af $\frac{2}{3}$ af det romerske pund ($\frac{2}{3}$ af 327 g = 218 g), sådan som marken ofte var i Europa, og at den som bekendt var opdelt i ottendedele og firetyvendele (1 mark = 8 øre = 24 ørtug), kan man prøve at få vægtserierne på lodderne til at passe ind. Et forventet resultat skulle da være lodder på f.eks. godt 200 g, 100 g, 50 g, 25 g og 8 g (1 mark, 4 øre, 2 øre, 1 øre, 1 ørtug).

Med lidt god vilje, idet loddernes vægt spreder sig over et stort interval, kan man ad denne vej beregne en dansk vikingetids-mark på cirka 200 g, snarere lidt under end lidt over.⁸⁸

Antallet af fundne vægtlodder fra middelalderen er væsentligt færre end fra vikingetiden. De synes at pege på en lidt højere markvægt end i vikingetiden. Et ofte fremhævet blylod fra 1100-tallet, der nu befinder sig i Lund, vejer 216,6 g og antages gerne at repræsentere 1 mark.⁸⁹

Resultatet beror som sagt på at man på forhånd antager i hvilken omegn det burde ligge, og at man tolker lodderne ind 1:8:3-systemet. Alligevel giver lodderne alene i denne tolkning et interval for middelalder-marken på 199-230 g,⁹⁰ for vikingetidens mark på 180-215 g.⁹¹ Der er dertil genstridige lodder inden for dette system, og endelig kan man vel egentlig ikke være sikker på at man i vikingetiden, hvor fundene er flest, overhovedet vejede efter en speciel dansk (skandinavisk) vægt, jf. de mange udenlandske mønter i de danske møntfund fra denne tid.

87 Eksempler på beregninger foretaget på grundlag af senere tiders vægtlodder er bl.a. Balle 1987 s. 24-28; Runquist 1950 s. 16 m.fl.st., 1982 s. 59-67.

88 KLNLM, opslagsord Mark sp. 422-24.

89 Aakjær 1936 s. 179.

90 Aakjær 1936 s. 179.

91 KLNLM, opslagsord Mark. KLNLM, opslagsord Vikt, sætter intervallet for begge perioder til 180-228 g.

Pengenes vægt

Pengene selv kan give et fingerpeg om sølvvægtens størrelse. Det kræver, at vi går ud fra en bestemt forudsætning. Det er, at mønten før midten af 1000-tallet var af rent sølv, hvad den var, samt at den dengang skulle forstås som del af en vægtenhed. Hvis der gik 240 penninge på en mark, skulle hver mønt veje $1/240$ af marken. Forudsat at dette vægtforhold i princippet bestod, selvom møntens lødighed ikke gjorde det, behøver man sådan set bare veje 1 mønt og gange vægten med hhv. 10, 30 og 240 for at finde vægten på 1 ørtug, 1 øre, og 1 mark.

Så enkelt er det naturligvis ikke. De mønter, vi graver frem, er typisk slidte af brug og af tiden i jorden og holder ikke nødvendigvis deres oprindelige vægt.⁹² Men heller ikke dengang de var nye, ville de kunne lede os til målet. Udmøntningen i datiden var ikke indrettet med et moderne præcisionsmål for øje. Møntens vægt kunne svinge, selv inden for samme prægning. Man fastlagde somme tider et såkaldt *remedium*, en tolerancegrænse, der kunne være temmelig vid.⁹³ Man var bevidst om problemet, som blandt andet var, at en undervægtig mønt jo gerne tillige indeholdt mindre sølv. Men man begrænsede sig gerne til at kontrollere vægten *al marco*, hvilket vil sige, at man vejede et større antal mønter og stillede sig tilfreds med, hvis den samlede vægt inden for et bredt interval var den forventede.⁹⁴

De danske mønter var da også af varierende vægt, selv inden for samme prægning. Hauberg vejede omkr. 1900 alle datidens kendte typer fra perioden 1157-1241.⁹⁵ I øst vejede de overvejende fra knap 0,8 til cirka 1 g med en over tid svagt stigende tendens. I vest (mest Slesvig og Ribe) vejede mønten 0,6-0,7 g frem til omkr. 1200, hvorefter vægten steg til nogenlunde det samtidige østdanske niveau.⁹⁶ Går man ud fra den østdanske og senere jyske mønt på 0,8 til 1 g vil beregningen med 240 penninge på 1 mark give fra 192 til 240 g på marken, inden for det interval skulle markens vægt altså ligge. Tager man hensyn til slitagen, altså at mønterne oprindeligt vejede mere end nu, må man antage, at det virkelige tal (hvis der var et sådant) ikke er i den laveste ende af intervallet.

Der er over tid forskelle i vægten. Et enkelt fund på nøjagtigt 240 penninge, nemlig Bonderup i Vestsjælland fra 1065/70, vejede cirka 270 g. I 1100-tallet og en stor del af 1200-tallet vejede mønterne generelt noget mindre. For de noget senere fund er der en række eksempler på massevejninger af fundene. Georg Galster vejede f.eks. 5739 mønter fra møntfundet i Vorre ved Århus fra 1290'erne. Mønterne vejede 5485 g, i gennem-

92 Malmer 1980 s. 61.

93 F.eks. Nordhausen 1350: 156 af de lettere mønter måtte veje det same som 144 af de tungere. V. Schröter 1930 s. 22.

94 Luschin 1926 s. 216; V. Schröter 1930 s. 22.

95 Hauberg 1906 s. 349-67.

96 I Slesvig øges vægten allerede under Knud VI, i Ribe først under Valdemar II. Spørgsmålet om der i Jylland kunne tælles 288 penninge på 1 mark er drøftet ovenfor. En penning på 0,6 g eller 0,7 g ville ganget med 288 give 1 mark på 173 g til 201 g.

snit 0,95 g. Det ville give 228 g på marken.⁹⁷ Tilsvarende massevejninger af et stort antal mønter peger, trods store udsving, på at mønten under Erik V Klipping var omtrent på 1 g, under Erik VI Menved typisk en anelse tungere, og dermed 240-250 g mønter på pengemarken.

Det mest indlysende resultat af den skiftende vægt på penningen er, at den vægtmæssigt stod i et omtrentligt men ikke veldefineret forhold til vægtmarken. Det andet resultat er, at tallene, hvis pengenes vægt overhovedet kan tages til indtægt, generelt, men ikke entydigt, peger i retning af en mark på 200-240 g. Såvel vægtlodder som pengenes vægt peger altså i samme retning og dertil i retning af den vægt, de kendte europæiske mark havde. Til gengæld er det mulige interval temmelig bredt.

Vægtmålenes indbyrdes relationer

En altafgørende hjælp for metrologerne er nogle få overleverede relationer af typen, at et antal lokale mark sølv svarer til f.eks. et antal sølvmark i kølnsk vægt. Middelalderen har overleveret os en del af den slags relationer. Relationerne giver os imidlertid netop kun vægtmålenes relative indbyrdes forhold, ikke en eksakt vægt i moderne gram. Videre kommer vi kun, hvis vi kan tilføre bare én af relationerne en eksakt vægt, som nødvendigvis må hentes fra nyere tid.

Det kan diskuteres, om det er tilrådeligt, men forsøget er gjort bl.a. med den kølnske markvægt og med det engelske pund, som man regner med har bibeholdt deres vægt op til nyere tid. Den kølnske mark blev i 1821 defineret til at være på knap 234 g. Forskningen antager gerne, at dette også var størrelsen af den middelalderlige kølnske mark, det er dog også foreslået, at den var mindre, ned til cirka 230 g.⁹⁸ Det ender i tal på cirka 233 g eller lidt under. Det engelske pund anslås til at have været på knap 350 g.⁹⁹ Med disse tal på hånden kan man begynde at beregne sig til andre vægtmål ud fra relationerne, bl.a. Troyes-marken, som igen kan bruges til at beregne danske vægtmål.

Med de moderne vægtmål til hjælp kunne man fristes til at søge en stor grad af nøjagtighed. Det er imidlertid en faldgrube. Vægtmålet kan ændre sig over tid og har gjort det.¹⁰⁰ Det vil sige, at f.eks. en viden om kølnervægtens størrelse i 1800-tallet ikke umiddelbart kan overføres til tidligere perioder. Faktisk var fastsættelsen af den kølnske marks vægt i 1800-tallet et forsøg på at afhjælpe, at marken havde forskellig størrelse lokalt. Selvom nøjagtighed altså er uopnåelig er det dog stadig både muligt, og ønskeligt at danne sig en i hvert fald omtrentlig forestilling om, hvad vægtmålene beskrev.

Mens vægtmålenes decimaler er til diskussion er der nogenlunde enighed om, i hvilken omegn målene ligger. I dansk sammenhæng er det især vægten af den nævnte kølnske mark, der kan føre os et skridt på vejen. Den kølnske vægt var udbredt som fælles

97 Galster 1932; TDM s. 108.

98 For 230 g Luschin 1926 s. 165; for 234 g V. Schröter 1933 s. 371; jf. KLNLM, opslagsord Vikt sp. 57.

99 Jf. Faurholdt-Jensen 1990.

100 Runquist 1982 s. 1 og 78.

målestok i europæisk sammenhæng. Den anvendtes første gang i dansk sammenhæng i 1224, og fra slutningen af 1200-tallet meget hyppigt. Ud fra beskrivelse af forholdet mellem dansk og især kølnsk vægt kan vi således beregne os frem til tilsvarende omtrentlige danske mål – forudsat at vi stoler så nogenlunde på den kølnske marks omtrentlige vægt. Hjælpen kommer især fra kuriens kollektorer, der i deres opgørelser for præcisionens skyld omsatte det indsamlede danske sølv til andre for kurien bedre kendte mål.

I 1282 sættes 1 mark sølv i "dansk vægt" til 8/9 af 1 mark sølv i Troyesvægt.¹⁰¹ Troyesmarken sættes gerne til cirka 245 g,¹⁰² hvilket beregnet giver en "dansk" sølvvægt på knap 219 g.

En anden kurial indberetning fra 1334 giver mulighed for at sammenstille "Roskildewægten" med den kølnske vægt, da begge vægtmål i teksten omregnes til Toursgroter. Det er dog et problem at teksten angiver to forskellige mål for den kølnske mark. Roskildemarken sættes til 4 ½ skilling Toursgroter. Kølnemarken sættes først til 5 skilling Toursgroter, men lige efter står, at 4 skilling 10 groter (4 5/6 skilling) er det mere realistiske.¹⁰³ Det første mål giver et forhold mellem Roskildewægten og den kølnske vægt på 9:10, det andet forholdet 27:29. Hvis den kølnske mark havde den senere vedtagne vægt på 234 g, var Roskildemarkens vægt altså enten 210 (forholdet 9:10) eller 218 g (forholdet 27:29). Vejede den kølnske mark, som en stor del af forskningen insisterer på,¹⁰⁴ snarere cirka 230 g, vejede Roskildemarken tilsvarende enten 207 eller 214 g. Mest sandsynligt er forholdet 9:10 indsamlerens håb om at kunne benytte en enkel brøk, mens 27:29 var det besværlige, men realistiske omregningstal. Antager vi dette, kan vi indskrænke intervallet for Roskildemarkens vægt til 214-18 g.

I 1341 sættes i en dansk kilde 1 mark "lødigt sølv" til 5 skilling groter, det samme som den kølnske i 1334 og dermed en vægt på mindst cirka 230 g.¹⁰⁵ Der kan ikke være tale om samme mål som det i 1282- og 1334-indsamlingerne. Men heller ikke beregningerne fra 1282 af dansk vægt og fra 1334 af Roskildewægt behøver, trods at facit ligger nær hinanden, være udtryk for samme vægt. Vi ved fra andre kilder, at der var mindst to og sikkert flere vægtmål i brug.

De uensartede danske sølvvægtmål

Der var ikke, på europæisk plan, et standardiseret vægtmål og de fleste steder ikke engang et nationalt. Der var utallige vægtmark, betegnet som marken i vægten fra Køln,

101 DD 2.3 nr. 33. 120 mark sølv dansk ansattes til 106 mark 5 1/4 unce i Troyesvægt. Kilden er dog ikke præcis og en anden af dens opgørelser giver et resultat nærmere 6/7 dansk sølvmark på en Troyesmark.

102 Bl.a. Hauberg 1900 s. 147; Runquist 1950 s.17.

103 DD 2.11.152. Lige efter at den kølnske sølvmark sættes til at være 5 skilling toursgrot værd, siges det "men for så meget kan den ikke sælges", og senere i samme tekst sættes 1 kølnsk sølvmark til det lidt mindre 4 skilling 10 grot.

104 Luschin og Aakjær ovennævnte steder. Her er ikke taget stilling til diskussionen om den lave kølnervægt, jf. Runquist 1950 s. 98.

105 DD 3.1 nr. 209.

fra Tours eller Troyes etc. I Sverige regner man med, at der fandtes mindst tre vægtmål, opkaldt efter Skara, Stockholm og Uppsala. Det er ikke overraskende, hvis man også i Danmark kunne håndtere mere end én vægtmark.

Det første eksempel, i dansk sammenhæng, hvor der knyttes et beskrivende adjektiv til sølvmarken, er i forbindelse med løsesummen for Valdemar II i 1220'erne, som i hvert fald i et tilfælde opgjordes i mark sølv "af den kølnske vægt".¹⁰⁶ At man i denne sammenhæng brugte tysk vægtmål i forhandlingerne med de tyske kidnappere er vel naturligt, men fra anden halvdel af 1200-tallet blev kølnsk vægt et almindeligt vægtmål også i rent danske transaktioner, og i 1300-tallet blev kølnervægten omtrent det gængse vægtmål.

Det hænder i langt færre tilfælde, at sølv specificeres i danske særmål. Det først kendte eksempel er fra Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke fra 1231.

I Hovedstykkets sjællandske del nævnes fem gange, at sølvet er i den "større vægt" (*in maiori pondere*). I den jyske del omtales en enkelt gang den "mindre vægt" (*in minori pondere*). Den store vægt omtales senere i 1260 (Sønderjylland) og i 1316 (Sjælland). Den mindre genfindes kun en gang mere, i 1240 (Ribe).¹⁰⁷ Det tæller ikke helt i denne sammenhæng, at der i 1312 nævnes en "mindre mønt" (Århus), og at der 1316 i et privilegium til Stralsund angives at de kan sælge deres forskellige varer "i stor eller lille vægt efter dansk vægt".¹⁰⁸

Foruden denne skelnen mellem mindre og større vægt, er sølvvægten i en række tilfælde angivet med lokalbetegnelse, således som det også var almindeligt i Europa. Den hyppigst nævnte er Roskildevægten, der foruden i 1334 bruges tre gange, alle i sjællandsk sammenhæng (1282, 1297, 1308). "Sjællandsk vægt" nævnes 1241. "Dansk vægt" bruges foruden i 1282 i 1299 (Jylland) og 1313 (Skåne). I forbindelse med ærkebispens Johannes Grands erstatningskrav i processen mod kongen nævnes to gange "lundensisk vægt" (1297, 1299). Endelig bruges der på Sjælland 1282 termen "lovlig vægt", der imidlertid ikke kan gives nogen sigende tolkning i forhold til denne problemstilling.¹⁰⁹ Der er til gengæld ikke nogen "jysk vægt" i kilderne.¹¹⁰

Det er meget vanskeligt at afgøre, hvad disse betegnelser henviser til. Om der virkelig var et (større) antal lokale vægtmål, eller om mange af betegnelserne blot markere-

106 DD 1.6 nr. 42

107 DD 1.7 nr. 46; 2.1 nr. 316; 2.7 nr. 399.

108 DD 2.6 nr. 495; 2.7 nr. 398.

109 Se Oversigt 4 om kilderne i det efterfølgende bilag.

110 Det er alene fra Runquist vi har begreberne Jyllandsvægt og den modsvarende Valdemarsvægt, der begge indimellem dukker op i litteraturen. Runquist antager, at der var to forskellige danske vægte på Kong Valdemars Jordebogs tid, hhv. den jyske og den sjællandske vægt. Den første kalder han derefter Jyllandsvægt, den anden Valdemarsvægt. Hans udgangspunkt er antagelsen, at den jyske mark bestod af 288 penninge af samme vægt som de 240 penninge, den østdanske mark bestod af. Altså var den jyske mark 288/240 eller 6/5 af den østdanske mark og ud fra forudsætningen at den østdanske mark var 217,5 g nås resultatet 262 g på Jyllandsvægten. Runquist overser, at tallet 288 penninge alene er fremkommet ved Haubergs vejninger og konstatering af, at den jyske penning vejede væsentligt mindre end den østdanske. Runquists beregninger bliver i det lys ganske meningsløse. Tilsvarende kritik i Rasmussen 1975:1 s. 17. Runquist angiver selv, at argumenterne er "hentet ud af selve kilderne", Runquist 1950 s. 15-25.

de, at der var tale om lokal, modsat udenlandsk vægt. Det sidste kan for en stor del være tilfældet. I Johannes Grands tilfælde var sølv i lybsk vægt f.eks. blevet omtalt i forhandlingsforløbet, der desuden lededes af en pavelig gesandt. Måske havde man derfor behov for at pointere, at beløbene var i lokal vægt. Den sjællandske vægt er omtalt ved en tilskødning til Antvorskov af Otto af Braunschweig, det samme kan her være tilfældet: Man vil understrege, at det ikke er den kølnske vægt der henvises til.

Brugen af "dansk vægt" i 1299 sker imidlertid i en ren jysk opgørelse, tilsvarende omtalen af dansk vægt 1313 ved en ren skånsk transaktion.¹¹¹ At man brugte tillægsbetegnelsen "dansk" om vægten i en intern dansk transaktion kan for så vidt være en reaktion på, at en udmåling i kølnsk vægt var blevet så almindelig, også i interne danske dokumenter, at fremhævelsen af "dansk" blot skulle udelukke en misforståelse om at vægten skulle forstås som kølnsk.

Man kan altså argumentere for, at antallet af vægtmål kan reduceres. Alligevel er der stadig et utal af tolkningsmuligheder. De oplysninger vi har synes endog at være selvmodsigende.

OVERSIGT 3: BEREKNINGER AF DE DANSKE SØLVMÅLS VÆGT

Dansk vægt kunne som vist i 1282 beregnes til cirka 219 g.

Men, også i 1282, hvor der som lån udbetales en sum dels i kølnsk vægt, dels i Roskildevægt, siges det "idet hver mark sølv efter begge vægte er at regne for 5 mark penge".¹¹² Altså en Roskildevægt magen til den kølnske på 230-34 g.

I Sorø klostres gavebog er der tre steder nævnt et lån på 100 mark sølv i 1316. De to gange omtales det som af kølnsk vægt, det tredje sted som "af den store vægt". Altså synes også "den store vægt" at modsvare den kølnske vægt, 230-34 g.¹¹³

Roskildevægt nævnes i den pavelige kollekt i 1334, hvori den udtrykkeligt er væsentligt mindre end den kølnske vægt. Den kan herfra beregnes til 214-18 g.¹¹⁴

I 1341 sættes "1 mark lødigt sølv" til samme antal Toursgroter som den kølnske vægt i 1334, altså 230-34 g.¹¹⁵

111 Det er værd at notere sig, at man her i Skåne bruger "dansk vægt", selvom ærkebispens få år før har brugt betegnelsen "skånsk vægt". Det kunne være en indikator for, at der var tale om den samme vægt.

112 DD 2.3 nr. 20.

113 DD 2.7 nr. 399.

114 DD 2.11 nr. 152.

115 DD 2.11 nr. 42; 3.1. nr. 209.

Roskildevægten fremstår således med to forskellige mål: Roskildevægten var i 1282 udtrykkeligt lig den kølnske vægt, i 1334 lige så udtrykkeligt en brøk af denne. At Roskildevægten skulle være faldet eller Kølnvægten forøget mellem 1282 og 1334 synes ikke at være det mest sandsynlige svar på problemet. Det bedste bud er at antage, at långiveren i 1282 satte en kurs, der lå mellem de to vægtes egentlige værdi men tættest på den tungestes, så han var dækket nogenlunde ind. Holder dette hypotetiske udsagn, er vi bragt ned på tre mål: dansk vægt 219 g, den større vægt 230-34 g, Roskildevægt 214-18 g. Dertil skal målet "den mindre vægt" forklares. I mine øjne er det indlysende, at den mindre vægt betegner en vægt i omegnen af den danske eller roskildensiske vægt, knap 220 g.

Det skal understreges at de pavelige udsendinges omregningstabeller ikke nødvendigvis udtrykker en matematisk sandhed. De runde tal, de anvender, kan næppe tænkes at svare nøjagtigt til virkelighedens vægtes indbyrdes forhold. De har søgt tilnærmelsesvis tal, der var håndterlige, når posterne skulle udregnes. Den pavelige indsamler Gervasiis opregning fra 1334 viser det tydeligt. Han sætter 1 kølnemark = 5 skilling grot med bemærkningen om at så meget er den ikke værd, men ønsket om at have et rundt 5-tal at regne med har i første omgang været afgørende for ham. Senere i teksten føles misforholdet til virkeligheden alligevel for stort, og Gervasi selv "devaluerer" kølnemarken (med 4 %) til 4 skilling 10 penninge grot. Ved sammenligning mellem den "danske vægts" 219 g og Roskildevægtens 214-18 g skal denne usikkerhedsmargen ved indsamlerens praksis tages i betragtning.

Det basale problem er et helt andet. Nemlig at langt de fleste sølvmarksopgivelser, ud over dem i "kølnsk", hverken kaldes "dansk", "Roskilde" eller noget som helst andet. Det er bare "mark sølv" eller "mark rent og prøvet sølv". Man kan altså ikke umiddelbart aflæse, om der bag udsagnene gemmer sig den større eller mindre vægt eller eventuelt den kølnske eller roskildensiske. Kildernes afsendere kan teoretisk set have været indifferente over for en eventuel forskel, men dog næppe i alle eller blot de fleste tilfælde.

Vi har set, at vægten kunne være fra Lund, Roskilde eller blot fra Sjælland eller Danmark, og der har vel sagtens været flere lokale vægte. Men de må have grupperet sig enten om det nedre interval som Roskildevægten afspejler, eller et øvre interval omtrentlig af vægt som kølnervægten. Og derfor kunne man som overslag i mange sammenhænge nøjes med at bruge termene den "større" og den "mindre" vægt. Det er altså en af disse to muligheder, der må skulle underforstås, når sølvvægten ikke defineres nærmere.

Med Sorøkilden i hånden, så usikker den end er, kan man forsigtigt gætte på at den "store vægt" henviste til den kølnske, og at det var den usædvanlige, den sjældent brugte. At den lille vægt altså var den almindelige og den der mentes, når intet andet var angivet. Hertil svarer at en vægt med betegnelsen "dansk" ses at ligge i det nedre af de to nævnte vægtintervaller. Den "større vægt" omtales i alt syv gange, heraf seks på Sjælland, den "mindre vægt" kun to gange, hhv. i det nordlige og sydlige Jylland. Det hyppigere ønske om at præcisere at vægten var den større kan afspejle, at den almindeligt brugte vægt var den mindre.

Indicierne er således både spinkle og diskutabel, men har dog en tendens. At den almindeligt brugte vægt var en mark på 215-20 g, den man mente, når man ikke angav andet, og den som den pavelige kollektor i 1282 kaldte den danske vægt.

Konklusionen er således at det almindelige vægtmål var den såkaldte mark af "mindre vægt" på 215-20 g, nogenlunde svarende til Roskildevægten og den "danske vægt" og formentlig andre lokale vægte. Den "større vægt" synes at være sammenlignelig med den kølnske vægt, en vægtmark på 230-34 g.

Konklusionen er ikke grænsebrydende, det er en kendt tolkning blandt de mange tolkninger, litteraturen kan fremvise.¹¹⁶

Det fører rent praktisk frem til, hvordan man kan regne videre ud fra de sølvsmål, vi har oplysninger om. Forskellen på den mindre og større vægt var på 5-8 %, hvilket svarer til, at en ejendom til værdi af 20 mark sølv i den større eller kølnske vægt skulle være sat til 21-22 "almindelige" mark lødige sølv i den mindre vægt.

Det er muligt at praksis ændrer sig op mod 1350, måske under indflydelse af den kølnske vægt, så "normalvægten" nu var en stor vægt svarende til den kølnske, således om kilden fra 1341 fremstiller det. Jeg har ikke fulgt sporet videre frem i 1300-tallet.

OVERSIGT 4: BETEGNELSER FOR SØLVVÆGTEN 1231-1340

I oversigten gengives de kilder, hvor sølvet omtales med et tillægsord, som må formodes at afspejle et særligt dansk vægtmål. Der er ikke medtaget betegnelser for udenlandsk vægt (typisk "mark kølnsk") eller omtaler som "rent sølv" eller "rent og prøvet sølv". Der er ingen omtaler af særlige danske vægtmål før 1231.

Henvisningerne til diplomatariet (DD) skal læses som række, bind, nr. (2.1.213 etc.). Hvor kilden omtaler den danske sølvvægts forhold til udenlandsk vægt, er det nævnt. De særlige vægtbetegnelser er sat i kursiv.

1231, Kong Valdemars Jordebog, Hovedstykket. Opgørelse over kongens indtægter.

Jylland:

Vitskøl 16 mark rent sølv i den lille vægt (in minori pondere).

Sjælland:

Flakkebjerg herred Skælskør: 16 mark rent sølv i den store vægt (in maiori pondere). Dertil Karrebæk.

Ars herred: 12 mark sølv af den store vægt

Bjæverskov herred: 7 mark sølv af den store vægt

Lalf af Alslev betalte i skat (kværsæde) 1/2 mark sølv af den store vægt

Horns herred: Enken Agate (skylder) i kværsæde 1 mark sølv af den store vægt

¹¹⁶ Rasmussen 1975:1 s. 17 med henvisning til Runquist 1950. Runquist sidestiller dog den mindre vægt med sin selvpfundne Valdemarsvægt på 219 g, mens han sætter Roskildevægten til 210,47 g, s. 98-99. Jansson sætter i KLNLM, opslagsord Vikt, den "danske sølvmark" til omkr 218 g. Jf. Aakjær 1936 s.180.

- 1234, DD 1.6.179 (Sorøbogen) – Sjælland. Valdemar I aftaler med Sorø kloster.
Sorø fritages for skatterne ledingstynge og stud på alle sine jorder mod at skøde deres gods i Snertinge og give 100 mark sølv *af den store vægt*
- 1240, DD 1.7.46 (Ribe Oldemoder). Abels privilegium til Ribekirken.
Ved afskriften i Ribe Oldemoder (s.10) har en skriver omkr. 1290 tilføjet: At den bevilgede skattefrihed for nogle af bispens bønder var blevet købt af biskop Gunner "for 200 mark som dengang var 100 mark rent sølv værd *af den mindre vægt*."
- 1241, DD 1.7.76 - Sjælland. Otto af Braunschweig tilskøder Antvorskov.
Der er solgt for 320 mark rent og prøvet sølv (*marcis puri & examinata argenti*) i henhold til den *sjællandske vægt*.
- 1260, DD 2.1.316 – Sønderjylland. Pantsættelse af Rendsborg.
Hertug Erik og hans bror pantsætter al deres jord mellem Slien og Ejderen for 8000 mark sølv *i den store vægt (in maiori pondere)*.
- 1282, DD 2.3.20 - Sjælland. Olaf Tagesens købsbrev til Ledøje
For en sum skal betales 200 mark sølv efter den kølnske vægt og 130 mark sølv efter *Roskildevægten*, "idet hver mark sølv efter begge vægte er at regne for 5 mark penge".
- 1282, DD 2.3.16 – Sjælland. Skt. Agnete Kloster køber jord i Gundsøllille.
Der er modtaget en betaling på 5 mark sterling af *Lovlig vægt*.
- 1282, DD 2.3.33. Regnskab for den danske og svenske korstogstiende.
Dansk sølvvægt er mindre end Troyes-vægt. 120 mark sølv *i dansk vægt* er i Troyesvægt 106 mark sølv 5 1/2 unce.
- Det er forholdet 8:9 mellem dansk vægt og Troyesvægt. Forholdet 8:9 fremgår to gange af teksten, et tredje sted fremstilles forholdet som 6:7.
- 1297, DD 2.4.278. – Skåne. Bonifacius' dom i Johannes Grand-sagen.
Erstatningen er 49.000 mark *efter lundensisk vægt*.
1298. Ifølge Årbog til 1347 var erstatningen til Johannes Grand *i lybsk vægt*.
- Der kan være tale om en afskriverfejl.
- 1299, DD 2.5.48. Erstatningen i sagen opregnes *i lundensisk vægt*.
- 1297, DD 2.4.257 – Sjælland. Gældsbevis for Peder Nielsen.
Peder skylder en borger i Roskilde 25 mark i rent sølv efter *Roskildevægt*
- 1299, DD 2.5.8 (Århusbogen) – Jylland. Erik VI bevidner pantsættelse.
Gods i Løversyssel er pantsat for 50 mark lødigt sølv *efter dansk vægt (marcis argenti puri sub pondere daco)*.

1300/01, DD 2.5.105. – Skåne. Johannes Grands anklager nævnt i hans sagførers anklageskrift.

Kongen har med magt stjålet 1000 mark sølv og 700 mark i *skånsk mønt*.

- Sølvet er her ikke angivet som lundensisk, og henvisningen til skånsk gælder den skånske mønt, som på denne tid adskilte sig væsentligt fra mønten i resten af landet.

1308 DD 2.6.110 – Sjælland. Herlug Nielsen pantsætter af sin jord.

Et stykke jord er blevet pantsat for 24 mark sølv i *Roskildevægt*. Skal betales ved næste pinse for så mange penge som 24 mark rent lybsk sølv er værd på det tidspunkt

[1312], DD 2.6.495. Århus kirkes statutter - Jylland.

I to tilfælde nævnes (om velsignelse af brudefolk og indførelse af kvinder efter fødsel) *den mindre mønt*. Det ene sted 12 sølvpenninge af den mindre mønt, det andet 12 penninge.

- Formentlig har udsagnet ikke at gøre med den større og mindre sølvvægt.

1313, DD 2.7.21 (Lundebogen) – Skåne. Andreas Davidsen pantsætter af sin jord.

Andreas skal betale 70 mark rent og præget sølv i *dansk vægt*, dels for en gæld på 300 mark nye skånske penge, dels for "al anden gæld" til samme personer.

1316, DD 2.7.398 - Stralsund. Kristoffer (II)'s aftale med Stralsund.

Kristoffer lover at når han bliver konge vil han tillade Stralsund-borgerne, at "Deres varer i vægt kan de sælge i lille eller stor vægt efter dansk vægt".

- Udsagnet synes at dække al vareudveksling. Der synes ikke at være nogen specifik sammenhæng til sølvmarken.

1316, DD 2.7.399 (Sorø Gavebog)- Sjælland. Hamund Hamundsen pantsætter af sin jord.

I Sorø klostres Gavebog står et sted, at Hamund Hamundsen har lånt 100 mark sølv af *den store vægt*, to andre steder at han har lånt 100 mark sølv af den *kølnske vægt*.

- Umiddelbart synes den store og den kølnske vægt altså at være den samme.

1334 DD 2.11.152. Opgørelse over indsamlinger til kurien.

I den pavelige indsamlingsopgørelse sættes forholdet mellem Kølnvægt og Roskildevægt indirekte, idet de begge relateres til mønten fra Tours. 1 mark sølv i Roskildevægt er 4 1/2 skilling grot, mens Kølnvægten sættes først til 5 skilling grot, men i samme kilde også til 4 skilling 10 penninge grot.

- Det er enten forholdet 9:10 eller 27:29 mellem Roskilde- og Kølnvægten.

1341 DD 3.1.209. Peder Larsen erkender en gæld.

Peder skylder 140 mark lødigt sølv. En mark sølv skal beregnes til 5 skilling groter, 15 skilling sterlinger eller 45 skilling lybsk.

- Det er nøjagtigt, hvad kølnermarken i samtidige kilder sættes til.

Guldet

<i>Guldets vægt og delmål</i>	56
<i>Guldets værdi i forhold til sølvet</i>	57
<i>Guldets udbredelse</i>	58
<i>Guldets genkomst som importeret mønt</i>	61
<i>Guld som værdimål for fast ejendom</i>	63
<i>Sammenfatning</i>	65

Fra senromersk kejsertid og så længe, der fandtes et pengevæsen i Romerriget, var guldet (solidus) den primære møntfod. I Byzans fortsattes guld møntfoden frem til 900-tallet. Også merovingerne og f.eks. de angelsaksiske herskere slog guld mønt frem til sidst i 8. årh. Guldets rolle i udmøntningen var imidlertid vigende. Karolingerne indførte i år 755 en sølv møntfod, og herefter blev sølv mønten hurtigt enerådende. I perioden mellem 800 og 1250 blev der, med en enkelt undtagelse, det normanniske Syditalien, kun udmøntet sølv mønt i Vesteuropa.¹¹⁷

Der var arabisk og byzantinsk udmøntning i guld, der også cirkulerede i det europæiske middelhavsområde, men der er ikke tegn på, at det udmøntede guld nåede til Nord-europa. Således må de omtaler af guldmålet, som vi møder i de tidlige skriftlige kilder, henvise til vejet guld (barreguld).

I analysen af kilderne, såvel fund som skriftlige kilder, står man langt hen ad vejen over for de samme problemstillinger med guldet som med sølvet. Dog er der forskel på, hvor og hvordan vi kan forvente at møde det sjældnere og mere værdifulde metal.

I den følgende gennemgang er kildehenvisningerne hyppigt udeladt. Der henvises til Oversigt 5 efter afsnittet.

117 Frederik II lavede en særudmøntning i 1231, den såkaldte augustal, men ellers påbegyndtes guldudmøntningen for alvor i Rom, Firenze og Genova kort efter 1250.

Guldets vægt og delmål

De sparsomme kilder til det vejede guld åbner kun få muligheder for at udrede de mål, som guldet blev værdisat i. Man må formode, at der brugtes samme mål som for sølvet, og det er da også hvad kildematerialet primært, men ikke entydigt, peger på.¹¹⁸

De tidlige 1100-tals guldgaver til Lund var oftest opregnet i uncer, men også i ørtug/solidi, øre eller mark. I de efterfølgende to århundreders få omtaler, møder vi med ganske få undtagelser alene marken.

Den mark, guldet måltes i, havde samme vægt som sølvmarken. Det bekræftes af, at udtrykket "dansk vægt" i 1282 benyttedes både om en sølvmark og en guldmark samt af Magnus II af Sveriges gave fra 1341 på 2 mark guld "i kølnsk vægt" af mønten i Lund. Kølnsk vægt var på denne tid ved at blive den gængse måde man angav sølvvægt på.¹¹⁹

Er der få omtaler af guldmarken, er der endnu færre af markens delmål. De omtaler, vi har, peger på, at guldets delmål var de samme som sølvvægtens: Gaverne til Lund er fire gange i uncer, en gang i mark, en gang i øre og to gange i ørtug. Først i 1186 før vi møder guldmålet uden for Lund. Sune Ebbesen skænkede da forskellige jorder til Sorø Kloster opgjort i mark og øre guld. I 1205 støttede Peder Sunesen samme kloster i et mageskifte ved af egne midler at betale modparten 6 mark guld fraset 3 øre. I 1323 nævner en pavelig indsamler et stykke på en unce, efterfulgt af endnu en indsamler i 1334, der bl.a. modtog 6 øre og 1 ørtug guld, og tilsammen havde samlet 1 1/2 mark.

Mellem 1205 og 1323 er eneste opregning i et delmål det kryptiske "3 mark 4 sterling guld i dansk vægt", som fremgår af en pavelig indsamling i 1282.

Til tolkningen af uncen knytter der sig de problemer, der er diskuteret i afsnittet om sølvvægten ovenfor. Ellers synes guldet at benytte samme mål som sølvet. I Sunes gave fra 1186 ses det endvidere, at der som med sølvet regnedes 8 øre på 1 mark. Vi kan tillade os at formode, at guldet som sølvet regnedes i øre og ørtug efter forholdet 1 mark = 8 øre = 24 ørtug. Kun forbliver notitsen om "4 sterling guld" helt uforklarlig.

Der var imidlertid sideløbende en anden måde at inddele guldet på. Vi ser guldmarken opdelt i et antal sølvmark frem for i øre. Det er en opdeling, der ikke giver nogen mening for det vejede guld.¹²⁰ Vi ser den da også primært brugt om jord værdisat efter den vestdanske guldmarksvurdering, der iværksattes omkr. år 1200 (se nedenfor i dette afsnit). Det fremgår af Århus Domkapitels Jordebog fra 1313, at der i dette system gik 8 sølvmark på 1 guldmark,¹²¹ mens vi også af andre kilder kan se, at jordvurderingens

118 Kilderne er gengivet med kildehenvisninger i Oversigt 5 efter afsnittet.

119 DD 3.1 nr. 127. Tilsvarende omtaler Frederik Barbarossa i 1162 "15 mk guld i rette kølnervægt". Witthöff 1984 s. 153.

120 Når vejat guld og sølv undtagelsesvis optræder sammen, regnes de hver for sig, f.eks. i Lunds Mindebog, en gave på "en halv mark sølv og en solidus guld".

121 Århus Domkapitels Jordebog s. 27. Her tælles 11 sølvmarks jord og 5 sølvmarks jord sammen til 2 mark gulds jord.

sølvmark deltes i de sædvanlige øre og ørtug.¹²² I enkelt kilde fra før guldmarksvurderingen, nemlig Ømkrønikens beskrivelse af klostrets besiddelser omkr. 1170, opregnes jorder både i guldmark og sølvmark, og det må antages at sølvmarken også her beskrives et delmål af guldmarken.

Guldets værdi i forhold til sølvet.

Forholdet mellem guld- og sølvværdien (i det følgende udtrykt som f.eks. 1:9, når der gik 9 sølvmark på 1 guldmark) er, selv på europæisk plan, dårligt kildebelagt. Kilder, der beskriver en omveksling af rent guld til rent sølv, er sjældne, og ofte må man lade sig nøje med kilder, der beskriver en omveksling af guld til penge, og ud fra et skøn over eller en måling af pengenes lødighed regne sig frem til guld:sølv ratioen.¹²³ Selv med denne indirekte hjælp er der langt, både i tid og rum, mellem tal, der kan belyse forholdet.

Guld:sølv ratioen var lokalt betinget af, hvilke mængder af metallerne, et land eller en region tilførtes. Der var således en fælles europæisk tendens i udviklingen af udvekslingsforholdet, men omvendt kunne der være lokale udsving betinget af lokale politiske eller regionale økonomiske forhold.

Når vi mangler tal for Danmark, hvad vi gør for næsten hele perioden, kan vi altså kun med stor forsigtighed overføre tallene fra andre europæiske områder til danske forhold.

Det er meget vanskeligt at opspore europæiske tal fra før 1250 i litteraturen. For 1250 veksler budene mellem 1:9 og 1:12, og for resten af 1200-tallet og det meste af 1300-tallet mellem 1:10 og 1:12, mens en kort periode i 1300-tallet så en stigning til 1:15-17.¹²⁴ For Norges vedkommende antager Kolbjørn Skaare, at forholdet i vikingetiden var 1:8 og omkr. år 1300 1:10.¹²⁵ Jeg har med en enkelt undtagelse ikke kunnet finde svenske tal tidligere end 1328. Her var forholdet mindst 1:15, mens det kort efter faldt til det almindelige europæiske niveau.

Der er tegn på, at man i hele Skandinavien tidligere og i hvert fald omkr. år 1200 benyttede sig af en ratio på 1:8. Västgöta-oven angiver at 2 øre guld var det samme som 2 mark sølv, altså forholdet 1:8.¹²⁶ Samme forhold kan være gældende i norske landskabs-

122 Det fremgår tydeligst af stykket om Langeland i Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke.

123 jf. tabeloversigterne i Edvinsson m.fl. 2010 s. 123-27.

124 Runquist 1982 s. 79, 1:10 i 1282; C.A. Christensen 1983 s. 31 med henvisning til Schäfer, Kursverhältnisse, 1911, s. 43, forholdet 1:11 i 1252; Fauherholdt Jensen 1990 s. 110 med henvisning til Sutherland: English Coinage 600-1900 s. 75, 1:12 omkr. 1250. Berriman 1953 s. 26 1:11 om England i 1200-tallet; Sprandel 1975 s. 140 nævner bl.a. fra 1:10 til 1:17 i Frankrig i 1200- og det tidlige 1300-tal samt 1:12 på Rygen i 1277; Edvinsson m.fl. 2010 s. 85 1:9 omkr. 1250, 1:15 i 1330.

125 Skaare 1995, s. 87.

126 KLNm, opslagsord Guld; Edvinsson m.fl. 2010 s. 85f. Västgöta-oven dateres gerne til begyndelsen af 1200-tallet, men enkelte dele kan tolkes som ældre.

love.¹²⁷ Og i Danmark talte man som vist 8 sølvmarks jord på 1 guldmarks jord ved guldmarksvurderingen, der som jeg nedenfor vil vise formentlig blev effektueret omkr. år 1200.

Selvom forholdet 1:8 således var fikseret i love og jordmål, er der ikke grund til at tro, at det også perioden igennem var et fikseret forhold i det praktiske liv. Guld:sølv ratioen har formentlig både i Danmark og i de øvrige skandinaviske lande i en eller anden grad fulgt den alment europæiske tendens. Hvor vidt der har været periodiske lokale udsving, er vi ikke i stand til at aflæse af kilderne.¹²⁸

I den pavelige kollekt i 1334 viser tre sammenstillinger hen til en dansk ratio på cirka 1:11.¹²⁹

Guldets udbredelse

I en lang periode fra 600-tallet og frem til senmiddelalderen er det meget sparsomt, hvad der er dukket op af guld i danske fund. Fra år 600 til 800 er gullet nærmest fraværende. I vikingetiden er der mere, uden at det er prangende, det på trods af, at de danske vikinger modtog en del guld i fredkøb af englændere og franskmænd.¹³⁰ Den følgende periode karakteriseres af forskningen med ordene: "den knaphed på guld, der rådede i Danmark i 1000- og 1100-årene".¹³¹ Citatet refererer til fundsituationen.

Hvis man gennemgår fundene mellem 1060 og 1340 i den samlede opgørelse over danske skattefund fra 1992, er der da også kun et fund, der rummer guld af betydning, nemlig Orøkorset fra et fund fra omkr. år 1100. Ellers er der et par fund med en ganske beskeden mængde guld og lidt flere med forgyldt sølv.¹³² Manglen på guld skal dog ses i lyset af, at skattefundene i denne periode næsten alene består af mønter. Barresølvet, som vi er sikre på var udbredt, optræder knap nok i fundene.

Hvis vi fraregner omtaler af jordvurderingen i guldmark og det 1300-tallets omtaler af guldfloriner, er der omkring 35 kildeudsagn om guld mellem 1080 og 1340 (sammenfattet i Oversigt 5 efter afsnittet). Heraf er kun tre fra tiden efter 1250.

127 Skaare 1995, s. 87.

128 Fauerholdt Jensen 1990 s. 110f antager et forhold i Danmark på 12:1 o. 1250 med ovennævnte henvisning til Sutherlands tal for England. Fauerholdts to følgende beregninger på dansk materiale, der skal bekræfte hans antagelse, er mildest talt fortænkte. I den første forudsættes at der i kilden ved en fejl står XIII i stedet for VIII, i den anden tages afsæt i en sen tilføjelse til Jyske Lov (13 mark sølv udgør en lødig mark guld), og der forudsættes også her en mindre skriverfejl.

129 DD 2.11 nr. 152. Indsamleren har købt 1 1/2 mark guld for 4 pund 1 skilling Toursgroter. 6 øre og 1 ørtug guld sættes til 9 mark sølv, og endelig sættes 5 floriner = 1 mark sølv. Det sidste giver dog en ratio 1:12, forudsat at florinerne er fuldt lødige.

130 F.eks. bortkøbtes vikingerne af frankerne i 858 for 685 pund guld og 3250 pund sølv. Hauberg 1900 s. 16.

131 DMS 1, s. 279.

132 DMS nr. 34, 36, 40, 43, 60, 81. Der er en oversigt over guldfundene i DMS 1, s. 54, hvor Orøkorset kaldes for "det sidste efterslæt af vikingetidens guld".

Man kan opdele udsagnene om guldets anvendelse og udbredelse i disse kildegrupper:

- Gaver givet til Lund domkapitel 1100-1219, primært tidligt i 1100-tallet
- Andre gaver, hvor guldet skulle bruges til udsmykning
- Indtægterne af mønten i Lund
- Omtaler af jordpriser, jordkøb og jordværdier
- Guld i kuriens indsamlinger fra 1282 og frem
- Almene betragtninger spredt i de berettende kilder

Vi har ti donationer fra Lunds Mindebog og en enkelt fra klostrets gavebog. De ni er fra før 1150. Det er de eneste kilder før 1341, der knytter guld til andre end samfundets absolutte elite, men de er ved deres antal af stor betydning. Her har skånske velhavere doneret beløb, opgjort i vægt, som 1 unce, 4 solidos, 1 øre (godt 25 g) eller 1 hel mark guld (cirka 220 g) til kirken i Lund.

Nogle få større gaver fra samfundets elite og en enkelt landsindsamling knytter det givne guld til en bestemt kirkelig udsmykning: Et skrin, en messehagel eller en prædikestol. F.eks. da ærkebiskop Uffe omkr. 1250 skænkede 13 mark guld til en prædikestol.

I 1231 angiver Kong Valdemars Jordebog at man på et år havde en indtægt på 8 guldmark af mønten i Lund. Det er forsvindende lille del i forhold til de 1200 mark sølv, der også hørte til indtægten. En mindre guldindtægt fra samme møntsted nævnes i 1341.

Frem til begyndelsen af 1200-tallet benyttede man relativt ofte guld i forbindelse med køb og salg eller værdifastsættelse af jord. Det er de eneste kilder, ud over dem med indtægten af mønten, der knytter guld til det praktiske liv. F.eks. pantsættes nogle jorder i 1144 for 5 mark guld. I 1183 sammenregnes nogle fynske jorder til 20 mark guld "i henhold til en beregning i penge af købesum og afgift".¹³³ I 1210'erne sælges sjællandsk jord "til den rette pris", 16 mark guld. Ved et ulige mageskifte i 1205 udligner biskop Peder Sunesen forskellen med 6 mark guld, og i 1231 nævner Kong Valdemars Jordebog en toft i Holbæk købt for 5 mark guld. Det er en meget konkret og set i lyset af det øvrige kildemateriale meget overraskende anvendelse af guld som værdisætter og måske endog betalingsmiddel.

Det falder lige for at knytte en afgørende kilde til disse udsagn. Det er Skånske Lov

*Orørkorset er det sidste store guldfund i dansk middelalder. Fundet er dateret til omkr. 1100, herefter er guldet stort set fraværende i danske fund.
Foto: Rasmus Holst Nielsen/Nationalmuseet.*

133 DD 1.3 nr. 11. Oversættelsen af udtrykket er vanskelig og udtrykket i det hele taget kryptisk.

fra tidligt i 1200-tallet I § 30 står at guld skal gælde som arvejord og fordeles mellem arvingerne efter samme retningslinjer som arvejorden. Men er (arve)guldet blevet brugt til at købe jord for, skal denne jord fordeles som al anden købejord. Sondringen var vigtig, da der gjaldt forskellige arveregler for på den ene side arvejord, på den anden side købejord og løsøre. Det er overraskende, at guldet ikke regnedes for løsøre.

Der har altså været guld blandt de velhavende bønder i så stort omfang at det har ført til en særskilt omtale i loven. Men det har ligget på bunden af kisterne, hvor det ikke måtte røres, uden at arvingerne blev hørt, og blev det taget op, var årsagen et ønske om at erhverve sig mere jord.¹³⁴

De forskellige pavelige opkrævere, som vi har dokumenteret i 1282, 1323 og 1334, har alle indsamlet vejet guld (og smykker), men det er i yderst beskedne mængder. I 1282 er det cirka 700 g guld, i 1323 20-30 g samt en guldring, i 1334 cirka 350 g guld. Det er igen yderst små mængder i forhold til de indsamlede beløb i sølv og mønter.

I Saxos fortælling om ærkebiskop Eskils oprør mod kongen i 1136, bliver Eskil idømt en bøde på 20 guldmærk. Saxo skriver mindst et halvt århundrede efter begivenheden. Hele hans beretning om oprøret er lidt suspekt,¹³⁵ men derfor behøver omtalen af bøden i guld ikke at være det. Andre udsagn i de berettende kilder er mest almindelige vendinger og måske litterære genre-skabeloner. Det gælder f.eks. når den hellige kong Knud midt under sin døds kamp i Odense Albani-kirke skænker "guld og sølv" til kirken, når den hellige Kjeld modtager en stor mængde guld af kongen, som han straks veksler til småpenge, der kan fordeles til de fattige, samt når den hellige abbed Vilhelm gemmer sit klostres skatte "i guld og sølv" i sine egne skuffer. Det gælder måske også fortællingen om den senere ærkebiskop Eskil, der i en drøm prøver at bestikke Jomfru Maria ved at love, at hans far vil betale hende store summer i guld. Fra en langt senere tid fortælles det på samme vis, nærmest som en vending, at Erik VI Menved gav sine venner "guld, sølv og penge".

En anden måde at gå til kilderne på er at undersøge, hvor guldet ikke optræder, når man ellers kunne vente det.

Hvad fundene angår, kan man ikke forvente at møde guld som det, der kaldes "tilfældigt tabt". Det må antages, at man var mere omhyggelig med guld end med de ikke særligt lødige sølv mønter, der er så rigelige fund af. Omvendt burde guld, hvis der overhovedet var guld, være til stede i de store skattefund, hvor en formuende person eller institution i al hast har nedgravet sine rigdomme. Som nævnt er det sidste imidlertid ikke tilfældet, guldet var også fraværende i de store fund.

134 Jeg er i selve udgivelsesfasen blevet opmærksom på, at guldet spiller en lignende rolle i den skånske birkeret, som er vanskelig at datere, men kan være fra 1200-tallet. Der er muligvis desuden en parallel i de svenske landskabslove, hvor guld i enkelte tilfælde nævnes som muligt betalingsmiddel i forbindelse med f.eks. medgift og løskøbelse af slaver. Jf. Sprandel 1975 s. 138.

135 Saxo lader f.eks. stormanden Peder Bodilsen dø i oprørets slutfase. Men Peder levede bevisligt endnu i 1141.

I de skriftlige kilder kunne vi forvente at se guldet som værdimåler ved de meget store beløb, der gaves til løsesummer, i medgift eller som betaling for et stort antal armerede ridders hjælp. Men alle disse større poster er altid opgjort i mark lødigt sølv eller mark kølnsk sølv. I 1220'erne måtte landet betale en sum på 40-45.000 sølvmark som løsesum for Valdemar II Sejr.¹³⁶ Hvis man havde guld, er det vanskeligt at forestille sig, at man skulle vælge at beregne og betale i sølv. 40.000 sølvmark er cirka 9 tons sølv. Det har været en opgave at transportere det til Tyskland. Mere praktisk havde det været at betale med (kun) omkring 1 ton guld, og når man ikke gjorde det, skyldtes det vel, at man ikke havde guld i de mængder.¹³⁷

Der er tilsvarende talrige eksempler på, at man kun brugte sølvmarken, når man var oppe i disse astronomiske beløb. Jens Grands erstatningskrav for svie og smerte under konflikten med Erik VI Menved var i 1297 på 49.000 mark sølv. I 1341 blev Skåne pantsat for 34.000 mark sølv. Et brudt ægteskabsløfte kostede i 1282 1000 mark sølv.¹³⁸

Mens fundenes udsagn er entydige, men ikke nødvendigvis fuldt repræsentative, er de skriftlige kilders vidnesbyrd således mangetydige. Sidstnævntes beskedne antal tyder på, at guldet var sjældent, ligesom den sjældne brug af guldet som værdisætter gør det. Guldets tilstedeværelse i de skriftlige kilder er dog væsentligt større end i fundene, så den "knaphed på guld", fundene synes at vise, er altså langt fra et fuldstændigt fravær. Endelig synes de skriftlige kilder at vise, at der var noget mere guld mellem folk i periodens tidlige del end i den senere.

Særligt synes Skånske Lov at vise, at man, da loven blev nedskrevet kort ind i 1200-tallet, betragtede guld som det almindelige opsparingsmiddel. Skånske Lovs passage bliver diskuteret nedenfor sammen med guldets anvendelse som transaktionsmiddel og værdisætter for gods.

Guldets genkomst som importeret mønt

I 1250'erne begyndte man som nævnt at præge guldmonter i Italien. Florinen (egl. fiorino), mønten fra Firenze, kom til at danne norm for guldmonten, således kopieredes den senere i både Tyskland og Nederlandene. Den nordeuropæiske møntfod blev gerne kaldt gylden, men forkortedes fortsat "fl."

Florinen, og dermed guldet, bredte sig hurtigt til Nordeuropa, men som vi skal se, knap så hurtigt til Danmark.

136 DD 1.6 nr. 16.

137 Sprandel 1975 s. 138 hævder at der i det skandinavisk-hanseatiske område ved disse store "territorialpolitiske" transaktioner i 1300-tallet altovervejende benyttedes guld. Det er måske gældende for det sene 1300-tal, men i hvert fald ikke for den her behandlede periode.

138 DD 2.4 nr. 478; DD 3.1 nr. 130; DD 2.3 nr. 57.

Der er relativt jævnlige udenlandske mønter i danske skattefund fra slutningen af 1200-tallet og frem, men ikke en eneste guldmønt.¹³⁹ Tilsvarende optræder der slet ikke guldmønter i den pavelige kollekt i 1282.¹⁴⁰

I de skriftlige kilder er der fra begyndelsen af 1300-tallet relativt hyppige omtaler af floriner eller "guldgylde", den første i 1298. De er imidlertid alle, med ganske få undtagelser, relateret til kuriens regnskabsførelse, først og fremmest det pavelige krav om servis, *servitium commune*. Servis var en (meget stor) tiltrædelsesafgift for nyudnævnte biskoper, som i de pavelige opkrævninger altid opgjordes i floriner. Det er formentlig ikke et indicium på, at de danske biskopper rådede over det meget store antal floriner, som paven forlangte. Det må anses for en målestok kurien brugte, eller evt. et krav om at man foretog en omveksling, inden man erlagde sin servis.

Enkelte andre kilder fra begyndelsen af 1300-tallet synes også at være afledt af, at florinen ganske enkelt var målestokken i de økonomiske relationer til kurien. Det gælder bl.a. de lån, biskopperne ofte optog for at betale servis og dække deres udgifter ved opholdet ved kurien. I 1326 skyldte Johannes af Roskilde de to lybske brødre Albrecht og Ditmar Braun 1400 florentinske floriner. Gælden skal formentlig ses i lyset af den servis på 1000 floriner, Johannes 4 år tidligere var blevet pålagt at betale til kurien.¹⁴¹ Ærkebiskop Johannes Grand besad omkr. år 1300 en lang række gældsbreve fra både danske og udenlandske skyldnere, og i mange af dem var gælden opgjort i guldmønt. Det må også formodes også her at relatere til kuriens målestok. Bl.a. skyldte biskopperne Josef af Børglum og Henrik af Reval (nuværende Tallinn) Johannes større summer. Josef, der netop på denne tid var blevet pålagt at betale servis, skyldte 230 "florentinske gylde".¹⁴²

Et paveligt krav fra 1309 om, at en udsending til Danmark skulle aflønnes lokalt i floriner, må ligeledes ses som et regnemål, ikke et udtryk for at udsendingen fik fysiske floriner i hånden. En pavelig kollekt i 1323 af peterspenge og korstogshjælp afregnedes alene i guldfloriner til paven. Det er ikke tænkeligt at indsamleren alene har modtaget floriner i Danmark, der må være sket en omveksling inden afregningen.¹⁴³

Der er ganske få kilder før 1340, hvor vi kan fastslå, at omtalen af floriner ikke blot er udtryk for en pavelig målestok: Et kongeligt testamente og to pavelige indsamlinger.

I sit testamente fra 1319, som vi kun kender fra Huitfeldts sene gengivelse, lovede Erik VI Menved samtlige danske klostre hver 18 store guldfloriner.¹⁴⁴

Ved indsamlingen i 1323 har vi en kvittering for indsamlingen i Ribe stift, som indsamleren Bernardus lavede før den senere omveksling til floriner. Bernardus havde da indsamlet 42 ørtug og 6 penninge grot, 4 pund og 7 skilling sterlingmønt, såvel gamle

139 Jf. afsnit om Pengemark og mønt 1250-1340.

140 De 3 mark der nævnes må være en vægt. Gullet har altså bestået af andet end mønter eller har eventuelt været en blanding.

141 DD 2.9 nr. 351A.

142 DD 2.5 nr. 97-105; 2.9 nr. 408. Der var andre gældsposter i mark sølv.

143 DD 2.9 nr. 77, 78.

144 DD 2.8 nr. 154.

som nye, 22 floriner lødigt guld, 8 mark sølv efter kølnervægt. Beløbet i floriner svarer meget omtrentligt til en god tiendedel af det samlede beløb for stiftet.¹⁴⁵

Fra 1334 er der overleveret en detaljeret oversigt organiseret efter stifter. Der er samlet floriner ind i to af stifterne, 300 floriner i Ribe stift og 20 i Roskilde. I Roskilde er det en diminutiv del af det samlede beløb, i Ribe er det en af de større poster, vel en femtedel.¹⁴⁶

Det er en temperamentssag, om man vil tro på, at Erik VI virkelig ejede alle de guldfloriner, han lovede væk. Ser man bort fra testamentet er facit, at guldmønt frem til midten af 1300-tallet fandtes i så forsvindende små mængder, at den hverken giver sig til kende i kilder eller fund. Kun på Ribekanten havde den til en vis grad vundet indpas. Ribe indtager en særlig position i betalingsmidlernes historie. Her brugte man udenlandsk mønt i relativt stort omfang, længe inden dansk udmøntning ophørte. Men selv i Ribe var florinen kun sporadisk anvendt. Ved testamenter og gældsbreve kunne det præciseres at beløbet kunne udredes i "lødigt sølv, lybske mark, sterlinger eller groter fra Tours", mens florinen aldrig optræder som et muligt betalingsmiddel i disse formuleringer, selv i Ribe var den ikke gængs mønt.

Guld som værdimål for fast ejendom

Vi har set, at man benyttede guldmarken ved prisfastsættelse af jord ved køb, salg og pantsættelse. Der er eksempler fra alle landsdele. Om der ligefrem blev betalt i guld ved ejendomshandler er svært at sige, men Skånske Løvs nævnte udsagn om arveguld og jordkøb sandsynliggør, at det skete, eller i hvert fald op mod 1200 var en praksis, man erindrede.

I hvert fald værdisættelsen af jord i guld må have været en udbredt praksis. Det ses alene af, at en sådan guldverdi kom til at danne grundlag for en almen vurdering i guldmarks jord, en vurdering der blev gennemført i hele det jysk-fynske område.¹⁴⁷

I Kong Valdemars Jordebog er samtlige jorder i Nørrejylland, Sønderjylland og på Fyn og Langeland gjort op i guldmark, guldmarks jord. Konsekvensen er næppe tilfældig. På Sjælland er målene i godslisterne f.eks. blandede. Det nævnes også flere steder i jordebogen, at guldværdien er sat "efter den gamle vurdering" (*secundum antiquam estimationem*). Efter 1231 er guldmarks jord det hyppigste, men ikke enerådende jordmål i Jylland. I Århus Domkapitels Jordebog fra 1313 er guld målet stadig dominerende, og også her henvises der til den gamle vurdering.¹⁴⁸

Næsten samtidig med at vi ser en sådan, offentlig styret, vurdering fuldbyrdet i 1231, ophører praksis med at bruge guld målet ved køb og pantsættelser af jord. Det sidste tilfælde er den i form noget afvigende liste fra 1250'erne i Kong Valdemars Jordebog, der

145 DD 2.9 nr. 27.

146 DD 2.11 nr. 152. De andre møntfodder var Tours-grot, sterling og mark sølv. I Ribe samledes også mindre beløb i de franske guldmøntfodder her betegnet masse d'or og guldaignel.

147 Guldmarksvurderingen af jord er behandlet i Kræmmer 2015 s. 205-19.

148 Århus domkapitels Jordebog behandlet i Kræmmer 2015 s. 75-84.

opregner sjællandsk gods, som en vis Hakon Palnesen havde ejet, i guldmark. Senere i århundredet ser vi, at jord omtalt med deres matrikulerede guldvrærdi modsat blev købt, pantsat eller værdisat i pengemålet.¹⁴⁹

Det nærliggende spørgsmål er, om alle de tidlige omtaler, vi har af ejendom opgjort i guldmark udspringer af "den gamle vurdering". Det er dog næppe tilfældet. Som nævnt står der i flere kilder utvetydigt, at jord er *pantsat* eller *købt* for et antal guldmark. En lidt mere diskutabel indikator på guldets anvendelse som betalingsmiddel er, at delmålet i Sune Ebbesens godsgave til Sorø Kloster i 1186 og Peder Sunesens udligning af et ulige mageskifte på samme klosters vegne i 1205 er øre guld og ikke sølvmark. Sølvmarken var omtrent konsekvent delmålet i omtaler af den vurderede guldmarks jord.

Det ville i den forbindelse være en god ting at vide, hvor gammel "den gamle vurdering" egentlig er. Der er ikke noget entydigt svar. Løgum Klosters 9 mark gulds jord "efter vurdering" (*iuxta æstimationem*) i 1224 må næsten henføre til denne. To andre jyske godsgaver med guldmarksmål fra det tidlige 1200-tal nævner også gods med guldmarksværdi og kan derfor med rimelighed henføres til guldvurderingen. Men så synes vurderingen heller ikke at være meget ældre, hvis man tør tolke Ømrønens udsagn meget bogstaveligt. Her fortæller munkene om, hvordan de bortskiftede jord til værdi af 20 mark guld til kongen. Jorden udgjorde 2/3 af byen Veng, "for hele jorden værdsattes **dengang** blandt jordbesidderne kun til så meget som 30 mark guld" (min fremhævelse).¹⁵⁰ Tolket bogstaveligt står der, at værdisættelsen af jorden skiftede over tid. Der kan altså ikke her være tale om et låst vurderingstal. Så vi kan med forsigtighed antage, at guldmarksvurderingen blev iværksat (i Vestdanmark) omkr. år 1200 eller kort før.

Der er ikke en eneste af de her omtalte østdanske kilder, der med sikkerhed kan siges at henføre til en almen guldmarksvurdering, derimod kan de fleste med sikkerhed ses ikke at gøre det. Og i 1231 var der med sikkerhed ikke en sådan fungerende vurdering i Østdanmark, som det ses af Valdemars jordebog. Konklusionen er, at der aldrig har været en guldmarksvurdering i Østdanmark. I litteraturen kan man læse, at der i tidlig tid har været en sådan på Sjælland, men at den senere er blevet forladt. Det er et udsagn, der alene kan støtte sig på de kilder, der er fremholdt her, kilder der som vist peger i en anden retning.¹⁵¹

Vejen rundt om den matrikulerede guldmarks jord har bekræftet, at gullet i 1100-tallet og det tidlige 1200-tal faktisk var det mål, man hyppigst, eller ofte, brugte når jord skulle handles. Det er et meget særegent billede, at gullet, som vi ellers aldrig ser brugt som betalingsmiddel eller bare som værdimål, her havde sin helt egen niche. Det er en praksis, der synes næsten at ophøre helt et par årtier ind i 1200-tallet, men omvendt en praksis der eventuelt kan række tilbage til tiden før denne afhandlings periode.

149 DD 2.4. nr. 109; 2.6 nr. 329. Der synes at være en parallel udvikling i Sverige: at guld i et vist omfang blev brugt ved jordkøb i tidlig tid, men at brugen i 1200-tallet var aftagende. Edvinsson m.fl. 2010 s. 73.

150 *Weng tota tunc temporis inter possidentes preciabatur xxx marcas auri tantum*, Gertz 1917-22, bd. 1 s. 169.

151 Rasmussen i KLNLM, opslag Guldvurdering; samme 1975:2 s. 32.

Sammenfatning

De vægtmål man brugte om guldet tidligt i 1100-tallet er blandede, og tolkningen af dem rummer de samme udfordringer som med kilderne til sølv målet fra samme tid. Efter denne periode synes man at have brugt samme vægtmål for guldet som for sølvet, en dansk mark (215-20 g) eller en kølnsk mark (cirka 230 g). Guldmarken var ligesom sølvmarken delt i 8 øre og formentlig også i 24 ørtug. Ved jordvurderingen i guldmark omkr. år 1200 blev 1 guldmarks jord imidlertid opdelt i 8 sølvmark, der igen var delt i de kendte øre og ørtug.

På europæisk plan svingede guldets værdi i forhold til sølv hovedsageligt omkring det dobbelte, dog somme tider med store udsving. I Skandinavien gik der i tidlig tid, måske helt tilbage til vikingetiden, 8 sølvmark på en guldmark. Sådan har det manifesteret sig i svensk og norsk regional lov og i den danske jordvurdering i guldmark. I 1300-tallet ses forholdet i Danmark at være cirka 1:11, nogenlunde overensstemmende med den almene europæiske ratio.

I lyset af sin høje værdi må guldet forventes at være relativt sjældent forekommende, hvilket fundene også synes at vise. Eneste anseelige guldfund fra perioden er Orøkorset fra omkr. år 1100, herudover er der forsvindende lidt guld i fundene. Heller ikke guldmønten, der ellers hastigt vandt fodfæste i Nordvesteuropa i perioden 1250-1350 er nået frem til de danske fund.

De skriftlige kilder tyder dog på en større udbredelse af guldet end fundene sandsynliggør, om end der næppe er tale om større mængder. Der blev i 1100-tallet givet en del gaver i guld, en praksis der aftog frem til midten af 1200-tallet, hvor den helt ophørte. De nye guldmønter, florinerne, vandt et vist fodfæste i Ribe senest i 1320'erne, men ikke længe før og ikke i andre landsdele, og de synes ikke i nævneværdigt omfang at have indgået i cirkulationen.

Man kunne måske forvente at møde guldet hos kongen selv og hos den absolutte elite. Men selv i de kredse synes guldet kun at have været til stede i meget små mængder. Selv astronomiske beløb som løsesummen for Valdemar II Sejr blev opregnet i sølvmark og betalt i sølv eller mønt.

Vi ser altså ikke guldet brugt i cirkulationssfæren, som betalingsmiddel, og med en enkelt undtagelse heller ikke som mål ved værdiansættelser. Det har derimod været anvendt som opsparring. Skånske Lov viser, at guldet hørte til slægtsformuen på linje med slægtens arvejord. Omtalen er konkret og kan ikke forstås som en billedlig formulering i stil med "guld, sølv og andet af stor værdi". Guldet lå på kistebunden og ventede på at blive arvet. Blev det taget op, står der i loven, var det alene for at tilkøbe jord.

Lovens formuleringer stemmer overens med at vi faktisk kender 5-6 tilfælde af jordkøb med guld mellem 1130 og 1230, hvilket er en del, kildematerialets ringe omfang taget i betragtning. Men det er en praksis, der var ved at ophøre nogenlunde samtidig med, at Skånske Lov blev skrevet, og lovens omtale må anses for snarere at vise tilbage i tid end fremad.

Praksis med at betale eller i hvert fald estimere jordens værdi i guld må have været temmelig udbredt, eftersom kongemagten omkr. år 1200 valgte at matrikulere hele Vestdanmark i "guldmarks jord". De mange omtaler af guldmarks jord i de jyske områder fra 12- og 1300-tallet henviser alene til denne jordvurdering, mens omtale af jord prissat i guld helt ophører i hele landet efter midten af 1200-tallet

OVERSIGT 5: OMTALER AF GULDET FØR 1340

I de fire tabeller er tilsammen alle danske kildereferencer til guld fra før 1231 nævnt. Fra og med 1231 er kun kilder, hvor guldet ikke er snævert relateret til jordvurderingen eller alene omtaler guldflorinen, medtaget.

KVJ i venstre kolonne står for Kong Valdemars Jordebog.

Henvisningerne til diplomatariet (DD) skal læses som række, bind, nr.

1. Guldomtaler, der ikke er relateret til køb, salg eller værdisætning af ejendom

Kilde	År	Landsdel	Indhold
Ælnoth ¹⁵²	1086	Fyn	Knud den Hellige skænker guld og sølv til Albani under sin flugt.
Ælnoth	o.1100		Der samles ind til et skrin af rent guld til opbevaring af Knud den Helliges knogler. ¹⁵³
Eskils ungdoms-drøm ¹⁵⁴	1110/30	--	Eskil lover i en drøm Jomfru Maria, at hans far vil betale hende store summer i guld.
Lunds Mindebog	1120-40	Skåne	Gaver til domkirken, sorteret efter dato i Mindebogen: 17. januar, unce guld 8. februar, 4 ørtug guld 29. maj, halv mark sølv og ørtug guld 11. juni, øre guld 13. juni, 2 uncer guld 14. juni, 2 uncer guld 5. oktober, unce guld 4. november, guldbæger (dr. Margrethe) 4. december, guldmark

152 Ælnoths helgenlevned af Knud den Hellige er skrevet under kong Niels, formentlig omkr. 1120.

153 Begge henvisninger til s. 102.

154 Eskils må have haft sin ungdomsdrøm tidligt i 1100-tallet, den er nedskrevet i Frankrig i et cisterciensisk håndskrift omkr. 1180.

Kilde	År	Landsdel	Indhold
Saxo	1130'erne	Sjælland	At Eskil til straf for sit oprør omkr. 1136 idømmes bøde på 20 mark guld. ¹⁵⁵
Kjelds levned	1140'erne?	Skåne	s. 159. Kjeld får ”meget guld” af kongen, som han bytter til småpenge.
DD 1.2.122	1157/60	Sjælland	Gave fra Valdemar I den Store på 1 mark guld til forgyldning af hans fars skrin.
Lunds Gavebog	1160/1200	Skåne	14. oktober. Ligeledes døde David, guld-smed.
Lunds Mindebog	1170 tidl.	Skåne	28. februar. Peder Grimsen skænker bl.a. ”velforarbejdet guld”.
Ømkrøniken ¹⁵⁶	o. 1170	Jylland	En vis Margrethe har frarøvet klostret to guldringe og en gylden messehagel (s. 15).
Abbed Vilhelms levned ¹⁵⁷	1170/80	Sjælland	Vilhelm beskyldes for at omsætte klostrets jord til guld og sølv og gemme det væk i (sine egne) skuffer og skabe (s. 219).
DD 1.4.32	1201	Sjælland	Absalon skænker 8 1/2 mark guld til messehagel og lysekrone.
DD 1.4.104	1205	Sjælland	Ved et ulige mageskifte betaler Peder Sunesen 6 mark guld fraset 3 øre ”af egne midler”.
Skånske lov	1202/20	Skåne	§30: ”Den samme ret gælder om guld som om jord, at arv skal gå til de rette arvinger. Men købes jord med guld, da arves den som anden købejord. Det guld der er i behold går til de rette arvinger. Det der er forbrugt i køb og salg erstattes ikke.”

155 14. bog, 11. kapitel.

156 Ømkrøniken er anlagt omkr. 1207.

157 Abbed Vilhelms levned er nedskrevet i årene efter hans død i 1203.

Kilde	År	Landsdel	Indhold
Lunds Gavebog	1219	Skåne	1. september. Gave på 2 mark guld.
KVJ Hovedstykket	1231	Skåne	Indtægt på 1200 mark sølv og 8 mark guld af mønten i Lund.
Jyske lov	1241	Jylland	3. bog, § 65. Får man falsk sølv skal man henvende sig til guldsmeden (der omtales ikke falsk guld).
Lunds Gavebog	o. 1250	Skåne	15.2. Ærkebiskop Uffe skænker 13 mark guld til en prædikestol.
DD 2.3.33	1282	--	Indsamling til paven af tiende, bøder mv. Blandt overvejende sølv og penge er der 3 mark og 4 sterling guld i dansk vægt.
DD 2.8.154	1319	--	Erik VI gav sine venner guld, sølv og penge (og klostrene floriner).
DD 2.9.78	1323	--	Korstogspenge. Foruden guldfloriner er der indsamlet et stykke guld på knap en unce, en guldring og 22 gulddenarer med scepter.
DD 2.11.152	1334	--	Indbetalinger til pavestolen. Blandt meget andet 1 1/2 mark guld i barre, herunder et delbeløb på 6 øre 1 ørtug guld.
DD 3.1.127	1341	Skåne	Magnus af Sverige skænker 2 mark guld i kølnsk vægt af mønten i Lund.

2. Kilderne til ejendomsværdi i guld før 1231

Kilde	År	Landsdel	Indhold
Lunds Mindebog	o. 1130	Skåne	En bygrund til værdi af (valentem) 1 mark guld.
DD 1.2.86	1144/45	Sjælland/Fyn	Jord pantsat for 5 mark guld.

Kilde	År	Landsdel	Indhold
DD 1.2.183	o. 1170	Jylland	Jord i Veng til værdi af 20 mark guld mageskiftes med jord til 21 mark guld, hvorved klostret har gjort en god forretning. I forløbet, hvor klostret forsøger at vinde Veng tilbage nævnes også jord til 4 mark gulds værdi, jord til 8 hhv. 2 mark sølv samt jord til 3 mark guld. Alle steder er der brugt former af valens. Om byen Vengs jorder siges det, at byen dengang blandt jordbesidderne kun værdsattes til 30 mark guld.¹⁵⁸
DD 1.3.11	1183	Fyn	Omtale af jord til en værdi på 20 mark guld i henhold til en beregning i penge af købesum og afgift (pecuniariam precii earum pensacionem et pensionem).
Sorø klostres Gavebog	1186	Sjælland	Sune Ebbesens skænker Sorø kloster en række jorder. De er alle opgjort i mark eller øre guld. Formen er simpel, nemlig blot "mark af guld", "øre af guld" – marcas auri, oras auri, marcam auri (s. 468).
DD 1.3.260	o. 1200	Sjælland	Gods i Eggeslev fraset 1/2 mark guld.
DD 1.4.61	1202/14	Sjælland	Peder Sunesen skænker jord til 10 mark guld (terram x marcharum auri) hvor på Sjælland det må passe modtageren.
DD 1.5.7, 1.5.8, 1.5.164	1211/14	Sjælland	Af arvegods til 20 mark gulds værdi er 4 mark skænket til Esrum, resten solgt til den rette pris: 16 mark guld.

¹⁵⁸ Også Ømkrøniken s. 12-16.

3. Vstdanske kilder før 1231, der formentlig henviser til guldvurderingen

Kilde	År	Landsdel	Indhold
DD 1.4.82	1203	Jylland	Biskop Peder Vagnsen af Århus skænker bl.a. jord til 1 mark gulds værdi og 6 mark sølvs værdi, der bruges udtrykkeligt til valens og valentem
DD 1.5.66	1215/24	Jylland	Biskop Ebbe af Århus har givet jord til værdi af (terra valente) 7 mark sølv og 12 mark guld (xii marcas auri) i Surekær. Erstatte med 3 lokaliteter angivet blot i mark guld
DD 1.6.30	1224	Sønderjylland	Løgum får 9 mark gulds jord ifølge vurdering (iuxta æstimationem)

4. Østdanske kilder til ejendomsværdi i guld efter 1231

Kilde	År	Landsdel	Indhold
KVJ, Lollandlisten	1230/50	Lolland	Vantore, "6 bol er 18 mark guld værd". Majbølle Ore "3 mark guld".
KVJ, Hovedstykket	1231	Sjælland	En toft i Holbæk købt for 5 mark guld.
KVJ, Hakon Palnesens skøde	1252/60	Sjælland	Et skøde med en lang række lokaliteter nævnt, alle opgjort i mark guld. Den øverste står med "18 mark guld i jord", de nedenstående kun med et antal "mark guld".

PENGEMÅLET

Opgaven i det følgende er at belyse, hvordan og hvornår pengemålet blev brugt, og ikke mindst hvad pengene regnedes for i forhold til de andre gængse betalingsmidler som sølv og korn. En af udfordringerne er som nævnt, at de alle blev målt efter markmålet.

De tal vi har for pengemålet kan ikke stå alene, hvis vi skal trække en meningsfyldt information ud af dem. De skal ses i lyset af datidens pengepolitik, udmøntningens væsen og spændingsfeltet mellem magtens intentioner og dens evne til at gennemføre dem. Derfor vil de temaer, der aktuelt optager den numismatiske forskning, også indgå i drøftelsen af kilderne til udmøntningen.

Indledningsvis vil jeg derfor redegøre for den gældende forskning på området og på enkelte områder problematisere den. Så følger en overordnet gennemgang af pengevæsenets udvikling gennem perioden. Gennemgangen er kun lidt diskuterende, meningen er, at den skal fungere som referenceramme for de egentlige drøftelser under de afsluttende kronologiske afsnit.

I den kronologisk tilrettede kildegennemgang vil pengevæsenet blive belyst gennem udvalgte parametre. Det er for det første hvilken værdi, man tillagde pengene, og om den fulgte møntens kvalitet og lødighed. Dernæst om vi kan lokalisere et system med tvangsveksling og kontrolleret møntcirkulation, samt om der kan påvises en eksklusiv regionalisering, forstået sådan, at hver af de tre hovedlandsdele havde sin egen møntfod. Endelig vil spørgsmålet om graden af monetarisering blive berørt.

Kildeunderlaget er på den ene side vor viden om mønternes sølvindhold og vægt, på den anden side de skriftlige kilders vidnesbyrd om, hvordan pengene vurderedes i forhold til sølvet. Mængden af skattefund og især fundsammensætningen i disse udgør fundamentet for drøftelsen af tvangsvekslingssystemet og den eksklusive regionalisering. De skriftlige kilder yder endvidere spredte men væsentlige bidrag til udmøntningens organisation og pengevæsenets betydning. Jeg har ikke i litteraturen kunnet finde en nogenlunde aktuel sammenfatning af, hvad de sidste årtiers mange enkeltfund af mønter kan fortælle os, så denne kildegruppe vil ikke blive inddraget i den grad, den kunne have fortjent.

Det har givet god mening at dele fremstillingen op i to kronologiske hovedafsnit, hhv. tiden før midten af 1200-tallet og tiden efter. I anden halvdel af 1200-tallet stiger mængderne på alle parametre: Antallet af skattefund, antallet af mønttyper og antallet af skriftlige kilder. Lige i skillepunktet mellem de to perioder, tiden omkr. år 1230-50, møder vi en problemstilling, der har optaget forskningen en del, nemlig den

eventuelle omlægning af møntpolitikken med afskaffelse af tvangsvekslingssystemet og forbedring af mønten til følge. Diskussionen af hele dette spørgsmål er samlet i afsnittet med overskriften "Valdemar II's møntreform".

Den numismatiske forskning

<i>Klassificering</i>	76
<i>Repræsentativitet</i>	79
<i>Monetarisering</i>	81
<i>Den regulerede mønt</i>	83
<i>Regionalisering</i>	89
<i>Kurs og lødighed</i>	90

Der går ikke et skarpt skel mellem numismatikken og historien som faglige discipliner. De historikere, der arbejder med den materielle historie, må naturligvis inddrage de udsagn, man kan aftvinge mønterne. Omvendt begrænser numismatikeren sig ikke nødvendigvis til at finde og bestemme selve mønten, og især i det sidste halve århundrede har numismatikere og historikere da også i stigende grad mødtes i fælles overvejelser om de samfundsmæssige implikationer af mønter og møntfund.

Når der i det følgende i nogle tilfælde skelnes mellem numismatikere og historikere, henvises der til, om forskerens primære afsæt er beskæftigelsen med selve genstandene: Mønterne, deres antal, størrelse, lødighed og fundsituationen, eller om forskerens primære afsæt er de skriftlige kilder. I nogle tilfælde giver det god mening at skelne, i andre er det knap så relevant.

Den danske numismatik har afsæt i P. Haubergs systematiske arbejder fra årene 1884-1906, hvori han kortlagde og katalogiserede dansk møntvæsen frem til 1377. Der er først og fremmest tale om kataloger: Komplette oversigter over møntfund og mønttyper, hvor de enkelte mønttyper er klassificeret, dateret til den udstedende konges regeringstid og stedfæstet efter udmøntningssted.

Dertil er alle tre arbejder forsynet med en beskrivende indledning af vekslende omfang, hvor Hauberg breder analysen ud til de spørgsmål, der senere i stigende grad er blevet temaer i forskningen: lødighed og kurs, møntmonopolet og seigneuriage (møntherrens gevinst ved udmøntningen).

På trods af et relativt begrænset materiale og på trods af at en stor del af de dengang fundne mønter var omsmeltet eller spredt blandt møntsamlere, åbnede Hauberg i sine arbejder

for en bredere diskussion af en række afledte problemfelter om møntvæsen og økonomisk historie.

Det er en ret begrænset gruppe af mennesker, der siden Hauberg har beskæftiget sig med middelalderens mønter. De var eller er, som Hauberg selv, næsten alle knyttet til Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling (der dækker mønter fra antikken til i dag). Disciplinen er efter Hauberg især, men ikke alene, tegnet af, i kronologisk rækkefølge, Georg Galster, Otto Mørkholm, Kirsten Bendixen, Jørgen Steen Jensen, Keld Grinder-Hansen og Jens Chr. Moesgaard. Uden for denne til Nationalmuseet knyttede kreds, har møntkenderne Kaj G. Kaaber og Jørgen Sømod hver især leveret markante synteser over møntvæsenet i tiden efter 1240. Der har også været en vis interesse for især tidlig dansk udmøntning blandt svenske og norske numismatikere.¹⁵⁹ Dog er der stadig tilsammen tale om en meget lille kreds.¹⁶⁰

Numismatikernes metoder og overordnede resultater bliver typisk publiceret i form af betragtninger knyttet til bearbejdnings af nye fund. Der er kun enkelte samlende fremstillinger af disciplinens metoder og resultater. Vigtigst er den kollektive indledning til Danmarks Middelalderlige Skatte (DMS) fra 1992, til dels den ligeledes kollektive udgivelse, Tusindtallets danske Mønter (TDM) fra 1995, og endelig Keld Grinder-Hansens afhandling fra 2000, Kongemagt og Krise.

Det begrænsede antal forskere kan vel til dels forklare, at de videre diskussioner om, hvordan det numismatiske materiale kan belyse den almindelige økonomiske historie, kun langsomt har taget form på trods af det langt større og bedre materiale, der med tiden er blevet til rådighed.¹⁶¹

Historikerne har traditionelt altovervejende bygget på skriftlige kilder, selv når de har stået over for en numismatisk problemstilling som pengenes stærkt omskiftelige realværdi.¹⁶² Således er der blandt historikere vist ikke gjort forsøg på at sammenholde det udvekslingsforhold mellem sølv og penge, som de skriftlige kilder angiver (kursen), og den sølvværdi, mønterne reelt bestod af (lødigheden).

Det er dog forekommet, at numismatikens og den almindelige økonomiske histories veje er krydset. Svenske Sture Bolin lagde allerede i 1930'erne fundamentet for de forskningstemaer, der nu er herskende, med sine teser om den "feudale mønt" og sine undersøgelser af dansk udmøntning. I nyere tid har historikeren Bjørn Poulsen i flere analyser sammenholdt især vores viden om enkeltfundne mønter med de skriftlige kildeudsagn.¹⁶³ Endelig har Keld Grinder-Hansen i en bredt anlagt analyse, primært af enkeltfund, forsøgt at forene historikerens og numismatikerens tilgang, hvilket han formulerede både som en nødvendighed og et dilemma: "Nærværende bog placerer sig

159 Gullbekk 2000; jf. de mange referencer til Malmer i litteraturlisten i DTM s. 163-64.

160 Gissel anslag i 1990, at antallet af forskere der beskæftigede sig med middelalderens metrologi og møntvæsen tilsammen kunne tælles på én hånd.

161 Omtrent det samme gør sig gældende i Sverige, jf. Klackenborg 1992 s. 20ff.

162 f.eks. C.A. Christensen 1931.

163 Poulsen 1979-80; 2006. I norsk sammenhæng er Svein Gullbekk inde på samme spor. Gullbekk 2008.

1907-8.

1084. *Inschrift of Kollagen J. Tolson 1840. Koll. pr.*
Dommer's folio 1840. Bogenbeizung.
Einik 1840.

Endliche.

1	2	3
15	29	48
3	1840. Bogenbeizung.	26
5		
5	16	2
1	1	3
35	23	3
9	1	15
33	10	44
68	1	4
2	1	11
2	1	5
4	3	8
6	1	14
6	4	11
1	3	6
1	2	7
5	1	4
1840. Bogenbeizung.		8
1	3	3
19	4	15
1	12	14
1840. Bogenbeizung.		13
24	20	56
5	1	16
5	1	11
6	1	23

Grinder-Hansen bekender sig således til forsøgets nødvendighed, men forudser at han vil blive anklaget for at sætte sig mellem to stole. Omvendt skinner det klart igen i afhandlingen, at Grinder-Hansen betvivler, at historikere, der ikke er numismatikere, kan tolke møntmaterialet tilfredsstillende.

164 Grinder-Hansen 2000 s. 21.

selve klassificeringen af mønterne, det vil sige typebestemmelse, datering og stedsbestemmelse. Dernæst afklaringen af, hvad vægt, lødighed og mængde kan betyde. Og i det øjeblik man drager videre økonomiske konklusioner ud fra disse fakta, tilkommer det kildne spørgsmål om repræsentativitet. Om de mønter, det er lykkedes os at finde og grave op af jorden, viser et troværdigt udsnit af datidens monetære og økonomiske virkelighed.

Spørgsmålet, om mængderne af de fundne mønter er repræsentative for omfanget af brugen af mønter til en bestemt tid, er et nøgleproblem for vurderingen af samfundets grad af monetarisering. Monetarisering er den almindeligt brugte faglige term for graden af mønternes betydning i de forskellige økonomiske sfærer. Emnet er blevet livligt drøftet blandt numismatikere i de senere årtier, og drøftelserne er (i Danmark) løbende blevet tilført ny substans takket være de store mængder af enkeltfundne mønter, der er tilkommet i de senere år.

Spørgsmålet om møntens købekraft har især interesseret de økonomiske historikere. De har som nævnt især bygget på skriftlige kilders udsagn om hvad mønten regnedes for i forhold til sølvet (her konsekvent kaldt *Kursen*), mens muligheden for, at vor viden om mønternes lødighed (sølvværdi) kan bidrage til forståelsen, ikke synes at have haft forskningens interesse.

Det var Sture Bolin, der på skandinavisk grund åbnede for temaet *den feudale eller regulerede mønt*, hvormed han især tænkte på et system med tvungen pengeombytning og de dertil tilknyttede muligheder for møntherren for at bruge udmøntningen som indtægtskilde. Det er et tema der haft stigende vægt i forskningen, og det er ved siden af diskussionen om graden af monetarisering nok aktuelt det mest diskuterede emne i den numismatiske og beslægtede forskning.¹⁶⁵

En konsekvens af den regulerede mønt var, at man inden for rigets grænse kun måtte bruge rigets aktuelle mønt som betalingsmiddel, men hverken ældre mønter, udenlandske mønter eller ædelmetaller. Det er imidlertid et anerkendt faktum i forskningen, at der yderligere var en *regional afgrænsning* inden for det danske riges grænser. Dermed skal forstås, at man i det jyske område alene måtte bruge jysk mønt, tilsvarende i det sjællandske og skånske område.¹⁶⁶

I det følgende vil forskningens standpunkter til disse temaer blive drøftet hver for sig: Klassificering, repræsentativitet, kurs og lødighed, monetarisering, regulering og regionalisering. Også den senere kildegennemgang vil blive struktureret efter de samme temaer.

Klassificering

Numismatikens primære arbejdsfelt, næst efter selve indsamlingen og registreringen, var og er klassificering af mønterne, dvs typebestemmelse, datering og stedfæ-

165 Den regulerede eller "feudale" mønt er drøftet af bl.a. Bendixen, J. S. Jensen, Grinder-Hansen, Ljungkvist og i særlig grad af Moesgaard.

166 Regional mønt er bl.a. defineret og behandlet af Moesgaard 2008, s. 145-47.

stelse af udmøntningssted og evt. af cirkulationens udbredelse. Det var den opgave Hauberg satte sig. Dels tolkede han mønternes umiddelbare udsagn (navn eller initialer på udsteder, navn på møntmester, angivelse af udmøntningsby), dels udnyttede han fundsammenhæng og endelig var opgaven at måle og veje materialet.

Haubergs klassificering af mønterne er stadig aktuel, i dag især for perioden omkr. 1050-1240. Hans typebestemmelser betegnes med forleddet "Hbg" og et løbenummer, der starter med 1 for hver regent. Typerne giver således kun mening når de nævnes eller forstås sammen med kongenavnet, f.eks. Niels hbg 6, Valdemar II hbg 6. For tiden 1240-1340 udgav H.V. Mansfeld-Büllner imidlertid allerede i 1887 en fyldigere gengivelse af de kendte mønttyper med tilhørende nummerering, der i dag er den almindeligt anvendte typologi for denne periodes mønter (Forled "MB" og løbenummer). For tiden op til 1050 har den svenske numismatiker Britta Malmer udarbejdet et klassificeringssystem i såkaldte kombinationsgrupper (Angives med "KG" og løbenummer). For alle tre systemer gælder at de i udgangspunktet er kronologisk nummereret.

Numismatikken modtager i modsætning til mange andre discipliner inden for middelalderforskningen løbende nyt kildemateriale, i Danmark med de mange dekteorfund endog i særdeles stort omfang. Den større viden, disse fund har givet os gennem godt et århundrede, har naturligt ført til forskellige omvurderinger af nogle af Haubergs og Mansfeld-Büllners klassificeringer. Nogle omklassificeringer er alment accepteret, andre til diskussion. Der er gjort flere forsøg på at lave en samlet omklassificering for tiden efter 1240, hvor en ny typologi er foreslået og ledsaget en såkaldt konkordanstabel, hvor den nye klassificering sammenstilles med de kendte MB-numre.¹⁶⁷ Det har dog ikke ført til, at et nyt referencepunkt er taget i brug, således benævnes mønterne i forskningen stadig med deres Hbg- og MB-numre.

Det kan være vanskeligt at følge denne disciplinspecifikke diskussion, der føres løbende og ikke altid i de publicerede tekster. Der er derfor en risiko for, at de analyser, historikeren baserer sine konklusioner på, bygger på klassificeringer, der senere er revideret. Det er naturligvis et problem, at jeg hverken er i stand til at vurdere de gældende klassificeringers korrekthed eller at overskue, om der i nyeste tid er sket væsentlige omklassificeringer. Jeg har dog kunnet støtte mig til Grinder-Hansens klassificering fra 2000 af mønttyperne 1250-1340, der synes at være almindeligt anerkendt.¹⁶⁸ For tiden før 1240 har jeg måtte forlade mig på de enkelte forskeres egne tids- og stedfæstelser, hvor jeg har mødt dem i litteraturen.

Der er i hvert fald to tilfælde, hvor klassificeringen af mønttyper fra en periode, hvor vi kun kender til ganske få typer, er af afgørende betydning. Jeg vil ikke tage stilling til dem her, blot anføre, hvor finmasket et grundlag, klassificeringerne af dem hviler på.

167 Grinder-Hansen 2000 for perioden 1240-1340; Sømod 2009 for perioden 1241-1448; Kaaber 1996 for perioden 1234-1377.

168 Mundtligt meddelt mig af Jens Chr. Moesgaard 2013.

En af de store diskussioner, som nedenfor får sit eget afsnit, er om mønten ved en reform midt i 1200-tallet meget usædvanligt blev forbedret til cirka 50 % lødighed.¹⁶⁹ Det er imidlertid småt med lødighedsanalyser, der kan af- eller bekræfte denne tese. Fraset Kaabers målinger er der sådan set kun ét resultat, der kan relateres til denne periode.

I bilaget om lødighedsmålinger fremgår det, at en sjællandsk mønt fra 1240'erne er målt til lødighed 25 %, altså 4:1. Målingen er i sin tid foretaget på foranledning af Sture Bolin. En lødighed på 25 % for en mønt fra 1240'erne er et stærkt argument mod den almindelige opfattelse af, at møntens lødighed var forbedret til op mod 50 % i netop i denne periode.

Jeg har fundet oplysningen i et svar fra Statsguardeinen på en seddel, der ligger i numismatisk afdeling på Nationalmuseet. Her er ikke henvisninger til MB-numre. Grinder-Hansen har imidlertid i sin afhandling været i stand til at henføre den som en MB 122.¹⁷⁰ Tids- og stedfæstelsen er også Grinder-Hansens. Traditionelt, f.eks. i DMS, er typen henlagt til Lund på Erik V Klippings tid, men Grinder-Hansen flytter på et hårfint grundlag MB 122 til Erik IV Plovpenningens tid.¹⁷¹

Typen hører til gruppen MB 122-24, der alle traditionelt henlægges til Lund og Erik V. Grinder-Hansen argumenterer for, at MB122 adskiller sig fra de to øvrige: Den er fundet på Sjælland med typen MB145, som Grinder Hansen stedfæster til Sjælland og, modsat traditionen, tidsfæster til 1250'erne. I de tilfælde, man mener at have fundet en MB122 i Skåne, er der ifølge Grinder-Hansen snarere tale om MB 123 eller 124. Grinder-Hansen konkluderer videre, at MB 122 kan placeres til Erik IV og 1240'erne.

Der er to store usikkerheder forbundet med dette resultat: Står Grinder-Hansens nyvurdering af typerne MB 122-24 til troende, og er den MB 122-mønt, som Bolin fik målt, af den type, Grinder-Hansen karakteriserer som MB 122, eller er det i virkeligheden en af de beslægtede typer, MB123 eller 124?¹⁷²

Det andet eksempel vedrører spørgsmålet om den lødighed på omkring 33 %, der synes at fremgå af landskabslovene. Lødighedsmålinger af mønter fra Valdemar I viser tal, der korresponderer med lovenes udsagn. Det samme gør de beregninger vi kan gøre på den almene kurs mellem penge og sølv i 1231. Ind i mellem har vi i virkeligheden kun en enkelt mønttype til at belyse forholdet. Det er Valdemar I Hbg 60, der, som typebetegnelsen angiver, traditionelt har været tillagt Valdemar I. Men da den optræder i Grenå-fundet dateret til 1220'erne, er den forsigtigt omdateret til sent i Knud VI's regeringstid. Målingen af mønten viser en lødighed på godt 30 %.¹⁷³

Med denne omklassificering synes lødigheden på 33 % at strække sig over tre regenter hver især med en lang regeringsperiode, og det understøtter den mulighed, at

169 Se gennemgangen i afsnittet om Valdemar II's møntreform.

170 Grinder-Hansen 2000 s. 124.

171 Grinder-Hansen 2000 s. 132; DMS nr. 93 og 96.

172 Grinder-Hansen overser tilsyneladende, at hans konkordanstabel sammenholdt med klassificeringen af Bolins måling til MB 122 giver et resultat, der aldeles modsiger hans vurdering af Valdemar II's møntreform og plovskat.

173 DMS nr. 60 og 66. Datering drøftet under DMS nr. 60.

forfatterne af landskabslovene så forholdet som permanent. Men usikkerheden ved tidsfæstelsen af typen Hbg60, der alene kan bekræfte et kontinuum over så lang tid i møntens kvalitet, er slående.

Repræsentativitet

Repræsentativitet er ligeledes en basal metodologisk problemstilling. Begrebet henviser til, om antal af fund og antal af fundne mønter i virkeligheden afspejler datidens brug af mønter. Keld Grinder-Hansen har opregnet seks faser fra prægning til fund, der har indflydelse på repræsentativiteten: Cirkulation, opsparring, nedlæggelse, forglemmelse, genfindelse, registrering. Af former for nedlæggelse understreger han f.eks. forskellen på hhv. opsparede skatte, akut nedlagte skatte og tilfældigt mistede skatte.¹⁷⁴ Man kan tilføje den fase, hvor mønten ligger i jorden og venter på at blive fundet, en fase, hvor mønten alt efter omgivelserne kan gå til, bevares eller forstyrres.¹⁷⁵ Det vil i den korte version sige, at vi på den ene side skal overveje, om mængden af mønter, der blev tabt, gemt væk eller gravet ned, til enhver tid svarer til en tilsvarende større eller mindre brug af mønter i datiden. På den anden side om antallet af mønter, det lykkes os at finde, står i et fast forhold til det antal, der dengang blev tabt eller nedgravet.

Der er et utal af faktorer, der skal tages i betragtning ved tolkningen af møntfundene. Når der f.eks. er fundet langt flere mønter på Sjælland end i Skåne, kan man ikke af den grund slutte, at brugen af mønt var langt mere udbredt på Sjælland: Den primære årsag er, at der i de senere år er kommet en stor mængde detektorfund til på Sjælland, mens detektorundersøgelser ikke har været tilladt i Skåne.

Her vil jeg holde mig til at drøfte de forklaringer der er på, hvor mange og hvilken slags mønter, der blev nedgravet, gemt eller tabt. Antallet af fund og mønter har betydning for bestemmelsen af monetariseringsgraden, dvs. hvor udbredt brugen af mønt var. Bestemmelsen af om der var et effektivt møntmonopol og en reguleret møntcirkulation hviler både på antallet af fund og på fordelingen på typer i skattefundene.

Den ligefremme og udbredte tolkning er, at fundmængderne er repræsentative: En stor mængde fund fra en bestemt periode afspejler en udviklet møntøkonomi, tilsvarende omvendt med perioder, hvor vi kun har få fund. De mønttyper, vi finder flest af, blev også brugt mest. Sådan ser analytikerne gerne på enkeltfundne mønter, men det gælder også til dels tolkningen af skattefund.¹⁷⁶

Især for skattefundenes vedkommende er der imidlertid andre mulige tolkninger. Bl.a. Bolin argumenterede for, at mange skattefund fra en region eller periode var tegn

174 Grinder-Hansen i DMS bd. 1 s. 26-40.

175 Ifølge Moesgaard 2006 en væsentlig faktor for repræsentativiteten af enkeltfundne mønter.

176 Poulsen 1979 s. 283; Moesgaard 2006 s. 246; Malmer 1980 s. 49; J. S. Jensen 1989 s. 61 samt i DMS bd. 1 s. 97; Grinder-Hansen i DMS bd. 1 s. 37.

på urolige tider.¹⁷⁷ Bolin så omvendt et lille eller faldende antal skattefund med mønter som udtryk for en møntpolitik, der gjorde det meningsløst at gemme mønter som opsparing (se nedenfor i delafsnittet om den regulerede mønt).¹⁷⁸ Endelig kan der være mere specifikke argumenter, jeg vil her nævne et, som vi forsøgsvis kan kalde antropologisk: Der er mange skattefund på Bornholm fra 1000-tallet, fordi man på øen havde en indgroet sædvane med at nedgrave sin formue, mens man på Ribekanten på samme tid havde en, måske kulturelt betinget, modvilje mod det.¹⁷⁹

Ljungkvist udvidede Bolins betragtninger om den regulerede mønt til også at gælde enkeltfundne mønter: Mønten var under dette system kun til glæde for kongens pengekasse, den var uden praktisk betydning og man brugte den helst ikke. Er der fra en tidsperiode kun få enkeltfund, afspejler det altså ikke nødvendigvis en faldende brug af mønter, men snarere en bestemt møntpolitik.¹⁸⁰

Der er lang række andre faktorer, der gør sig gældende ved en nøjere vurdering af repræsentativiteten, f.eks. at man måske typisk gemte og nedgravede de mest værdifulde mønter, mens de tilfældigt tabte (= enkeltfundne) mønter typisk vil være den ringeste skillemønt.

Det er ikke givet, at kun en af disse forklaringer er holdbar, en såkaldt monokausal faktor. Og den enkelte forsker bevæger sig da også gerne frit rundt mellem forklaringsmodellerne. Det er således ikke noget særsyn, når Jørgen Steen Jensen i samme artikel først forklarer det store antal fundne mønter i skattefund fra omkr. år 1300 på den ene side med møntens ringhed (man skulle bruge flere mønter) og på den anden side med stor økonomisk aktivitet i tiden, mens han lige efter forklarer de mange møntfund i det sene 1300-tal med urolige tider og tysk opmarch i landet.¹⁸¹ Henrik Klackenberg konkluderer tilsvarende i sin analyse fra 1992 af enkeltfundne svenske mønter, at der i perioden 1250-1300 kan konstateres en monetarisering i hele Sverige. Mange fund i Sydsverige bekræfter hans tese om den stigende økonomiske aktivitet, mens en modsigende beskeden fundmængde i Svealandene (bort)forklares med ugunstige fundforhold.¹⁸²

Det er selvfølgelig helt legitimt at tolke fundenes repræsentativitet på forskellig måde alt efter kontekst og omgivelser. På den anden side skal man være opmærksom på, at de mange mulige årsagsforklaringer også kan være lidt af et tag-selv-bord, når fakta skal bringes til at understøtte en bestemt model.

177 Bolin 1962 s. 63; J. S. Jensen 1989 s. 66 om Danmark i slutningen af 1300-tallet. Bolin understreger dog i samme åndedrag, at urolige tider ikke er den eneste parameter, når skattefund skal tolkes, samme s. 64.

178 Bolin 1962 s. 147. Tilsvarende synspunkter hos Gullbekk 2009 s. 101 om Norge fra 1060'erne; Ljungkvist 1986 om Danmark i samme periode; Kilger 2004 s. 224.

179 J. S. Jensen i TDM s. 132. Tilsvarende tillægges en særlig kulturel tradition æren for, at Gotland har særligt mange skattefund.

180 Ljungkvist 1986 s. 261 & 265.

181 J. S. Jensen 1989 s. 61 & 66.

182 Klackenberg 1992 s. 87.

Til repræsentativitet hører desuden det banale spørgsmål, som gælder alle kildegrupper: Hvor vidtrækkende konklusioner man kan tillade sig at drage i tilfælde, hvor man kun har ganske få kilder, i dette tilfælde mønter eller fund, at tolke på. F.eks. har Jens Chr. Moesgaard gennemført en analyse af muligheden for, at der i Hedeby i 9. årh. var en reguleret møntøkonomi, alene ud fra 13 mønter.¹⁸³

Det er især i spørgsmålet om, hvordan skattefundenes sammensætning kan belyse møntpolitikken, at spørgsmål om fundmængde i forhold til konklusionernes omfang bliver prekært. Det vil blive drøftet konkret i den tematiserede kildegennemgang.

Monetarisering

Der er forskellige udtryk for, hvilken rolle pengene spillede i økonomien: Monetarisering, monetariseringsgrad, monetær økonomi, møntøkonomi eller blot pengeøkonomi. Udtrykkene lægger sig tæt op ad hinanden, men udtrykker ikke nødvendigvis præcist det samme.

I DMS benyttes flere steder udtrykket *pengeøkonomi*.¹⁸⁴ Grinder-Hansen har senere benyttet udtrykket *møntbaseret økonomi*.¹⁸⁵ Men ellers er udtrykket *monetarisering* blevet almindeligt.¹⁸⁶

Svenske Henrik Klackenberg har defineret monetarisering som den proces, der i sidste instans ledte til en markedsøkonomi, dvs hvor pengene indtog en stigende rolle som byttemiddel, betalingsmiddel, værdimåler eller opsparingsobjekt ("værdibevarer").¹⁸⁷ Det er en relativt uforpligtende, men ikke nødvendigvis misvisende definition, der egentlig kun rummer at pengene på det ene eller andet af de fire områder får relativt større betydning i den periode, der er i fokus. Det vigtige her er dog definitionens understregning af, at vi ikke om middelalderen kan eller bør måle pengeøkonomiens tilstand efter moderne markedsøkonomisk målestok.¹⁸⁸

Kilger tilslutter sig Klackenberg, men mener alligevel at ordet monetarisering etymologisk i for høj grad indikerer, at enhver monetær situation blot er et stadie på vejen til slutpunktet i udviklingen: Den europæiske møntunion. Han foreslår i stedet begrebet "monetaritet", den konkrete praksis i udformningen af et betalingssystem med mønt eller ædelmetaller og med de indbyggede konflikter, der må være mellem systemets aktører. Der er en stærkere sociologisk dimension i Kilgers begreb, men om begrebet er operationelt er svært at sige.¹⁸⁹

183 Moesgaard 2008 s. 139-41.

184 DMS, Grinder-Hansen (s. 37) og J. S. Jensen (s. 97).

185 Grinder-Hansen 2000 s. 12 og 28.

186 F. eks. Edvinsson m.fl. 2010 s. 77; Klackenberg 1992; Kilger 2004.

187 Klackenberg 1992 s. 19.

188 Således også Grinder-Hansen 2000 s. 14.

189 Kilger 2004 s. 299f.

Begrebet monetarisering har mødt skepsis fra andre sider. Grinder-Hansen mente, at det var dårligt egnet til at beskrive en konkret tilstand på et bestemt tidspunkt, men opgav at finde et bedre udtryk, alligevel valgte han udtrykket møntbaseret økonomi som afsæt for sin afhandlings problemstilling.¹⁹⁰ Stein Gullbekk fandt, at monetarisering fremstår som "en proces hvor mønternes udbredelse og møntbrugen udvikler sig fra et niveau til et andet", men at ingen har defineret begrebet, så det kan bruges operationelt. Han benytter i stedet begrebet pengeøkonomi.¹⁹¹

Generelt udtrykker brugen af begrebet monetarisering mest en refleksion over, at antallet af fundne mønter er stigende og geografisk og socialt dissemineret, hvor man konkluderer ud fra en overbevisning om fundenes repræsentativitet.

Hvor monetarisering betegner en proces, henviser begreber som monetariseret økonomi og pengeøkonomi derimod til en bestemt tilstand, hvor monetariseringen må have overskredet en bestemt grænse, der også knytter sig til begreberne i Klackenbergs definition. Grinder-Hansen udtrykte det sådan, at monetariseringen førte til en *møntbaseret økonomi*.¹⁹²

I praksis er det dog uhyre vanskeligt at sætte kvantitative og kvalitative mål for, hvornår denne grænse er overskredet. Begrebet bliver ikke kun brugt om en egentlig samfundsøkonomi, men anvendes også på mindre økonomiske enheder, typisk en by, eller om by versus land.¹⁹³ I brugen af disse termer må det være underforstået, at pengene spillede en dominerende rolle i den ene eller den anden økonomiske sfære, men hvordan dette måles, fremgår sjældent entydigt. I praksis er de overvejelser, der gøres, som regel udtryk for skøn dannet ved hjælp af optælling af det fundne antal mønter og især antallet af enkeltfundne mønter, f.eks. hvornår antallet af mønter er så mange i almindelighed, på landet eller i udkantsområderne, at man forsvarligt kan konkludere, at mønten var anvendt til daglig blandt bønder og håndværkere eller blandt almindelige kirkegængere.¹⁹⁴ Det ganske vist særdeles vanskelige forsøg, at relatere fundene og fundmængderne til vores i øvrigt sparsomme viden om tidens økonomiske liv, er knap forsøgt.¹⁹⁵ Således er der primært tale om, ikke nødvendigvis forkerte, konklusioner, draget ud fra mængder, der er betinget af, hvad man tilfældigt har fundet, eller hvor man har fået lov at grave. Og der er i Danmark naturligt en tendens til, i takt med det hastigt stigende antal enkeltfund, at skyde tidspunktet for den monetære økonomis gennemslag længere tilbage i tid.

190 Grinder-Hansen 2000 s. 19f.

191 Gullbekk 2009 s. 24ff.

192 Grinder-Hansen 2000 s. 12.

193 Moesgaard 2007 s. 120 om "monetært møntbrug" i Ribe i 9. årh. Poulsen 1979-80 om forskelle i monetariseringsgrad mellem land og by.

194 Møntfund i kirker udgør en væsentlig andel af enkeltfundene. Danmark er særegen ved at have mange detektorfund fra det åbne land.

195 Blandt forsøgene er Poulsen 1979-80 285ff og især Gullbekk 2008.

Der synes, hovedsageligt på baggrund af antallet af enkeltfund, at være konsensus om, at pengeøkonomien var slået igennem i byerne i anden halvdel af 1100-tallet. På landet har man først kunnet se det samme sidst i 1200-tallet, men dette punkt er med tilgangen af fund aktuelt flyttet til midten af 1200-tallet eller lidt før.¹⁹⁶

Der er endnu en dobbelttydighed i begrebet pengeøkonomi. Det bruges gerne med en eksplicit eller implicit forståelse af en vækst i den økonomiske aktivitet. Men i såvel dansk som europæisk forskning er *pengeøkonomi* ofte brugt alene som modsætningen til *vægtøkonomi*.¹⁹⁷ Vægtøkonomi vil sige, at man ved handel og vandel brugte at veje mønterne og prøve dem for deres ædelmetalværdi på linje med f.eks. ringe og barrer, mens man under en pengeøkonomi som i vore dage talte mønterne op. Brugt på denne måde udtrykker begrebet egentlig kun en forandret praksis, ikke en udvikling eller vækst i økonomien.

Graden af monetarisering er ikke et af temaerne for denne afhandling, hvis fokus er, hvad pengene var værd. En drøftelse ville desuden kræve et overordentligt stort overblik over arkæologiens aktuelle situation på området, som det kun er de færreste forundt at have. De skriftlige kilder, der kan belyse spørgsmålet, vil imidlertid blive drøftet i forbindelse med diskussionen af, hvornår pengemarken afløste sølvmarken som det almindelige værdimål.

Den regulerede mønt

Mens spørgsmålet om monetariseringen har alment fokus, er den stærke optagethed af den "feudale" eller "regulerede" mønt til en vis grad særdansk.¹⁹⁸ I de aktuelle norske og svenske oversigtsværker er der f.eks. ikke nær den interesse for emnet, som der er i Danmark.

I dansk forskning har spørgsmålet om den feudale mønt spillet en stadigt stigende rolle gennem de sidste fire til fem årtier. Den regulerede eller feudale mønt har været behandlet af Jørgen Steen Jensen og mere intenst af Grinder-Hansen, og temaet indgår desuden i stort set hele Moesgaards senere forskning. Man skal tilbage til Bendixen i 1977 for at finde en kun tøvende tilslutning.¹⁹⁹ Der synes nu at være almindelig konsensus om at den regulerede mønt var en realitet gennem hele eller det meste af den her behandlede periode.

196 Poulsen 1979-80 s. 284f; Grinder-Hansen 2000 s. 13, 29 og 31; Moesgaard 2011 s. 201.

197 F.eks. Steuer 1997 s. 11 m.fl.st.; Kilger 2004.

198 Jf. Kilger 2004 s. 222.

199 Bendixen 1977 s. 6-7 & 10.

Det var dog en svensker, Sture Bolin, der introducerede begrebet feudal udmøntning (*den feudale penning*) til Skandinavien.²⁰⁰ Den "feudale udmøntning" var ifølge Bolin et møntpolitisk system, der beherskede Vest- og Nordeuropa fra 900- til 1300-tallet.

Det første led i Bolins definition af begrebet er møntherrens monopol på møntudstedelsen, hvilket han imidlertid ikke ser som en middelalderlig nyhed, men som et fænomen, der kendes helt tilbage til den første udmøntning omkr. 600 f.Kr. Møntmonopolets konsekvens er, universelt, at brugen af ædelmetal som betalingsmiddel aftager eller helt afskaffes (forbydes), og at møntherren skaffer sig en indtægt ved ikke at udmønte med fuld lødighed. Skridtet fra det blotte møntmonopol til den særlige feudale mønt tog Bolin ved at tilføje to yderligere kendetegn, dels en geografisk og dels en tidsmæssig begrænsning af møntens cirkulation. For det første var mønten territorielt begrænset og ekskluderende, man brugte alene møntudstederens mønt inden for vedkommendes domæne, og den lokale mønt brugtes tilsvarende ikke udenfor.²⁰¹ For det andet havde mønten kun et tidsbegrænset omløb. Den blev med mellemrum fornyet ved tvungne omvekslinger. Efter en sådan tvungen ombytning var de gamle mønter værdiløse, kun de nyombyttede var lovlig mønt. Hele drivkraften bag dette system var fyrstens/møntherrens ønske om at udnytte sit møntmonopol maksimalt som indtægtskilde. Tvangsvekslingen havde ikke andet formål end at berige møntherren, og for Bolin havde den tidligt middelalderlige udmøntning knap et praktisk formål i sig selv, den tjente alene til at fylde møntherrens skatkammer. Bolin kaldte derfor også tidens mønt for *skattepenning*, en penning, der hovedsageligt var et skatteobjekt.

Den tvungne fornyelse og realiseringen af indtægten eksekveredes altså ved den feudale, tvungne ombytning, hvor det almindelige system ifølge Bolin var, at møntherren udleverede færre mønter end han inddrog (tre nye mønter for fire gamle nævnes som eksempel), men andre metoder som et simpelt vekselgebyr kunne også tages i anvendelse.

(Når Bolin brugte udtrykket "den feudale penning" om dette system, skyldes det alene, at han opfattede tiden som "feudal". Han brugte også ordet "feudalisering af mønten", men her i ordets mere almindeligt brugte forstand, at møntretten og dens indtægter blev forlenet til feudalherrer. Denne forlening eller uddelegering er imidlertid ikke snævert knyttet til Bolins definition af "feudal penning", således som det indimellem er blevet fremført i den danske diskussion af Bolins tese).²⁰²

Termen "feudal" er i vor tid temmelig omdiskuteret, og man er uden at forlade Bolins idé sæt gået bort fra den. I dansk forskning har jeg ikke set "feudal penning" senere brugt end 1995. Grinder-Hansen tilsluttede sig således Bolins holdninger i 2000, men forkastede udtrykkeligt selve udtrykket. Til erstatning foreslog han det ikke særligt

200 Bolin 1962 s. 146-52 (opr. udgivet 1953). Bolins inspiration er primært den franske numismatiker E. Babylon.

201 Bolin mente dog, at de mest lodige af de lokale udmøntninger i dette system ville trænge ud i periferiområderne og kunne findes i nabolandene. Se gennemgangen af diskussionen i Ljungkvist 1986 s. 264.

202 Grinder-Hansen 2000 s. 44ff; Ljungkvist 1986.

mundrette begreb "proprietær udmøntning",²⁰³ et udtryk der ikke synes at have fået fodfæste i forskningen.²⁰⁴

Man er i stedet i dag snarest landet på udtrykket *den regulerede mønt*, uden at begrebet bruges konsekvent. Begrebsapparatet i dette spørgsmål er i det hele taget ikke særlig konsistent.

Der er først omdrejningspunktet i Bolins definition: Møntherrens ønske om (stort) udbytte af sin udmøntningsret. Om denne gevinst bruger forskningen vekslende udtrykkene slagskat, monetagium eller seignuriage. De bruges sideløbende, men også med hver sine nuancer. *Slagskat* og også *monetagium* bruges desuden om den (produktions)afgift møntherren pålægger udmøntningen eller evt. møntmesteren, en afgift der "altid" har været der.²⁰⁵ *Seignuriage* (eng. seignorage) kan betyde møntherrens fulde udbytte af monopolet, men bruges også i mere snæver forstand om den gevinst, der opnås ved at møntens pålydende værdi sættes højere, end dens lødighed berettiger. Brugt på denne måde implicerer termen gerne, at forskellen mellem kurs og lødighed udgør møntherrens hovedindtægt.²⁰⁶ Forståelsen bliver yderligere kompliceret af, at man i middelalderen brugte udtrykket monetagium om en direkte skat, der indførtes i stedet for den tvungne omveksling.²⁰⁷

Der er, også i dansk forskning divergerende brug af terminologien. F.eks. bruger J. S. Jensen begrebet slagskat og seignuriage synonymt, mens Hauberg i sin tid brugte monetagium og seignuriage synonymt og definerede et sådant monetagium som summen af slagskat og "suverænenes" profit.²⁰⁸

Den definition, Bolin rullede ud i beskrivelsen af den feudale penning, er så nogenlunde den, der stadig tages afsæt i, når begrebet "reguleret mønt" og relaterede begreber bruges i den moderne forskning.²⁰⁹ Men også her bruges begreberne tvetydigt og interagerer på forskellige måder hos den enkelte forsker.

Sammenfattende, men ikke dækkende for alle synspunkter, kan man sige at den regulerede eller feudale mønt som regel, udtrykkeligt eller underforstået, beskrives som bestående af to elementer: Møntmonopolet og møntfornyelsen, den sidste ofte under betegnelsen *renovatio monetæ*. Til monopolet hører fyrstens eneret til at udmønte, retten til at bestemme møntens vægt og lødighed og retten til at tage en indtægt af udmøntningen. Det er for tidlig middelalder altid underforstået, men sjældent udtrykkeligt formuleret sådan, at der til monopolet samtidig hørte en fyrstelig kontrol med

203 Grinder-Hansen 2000 s. 71.

204 Fraset Gullbekk 2009, s. 102.

205 Bendixen i DMS, s. 87; Grinder-Hansen 2000 s. 44.

206 N. L. Rasmussen i KLNLM, opslag Slagskat. Edvinsson m.fl. 2010 s. 102 samt Gullbekk 2010 benytter den snævrere betydning.

207 Bolin 1962, s. 148; Svensson 2016 s. 1127; Grinder-Hansen 2000, s. 51. I Danmark indførtes i en periode således en plovskat til afløsning af den tvungne omveksling.

208 J. S. Jensen 1974, opslag Slagskat; Hauberg 1900, s. 61.

209 F.eks. Bendixen 1976 & 1977; Grinder-Hansen 1995; Ljungkvist 1996.

cirkulationssfæren. Det vil sige, at man kun havde tilladelse til at anvende den af kongen tilladte mønt som betalingsmiddel.²¹⁰

Møntfornyelse bruges altid i betydningen tvungen omveksling til nyslået mønt. Brugt om den her behandlede periode er det desuden underforstået, at ombytningen gerne er hyppig, samt at ombytningen indebærer en betydelig gevinst for møntherren, den "feudale profit" for at blive i Bolins sprogbrug. Den tvungne ombytning kombineret med møntherrens kontrol over møntomløbet havde således til konsekvens at alle andre betalingsmidler som guld, sølv, pelsværk, udenlandsk mønt eller blot gammel mønt, udgik af brug. Dermed indebar den regulerede mønt i princippet, at man gik over til en ren møntøkonomi, dvs. et system, hvor den gældende møntfod alene brugtes som betalingsmiddel og værdimåler.

Denne tætte sammenknytning af møntøkonomi, møntmonopol, møntregulering og møntfornyelse med alle de underforståede konnotationer er formentlig årsagen til, at begreberne i forskningen har tendens til at flyde sammen. Således kan der med både udtrykket "møntøkonomi" og "møntmonopol" i praksis henvises til den fuldt regulerede mønt med gennemført tvangsveksling.²¹¹ Ljungkvist henviser til, at det er vanskeligt at forestille sig andet, end at feudalherren altid vil håndhæve sit monopol optimalt, med andre ord vil udnytte alle muligheder for at skaffe sig den maksimale fortjeneste. Begrebet monopol inkluderer altså her hele den "feudale pakke", inklusive den automatiske tvangsveksling.²¹²

Det afgørende element i definitionen af den feudale eller regulerede mønt, der adskiller den fra andre monetære systemer, er, at mønten, gerne jævnlige, bliver udskiftet ved en tvungen omveksling. En omveksling, der ikke er økonomisk begrundet, men alene tjener et skattemæssigt formål. Jeg vil derfor i det følgende fortrinsvis karakterisere dette specifikt middelalderlige system, ikke som den regulerede mønt, men ved dets grundbetingelse, *den tvungne pengeombytning* eller blot *tvangsveksling*. Hvis jeg lejlighedsvis bruger udtrykket reguleret mønt indbefatter det den tvungne ombytning. Bruger jeg begreberne *møntmonopol* eller *møntøkonomi*, skal de forstås i en snævrere betydning, hhv. kongens ret og evne til at dirigere udmøntning og/eller pengeomløb samt en økonomi, hvor mønten er det fremherskende betalingsmiddel og den herskende værdimåler.

210 Det er vigtigt at skelne, forskningen gør det ikke så ofte, mellem monopollet på udmøntningen og monopollet på eller kontrollen over cirkulationssfæren. Der er gerne, men ikke nødvendigvis, sammenfald mellem de to instrumenter til kontrol af pengevæsenet.

211 Der er klare afvigelser i hvor mange kendetegn, der tolkes ind i monopol-begrebet. F.eks. betegner Grindner-Hansen i TDM s. 53 monopol slet og ret som eneret på udmøntning, s. 112 synes det et indbygget kendetegn, at udenlandsk mønt blev holdt ude af den hjemlige cirkulation. Desuden Ljungkvist 1996 s. 270 m.fl.st. samt Gullbekk 2000 s. 125. Moesgaard 2007 s. 116 bruger begrebet kongeligt monopol i retning af at indeholde alle karakteristika ved den regulerede mønt. I 2008 veksler han mellem at bruge begreberne møntøkonomi og reguleret møntøkonomi om de samme forhold. Kilger 2006 indregner ligeledes de fulde karakteristika for den regulerede mønt under "monopolet".

212 Ljungkvist 1986 s. 270.

Der var flere mulige måder, hvorpå kongen kunne profitere af sit monopol, og vi har sjældent kilder, der fortæller os præcis hvordan det skete. Bolin mente som nævnt, at den almindelige måde var, at der blev udleveret færre mønter ved ombytningen, end der blev indleveret, at man f.eks. kun fik tre mønter for hver fire man indgav.²¹³ En anden mulighed var, at kongen tog et gebyr eller en afgift ved omvekslingen, hvilket f.eks. Kilger ser som den almindelige metode.²¹⁴ Et grundvilkår var ifølge Bolin og andre desuden, at mønten havde en højere pålydende værdi, end dens sølvindhold berettigede. Det fremstilles som en basal del af møntherrens gevinst ved udmøntningen.²¹⁵ Endelig kunne kongen ved ombytningen forringe møntens kvalitet i forhold til den forrige udmøntning, enten vægten eller lødigheden. På den måde ville møntherren få gevinst selv ved et antalsmæssigt lige bytte.²¹⁶

Alle disse faktorer, det antalsmæssige ulige bytte, det simple gebyr, den overestimerede pålydende værdi samt forringelsen af lødigheden har været i spil i diskussionen af den danske regulerede mønt i perioden 1060-1330. De vil blive drøftet under kildegennemgangen.

De skriftlige kilder, der kan påvise dette system, er, også på europæisk plan, få og spredte. Det er ved analysen af møntfundene, man mener at kunne aflæse symptomerne dels på kongens kontrol med udmøntning og pengeomløb, dels på systemet med tvangsveksling, der måske var meget mere udbredt, end de skriftlige kilder lader ane.

Møntherrens kontrol med udmøntning og omløb forventes at kunne aflæses i skattefundene. Er kontrollen effektiv, er der ikke udenlandsk mønt eller ædelmetaller i fundene, kun møntherrens egne mønter.

Systemet med tvangsveksling har forskningen ment at kunne aflæse på to måder: På den ene side ved antallet af fund, på den anden side ved sammensætningen af skattefundene.

Ud fra den opfattelse, at en mønt, der mistede sin værdi ved næste tvangsveksling, var nytteløs som opsparingsobjekt, mente bl.a. Bolin, at systemet afspejler sig i, at vi finder langt færre møntskattefund.²¹⁷ Bl.a. Carsten Ljungkvist har udvidet tolkningen derhen, at det var iboende i systemet, at mønten blev ringere. Derfor benyttede man den helst heller ikke som betalingsmiddel, vi vil altså ikke bare finde færre skattefund, men også i det hele taget et færre antal mønter under dette system.²¹⁸

Nu kan der, som allerede belyst, være mange årsager til, at der er færre eller flere skattefund i en periode. Bolins og Ljungkvists opfattelser er da også blevet imødegået.

213 Bolin 1962 s. 141

214 Kilger 2006 s. 215, "charging fees".

215 Bl.a. Bendixen 1976 s. 101; J. S. Jensen 1974, opslag Slagskat; Edvinsson m.fl. 2010 s. 102.

216 Luschin 1926 s. 206; J. S. Jensen 1974, opslag Slagskat; Ljungkvist 1986 s. 269-70.

217 Bolin 1962 s. 147; Ljungkvist 1986; Gullbekk 2009, s. 29-30 om Norge.

218 Ljungkvist 1986 s. 361 og 265; Kilger 2004 s. 224 om Pommern og Mecklenburg.

Det synes som om teorien har noget at bygge på, hvis man ser på den nogenlunde samtidige overgang til reguleret mønt i Skandinavien og det nordlige kontinent i anden halvdel af 1100-tallet. Sammenhængen mellem fundmængder og tvangsveksling synes ikke indlysende f.eks. i Danmark under Erik VI Men ved.

En afspejling i fundene af systemet med tvangsveksling er sammensætningen af de enkelte skattefund, et tema der da også i stigende grad har optaget forskningen. Moesgaards formulerer det således, at man må forvente en "forholdsvis homogen" sammensætning af mønter i de enkelte skattefund.²¹⁹ Hermed menes, foruden at vi ikke møder ædelmetal og udenlandsk mønt, at vi i hovedagen kun finder en enkelt mønttype, nemlig den sidst udmøntede, i det enkelte fund. Hvis tvangsvekslingen foregik hyppigt, f.eks. årligt, burde man til gengæld finde mange forskellige mønttyper på tværs af fundene.

De store skattefund er efter denne metode blevet behandlet i arbejder af Jørgen Steen Jensen, Keld Grinder-Hansen, Carsten Ljungkvist og Jens Chr. Moesgaard.²²⁰ Fundmængden af udenlandsk mønt er særskilt behandlet af Jørgen Steen Jensen.²²¹ Grinder-Hansen har analyseret både skattefund og enkeltfund og har sammenholdt dem med de få, men betydende skriftlige kilder.²²² Moesgaard beskæftiger sig generelt med problemstillingen og har for få år siden præsenteret et arbejde alene om den "regulerede møntøkonomi".²²³

Et problem i den i forvejen vanskelige tolkning af materialet er, at der i virkeligheden er tre møntøkonomiske tilstande: et system uden tvangsveksling, et system med hyppig og effektiv tvangsveksling (og overgangssystemer med tvungne, men sjældnere omvekslinger) og endelig et system med tvangsveksling, hvor møntudstederen imidlertid ikke er i stand til at håndhæve systemet. Det er et problemfelt, der er særligt aktuelt for perioden 1250-1340.

Litteraturen giver ofte det indtryk, at tvangsvekslings-systemet eksisterede nogenlunde uafbrudt i Danmark siden de første tegn på reguleret mønt omkr. 1070 og frem til udmøntningens ophør 270 år senere. De bidrag, der mere indgående behandler emnet, vidner dog om en stor forskel i intensiteten. J. S. Jensen tør f.eks. kun med sikkerhed pege på få perioder med jævnlig tvangsveksling før 1200, mens Grinder-Hansen omtaler tiden fra begyndelsen af 1300-tallet som en periode, hvor den årlige omveksling ikke længere syntes at fungere.²²⁴

219 Moesgaard 2008, s. 136.

220 J. S. Jensen 1996, Grinder-Hansen 1997 & 2000, Moesgaard 2008, Ljungkvist 1986.

221 J. S. Jensen 1973.

222 Grinder-Hansen 2000.

223 Moesgaard 2008.

224 J. S. Jensen 1996; Grinder-Hansen 1997 s. 135, samme synspunkt i Bendixen 1977 s. 18.

Denne nuancering vil blive fulgt tæt op i den efterfølgende kildegennemgang.

Den svenske historiker Roger Svensson har inden for de sidste år udgivet en række væsentlige arbejder, der beskæftiger sig indgående med den tvungne pengeombytning i europæisk og skandinavisk kontekst. Han er udkommet under udarbejdelsen af afhandlingen og er derfor ikke medtaget efter fortjeneste. Der er kun enkelte referencer til hans arbejder, i de tilfælde hvor hans holdninger fremstår som et skarpt korrektiv til gældende opfattelser.

Regionalisering

Det er et givet faktum, at der har været udmøntning i alle landsdele allerede i 1000-tallet, og at det fortsatte perioden ud. Det fortæller mønternes omskrifter i den tidlige del af perioden, mens det i den senere del ses af forskellige skriftlige kilder.²²⁵ Lige så givet er det, at mønterne har adskilt sig fra hinanden landsdelene imellem, i hvert fald i perioder. Frem til tidligt i 1200-tallet var især mønten fra Ribe og Slesvig væsentlig mindre i vægt end den østdanske mønt. Fra slutningen af 1200-tallet var den skånske mønt af væsentlig bedre lødighed end tilfældet var i resten af landet.

Det er imidlertid ikke dette faktum, forskningen henviser til med begrebet *regionalisering*. Med regionalisering menes, at man inden for den enkelte landsdel blev pålagt kun at benytte den mønt, der var udstedt i landsdelen. Moesgaard definerer regionalisering således: "Det regionale møntsystem bestod i, at landet opdeltes i flere møntområder Hver landsdel havde sin egen mønt, der var eneste gyldige betalingsmiddel – mønter fra de øvrige landsdele var på samme måde som udenlandske mønter ugyldige og skulle omveksles med lokal mønt – mod vekselgebyr, forstås."²²⁶

I europæisk sammenhæng bruges regionalisering eller "regional penning" i modsætning til f.eks. "fjernhandels-denaren", altså om den situation, at mønten (hovedsageligt) cirkulerer inden for møntherrens rige eller fyrstedømme.²²⁷ Det særlige ved den danske brug af ordet er, at vi taler om en regionalisering inden for samme møntherres område.

Sjællænderne måtte altså kun bruge mønten fra Roskilde, skåningerne kun mønten fra Lund, og jyderne kun jysk mønt. Om der er gået en grænse mellem nørrejysk og sønderjysk mønt fremgår ikke helt klart af hverken kilder eller forskning.

Da regionalisering er et almindeligt udtryk med andre betydninger uden for denne specifikke kontekst, vil jeg videre hen i teksten bruge udtrykket *eksklusiv regionalisering* om den tilstand, Moesgaard definerede.

225 For 12- og 1300-tallet er mønterne ikke selv oplysende, men de skriftlige kilder træder så at sige til i denne del af perioden.

226 Moesgaard 2008 s. 147.

227 F.eks. Steuer 1997 s. 12.

Egentlig er det også en mulighed at en eventuel regional eksklusivitet fulgte bispedømmerne, idet bisperne flere steder havde del i møntretten, men jeg har ikke set denne mulighed drøftet i forskningen.²²⁸

Den eksklusive regionalisering fremstår mere som et faktum end en mulighed i nyere forskning. Der synes også at være almindelig enighed om, at den indtraf nogenlunde samtidig med eller lige efter indførelsen af systemet med tvangsveksling, altså op mod 1100,²²⁹ og at den fortsatte indtil udmøntningens ophør. Der er dog også røster imod. Bendixen bruger udtrykket *landsdelsmønt* og udtrykker skepsis over for, at der skulle være forbud mod at bruge mønten på tværs af landsdelene. Ljungkvist mener tilsvarende, at det er meningsløst at tale om mønt med kun lokal gyldighed, når kongen havde møntretten over hele landet.²³⁰

En eksklusiv regional mønt som konstateret faktum er en forudsætning for tesen om en møntreform, der startede i 1230'erne og blev indført forskudt i de enkelte landsdele. Forestillingen om en sådan regional mønt har imidlertid også indflydelse på klassificeringen af mønterne, idet en mønttype, der kun kendes i få eksemplarer, fundet på Sjælland, vil blive bedømt til at være udmøntet i Roskilde, eftersom mønten jo principielt kun måtte bruges her. Typer, der findes i flere landsdele, stedfæstes til den landsdel, hvor de optræder hyppigst, etc. Et citat fra DMS om et skattefund med mønttype Erik IV Emune hbg 1 illustrerer eksemplarisk ræsonnementet.²³¹ Hbg 1 var af Hauberg stedfæstet til Lund, men "en så stor samling Lundemønter i denne periode er ikke rimelig i en skat fra Roskilde", hvorfor mønten omplaceres til Roskilde.²³² (Jeg anfægter ikke her det konkrete argument, jeg vil blot påpege det relativt bundne mønster i stedfæstelsen af mønttyper).

Det er mit indtryk, at kildematerialets, herunder mønternes, udsagn er mere nuancerede, end det ofte fremstilles, og enkelte kilder taler nærmest imod, at der skulle gå en meget rigid monetær skillelinje mellem landsdelene. I de analytiske afsnit vil den eksklusive regionalisering derfor ikke blive taget som forudsætning, men som en del af det problem, der skal undersøges.

Kurs og lødighed

I en reguleret møntøkonomi kan man påstemple en mønt en større (eller mindre) værdi end materialet og produktionsomkostningerne berettiger, sådan som det er normen i

228 I 1266 omtales f.eks. specifikt en "Ribemønt", mens der i perioden 1234-52, og måske også senere, tilsyneladende laves særaftaler om mønten mellem kongen og Ribebispen.

229 Moesgaard 2007 s. 116 & 2008 s. 146; Grindler-Hansen 2000 s. 61f.

230 Bendixen 1977 s.14; Ljungkvist 1986 s. 267.

231 Kommentaren til DMS nr. 43.

232 DMS bd. 1 s. 284.

moderne tid. Materialet er ikke afgørende, "mønten" kan være af metal eller værdien kan være påtrykt en papirseddel. Denne pålydende værdi vil også være den alment accepterede fraset særlige situationer, hvor den politiske magt krakelerer, og den møntudstedende myndighed mister grebet om økonomien.

I store dele af såvel dansk som europæisk middelalder var det ikke givet, at man havde den moderne tillid til pengenes pålydende værdi, tværtimod er det ofte synligt i kilderne, at det ikke var tilfældet. Hvad man havde tillid til, var det prøvede og vejede sølv. Sølv var det stabile værdimål, og det man i sidste instans vendte sig til, hvis der af den ene eller anden grund var tvivl om møntens anvendelighed.

Det skete undtagelsesvis i tidlig middelalder, at mønten var fuldt lødig, det var altså bare rent sølv påtrykt møntherrens stempel. Som regel var mønten en blanding af sølv og kobber, somme tider var den omtrent en ren kobbermønt, og under alle omstændigheder kunne lødigheden veksle fra udmøntning til udmøntning. Man brugte derfor at relatere møntens værdi til den mere stabile sølvværdi med formuleringer som "6 mark (penge) så gode som 2 mark sølv".²³³

Denne værdisættelse af pengene i forhold til sølvet, kursen, kan anskues på flere måder. Mønten kunne have en pålydende værdi, som møntherren havde fastsat, hvad der her vil blive kaldt *den dikterede kurs*. Bolin anså det for et grundelement i den kontrollerede udmøntning, at udstederen stræbte efter at tillægge mønten en pålydende værdi, der (stærkt) oversteg værdien af metalindholdet.²³⁴ Men mindre kunne også gøre det. Der er almindelig enighed om, at en af møntherrens måder at profitere af tvangsombytningen var at give mønten en højere pålydende værdi end den, det reelle sølvindhold berettigede.

Modsat den dikterede kurs er møntens realværdi, hvilket dengang blev forstået som møntens sølvindhold, dens *lødighed*. Det almindelige har været, at hvis mønten befandt sig uden for møntherrens territorium, var den kun så meget værd, som dens vægt og lødighed berettigede.

Det er et faktum at der var en forskel,²³⁵ men der knytter sig mange ubesvarede spørgsmål til dette faktum. Det er et grundproblem i tolkningen af alle kilder vedrørende økonomiske transaktioner eller værdisættelser i pengemål, om *den alment accepterede kurs* fulgte lødigheden eller en dikteret kurs. Den alment accepterede kurs kan teoretisk set også ligge et sted i intervallet mellem lødigheden og en dikteret kurs.

I perioder, hvor lødigheden jævnlige ændredes, er det tænkeligt, at kursen også gjorde det. Spørgsmålet er, om kurs og lødighed i så fald ændrede sig synkront. Endelig er "alment accepteret" ikke nødvendigvis universelt, men kan være bestemt af den faktiske situation, kursen optræder i. Således må en aftalt kurs, der involverer aktører uden for landets grænser formodes at ligge ganske tæt på lødigheden, mens det samme langt fra er givet for en transaktion mellem to indenlandske aktører. Tilsvarende kan

233 Skånske Lov §96.

234 Bolin 1962 s. 140, 142 m.fl.st.

235 Bendixen 1976 s. 101.

en fastsat kurs ved opkrævning af skatter og afgifter højst tænkeligt adskille sig fra den, der i praksis blev brugt i transaktioner mellem private aktører. Malmer udtrykker det på denne måde med henvisning til Forssell: Kursoppgørelserne er ind i mellem modstridende, måske var de omtrentlige, og forandringer kan måske være registreret med forsinkelse.²³⁶

Hauberg fremstillede for perioden 1231-1377 de udsagn fra de skriftlige kilder, der enten direkte angiver et kursforhold mellem sølv og penge, eller hvor det indirekte kan beregnes. Haubergs liste er i det store og hele dækkende, og det er den, der stadig benyttes, når økonomerne f.eks. forsøger at beregne prisserier.²³⁷

Kildestederne er få og spredte, og for at bruge materialet til egentlige beregninger, må forskeren udfylde lakunerne mellem kilderne med beregnede kurser. Der er, i modsætning til Sverige og Norge, ikke i dansk sammenhæng gjort noget forsøg på at sammenholde kurs og lødighed. Formodentlig er årsagen, at den økonomiske forskning, modsat numismatikken, i almindelighed antager, at lødighed og kurs stemmer overens, således at den alment accepterede kurs blot er et udtryk for lødigheden. I standardværkerne defineres kursen f.eks. som forholdet mellem den forringede og den fuldt lødige mønt. Modsat betegner Moesgaard kursen som en "social konvention" om, hvad møntens værdi var, svarende til den her benyttede term: *Den alment accepterede kurs*.²³⁸

Kurs er et mangetydigt begreb, og det bruges i forskningen om andet end det blotte forhold mellem pengemark og sølvmark. I beskrivelsen af den tvungne pengeombytning anvendes "kurs" f.eks. i betydningen *overkurs* eller *tvangskurs*, der f.eks. kan dække det forhold, at man fik færre nye mønter end man indleverede af gamle.²³⁹

I det følgende vil termen "kurs" alene blive brugt om det, der her er kaldet den alment accepterede kurs. Når talen er om en eventuelt dikteret kurs, vil det fremgå udtrykkeligt. Den almindelige måde at fremstille kursen på, som også følges her, er formen 5:1, som betyder at der gik 5 pengemark på en sølvmark.

Lige som det er tilfældet med kursen, har møntens lødighed ikke vakt nogen større interesse i dansk forskning. Antallet af prøver er ikke stort sammenlignet med vore nabolande, og tværgående analyser er nærmest fraværende, når vi ser bort fra Kaj G. Kaabers.

Historisk set er der gode grunde til, at man har holdt sig tilbage med at foretage lødighedsmålinger. Med datidens kemiske metode kunne man med P. Haubergs ord ikke måle sølvindholdet (præcist) uden at destruere genstanden selv, nemlig mønten. Al-

236 Malmer 1980 s. 61

237 Hauberg 1906 s. 254ff. Haubergs tal er bl.a. anvendt af C. A. Christensen 1931 og 1941, også Aakjær 1926-43 s. 129 henviser til den "betydelige forøgelse" af vor viden om forholdet mellem pengemark og sølvmark, som vi skylder Haubergs arbejde.

238 Numismatisk opslagsbog, opslag Møntkurs, samt KLNLM, opslag Myntforsamring. Moesgaard 2008 s. 134. Forholdet mellem kurs og lødighed er for Norges vedkommende beskrevet i Gullbekk 2009 s.148ff. For Sverige Malmer 1980 s. 61 med henvisninger, desuden Edvinsson m.fl. 2010.

239 Hauberg 1906 s. 242; J. S. Jensen 1974, opslag Feudalmønt; Grinder-Hansen 2000 s. 45.

ternativet var strygeprøver, med denne metode ødelagde man ikke genstanden, men fik til gengæld heller ikke tilstrækkeligt præcise målinger.²⁴⁰ Med moderne såkaldte neutronaktiverings-analyser kan man måle mønten uden at destruere den, det er til gengæld ikke ganske omkostningsfrit.

Det er mit indtryk, at der nu er en tendens til, at der bliver foretaget lødighedsprøver ved nye fund, mens der til gengæld ikke synes at blive foretaget, hvad man kan kalde "strategiske" prøvetagninger: Det vil sige prøver af den eksisterende møntmasse, der skal belyse en bestemt problemstilling.

Under alle omstændigheder er danske målinger af lødighed få og spredte, og de er stort set ikke formidlet i samlet form.²⁴¹

Halvdelen af de målinger af mønter fra før 1240, det har været muligt for mig at opspore, er foretaget i Norge, resten er for en dels vedkommende foretaget som strygeprøver. Efter 1240 er situationen noget bedre, bl.a. takket være Georg Galsters målinger, men i almindelighed ville materialet stadig være meget sparsomt, havde det ikke været for Kaabers målinger. Kaaber havde en stor møntsamling, som han ofrede en del af for at skaffe sig lødighedstal for perioden 1240-1340, idet de prøvedes efter den nævnte destruktive metode.

Kaaber havde som nævnt sit eget klassificeringssystem, hvor han bestemte mønterne langt mere nøjagtigt, end forskningen normalt tør forsøge. Inden for dette systems rammer opnåede han en kontinuerlig følge af målinger for hele perioden, der tillod ham at drage, til tider temmelig vidtløftige, konklusioner om møntudstedelsens sammenhæng med den politiske og økonomiske udvikling. De meget præcise dateringer og begrundelser for ændringerne i lødigheden synes ikke at være fulgt op af den øvrige forskning.

Et spørgsmål tæt knyttet til den regulerede mønt er som nævnt den forringelse af møntens lødighed, der fandt sted i hele eller store dele af perioden. Forringelsen ses af forskningen gerne som en konsekvens af, at møntudstederen søgte at udnytte sit monopol til størst mulig berigelse, det såkaldte *seigneurie*. Bendixen talte ganske vist i 1977 for, at lødigheden kunne tænkes forringet, fordi behovet for mønt var større end sølvmængden rakte til. Men tre år senere kaldte hun forringelser et "politisk valg". Ljungkvist pointerede med eftertryk i 1986 at "en konsekvens af det feudale møntvæsen oftest er en faldende lødighed", og at feudalherren altid vil søge at udnytte sit monopol optimalt, dvs også udnytte muligheden for at tjene på en forringelse.²⁴²

Der kan være gode grunde til at se forringelsen af mønten i lyset af systemet med tvangsvekslinger. Bolin hævdede, at den feudale penning alene var en skattepenning, det vil sige alene tjente møntherren som indtægtskilde, mens penningens funktion som betalingsmiddel var helt underordnet.²⁴³ I den situation må også forringelsen

240 De enkelte metoder er nærmere omtalt i bilaget med lødighedsmålinger.

241 Dog er en stor del præsenteret i Grinder-Hansen 2000 s.123ff.

242 Bendixen 1977; 1980 s. 99; Ljungkvist 1986 s. 269-70.

243 Bolin 1962; også Ljungkvist 1986 s. 265.

begrundes i møntherrens indtægtsbehov. Der kan dog også rettes indvendinger mod entydigt at se forholdet i dette lys. Kilger har beskrevet, hvordan forskningen har set tiden før 1000-tallet i et (ensidigt) "merkantilt" perspektiv, perioden efter i et "monopolistisk" perspektiv.²⁴⁴ Kilger argumenterer for, at man så at sige blander kortene, en opfordring jeg vil følge i gennemgangen her, nemlig at det er muligt, at der har været andre pengepolitiske overvejelser bag møntens faldende lødighed end møntherrens behov for indtægter.

Endvidere er møntforringelse en indtægtskilde med indbyggede begrænsninger. Der er en endelig grænse for, hvor meget en mønt kan forringes, og hvis de danske konger virkelig havde brugt muligheden ved hver eneste udmøntning, siden de i 1000-tallet var blevet i stand til at håndhæve møntmonopolet, var bunden vel nået en del tidligere end i 1320'erne, hvor lødigheden endelig nærmede sig 0. Som det vil blive vist, har vi ikke kildemateriale, der kan bekræfte, at lødigheden faldt ved hver eneste udmøntning, og det er et åbent spørgsmål, om det var tilfældet.

Det er de udfordringer det tidligt middelalderlige møntvæsen stiller os over for. For at imødegå dem må vi indhente mest mulig information, på den ene side om mønternes sølvindhold, på den anden side om de skriftlige kilders udsagn om pengenes værdi. Den fysiske måling af mønterne og tolkningen af resultaterne har traditionelt hørt under numismatikerne, mens de skriftlige kilders udsagn især har været den økonomiske histories gebet. Men i dansk sammenhæng har hverken lødighed eller kurs i nogen nævneværdig grad haft forskningens bevågenhed.

244 Kilger 2006.

Pengevæsenet i Danmark 1070-1340

<i>Stedfæstelse</i>	96
<i>Volumen</i>	99
<i>Vægt</i>	100
<i>Lødighed</i>	101
<i>Kvalitet og typer</i>	102
<i>Regalet</i>	103
<i>Kongens indtægter</i>	104
<i>Kontrollen med møntomløbet</i>	104

Det følgende er ud over kilderne selv især baseret på de i litteraturlisten anførte arbejder af Hauberg, Galster, Bendixen, Mørkholm, Grinder-Hansen, Moesgaard og J. S. Jensen. Der vil kun undtagelsesvis være referencer til de anførte arbejder.

Dansk udmøntning tager sin begyndelse i det sydlige Jylland, hvor vi kender til begrænset udmøntning i Ribe og Hedeby fra 8- til 900-tallet Udmøntningen havde lokal effekt i de to byer (og deres opland), men ikke mere end det.

På Harald Blåtands tid ser det ud som om, der blev slået kongelig mønt af et vist omfang.²⁴⁵ Der er dog næppe tale om en kontinuerlig udmøntning. Også Sven Tveskæg slog mønt, det er en mønthistorisk særegen periode ved, at der blev slået næsten ens mønt i alle tre skandinaviske riger. Med Knud d. Store starter, hvad der er kaldt "regelmæssig" udmøntning, og formentlig havde Knud monopol på udmøntningen. Selvom mønten blev slået regelmæssigt, dominerede den ikke i cirkulationssfæren. Helt frem til sidste tredjedel af 1000-tallet er møntfund over hele landet præget af udenlandsk mønt og til dels ædelmetaller. Det var før årtusindeskiftet mest arabisk mønt, og fra 900-tallets sidste år især engelsk og tysk.

²⁴⁵ Der er ikke kongenavn på mønterne. Antagelsen om, at Harald udstedte dem, er altså en tolkning, der ganske vist er velbegrundet. Jf. Moesgaard 2015.

Først i 1070'erne, Sven Estridsens sene regeringsår, synes den kongelige udmøntning at få en fast og organiseret form og mønten et ensartet præg: De forvirrede omskrifter ophører, møntsteder og mønttyper bliver færre.²⁴⁶ Møntfundene fra denne tid synes at indikere et skift i dansk møntvæsen. Der bliver færre af dem, til gengæld indeholder de modsat tidligere næsten alene dansk mønt. Tidsmæssigt falder starten på den standardiserede mønt næsten på år sammen med en tilsvarende standardisering af mønten i tilgrænsende områder og lande: Norge, Mecklenburg og de vendiske områder ved Oder.²⁴⁷

Herefter fortsatte udmøntningen under kongelig kontrol frem til 1330'erne, hvor udmøntning ophørte vest for Øresund. I Skåne, der i 1332 kom under Sverige, fortsatte udmøntningen i hvert fald til 1360'erne.

Stedfæstelse

Der blev udmøntet i alle landsdele. Lund synes at have været den førende udmøntningsby i store dele af 1000-tallet, men herefter blev den fysiske udmøntning mere jævnt fordelt over landsdelene. Udmøntningen synes i en vis grad, men langt fra alene, at være knyttet til stiftsbyerne.

Frem til Valdemar I den Stores regeringstid fremgår det ofte af mønternes omskrifter, i hvilken by de er blevet præget. Fra og med slutningen af 1100-tallet giver mønterne selv ingen eller kun indirekte ledetråde, f.eks. ved at omskriften omtaler navnet på en biskop. I denne periode er man især henvist til de skriftlige kilders omtaler af møntmestre eller indtægter af mønten, hvis man skal udpege hvilke byer, der udmøntedes i. For Østdanmark er det billede, man herved får, ret entydigt, mens det især for Nørrejylland og Fyn er vanskeligt at lokalisere udmøntningen eksakt geografisk.

I 1000-tallet var der foruden i stiftsbyerne udmøntning i en række andre byer som Ringsted og Slagelse på Sjælland, Tommarp og Borreby i Skåne samt Ørbæk, Horsens og Randers i Jylland.

Efter 1100 kender vi i Østdanmark med få undtagelser kun til bispebyerne Roskilde og Lund som sæde for udmøntning. I 1293 omtales ganske vist, at kongens møntmester i Roskilde lod noget af mønten slå på Falster.²⁴⁸ Den ene kilde viser, at vi gør klogt i at skelne mellem, hvor mønten rent praktisk blev slået, og det sted hvorfra udmøntningen blev styret af kongens møntmester. De tidlige mønter fra Ringsted og Slagelse har typefællesskab med de samtidige Roskildemønter, og det er muligt, at de to byer også har været aflæggere under stiftsbyens møntmester. En omtale af indtægt af mønten i Kalundborg omkr. 1240 er vanskelig at tolke: Indtægtslisten i Kong Valdemars Jorde

246 Bendixen 1976 s. 26. Tidligere anså man Harald Héns regeringstid som startfasen på et organiseret møntvæsen, men de senere årtier har man hældt til Sven Estridsens senere år, nærmere bestemt o. 1065. Bl.a. Ljungkvist 1986.

247 Kilger 2004; Gullbekk 2009 s. 29-30.

248 Se omtalen i efterskriftet.

Motivet på denne mønt med både dronning og konge er unikt. Mønten stammer fra Valdemar I's regeringstid og det må forestille kongen og dronningen, Sofie. Det er fremsat som en mulighed, at kongen fik lavet mønten før slaget på Grate Hede i et forsøg på at få sin svoger, Knud Magnusens støtter til at bakke sig op.

Foto: Rasmus Holst Nielsen/Nationalmuseet.

bog omtaler en indtægt på 240 mark penge for mønten i byen. Det er det eneste indicium vi har på udmøntning i byen, som desuden i listen er anbragt under Fyn.

I 1274 omtales hallandsk mønt, og en kilde fra 1306 viser, at der har været udmøntning her.²⁴⁹ Den hallandske mønt synes ikke at være knyttet til mønten i Lund. De fredløse skulle også have udøvet falskmøntneri det nordlige Halland i 1290'erne.

I Syd- og Sønderjylland synes det også alene at være stiftsbyerne Slesvig og Ribe, der forestod udmøntningen, men selv for stiftsbyerne er udmøntningen i lange perioder svær at påvise. Slesvig optræder ikke på mønternes omskrifter, og kun omtaler af møntretten i 1150 og 1175 bekræfter med sikkerhed, at her var mønt. Først fra 1283 viser omskriften DUX (hertug), at der blev udmøntet i hertugdømmet, hvilket formentlig har været i selve byen Slesvig. På samme tid tildømtes kronen retten til indtægten af den slesvigske mønt, som kongen kort efter gav (tilbage?) til hertugen. Ribe nævnes for 1200 kun på en enkelt omskrift under Sven Estridsen med det lidet sigende RI. Ellers er det først bispenavnet Tuve på en mønt der dokumenterer, at der senest fra 1220'erne har været udmøntning her.²⁵⁰ I 1231 nævnes desuden en indtægt på 150 mark penge af byens mønt, og herefter er der en række kilder, der omtaler møntmestre og bispens ret af byens mønt. I 1266 bruges ligefrem udtrykket "Ribemønt".²⁵¹

De mange lakuner til trods er det rimeligt at gå ud fra, at der både i Slesvig og Ribe er blevet udmøntet kontinuerligt, for Ribes vedkommende siden Sven Estridsen, for Slesvig senest siden midt i 1100-tallet.²⁵² Lakunerne kan desuden forklares med, at kilde-materialet til Syd- og Sønderjyllands historie i det hele taget flyder meget trægt ind til anden halvdel af 1200-tallet.

249 DD 2.2 nr. 224; 2.6 nr. 47.

250 Ribe Bispekrønike omtaler, at bispem af Knud d. Hellige fik ret til halvdelen af alle kongens retslige regaler inden for byen. Det er ikke umuligt, at der hermed også menes mønten, men det er usikkert.

251 DD 2.2 nr. 33.

252 Der er desuden en enkelt mønttype fra midt i 1000-tallet, der viser hen til Slesvig.

Det er langt mere kompliceret at udrede den nørrejske og fynske udmøntning. Odense findes ikke på omskrifter efter 1085 og de skriftlige kilder hjælper os næsten ikke. I 1229 gav Valdemar den Unge Eleonora det halve af Fyns mønt i medgift, og i 1331 videreførelsen af Gerhard af Holsten det halve Fyn inklusive mønten. Til udmøntning i selve byen Odense er der kun én kilde, en omtale i 1285 af en forhenværende møntmester.²⁵³ Der er ikke nævnt indtægter af byens mønt i Kong Valdemars Jordebog.

I 1328 fik Johan den Milde ret til at udmønte i Sakskøbing, og kilden viser, at der også tidligere havde været udmøntet i byen.²⁵⁴ Lolland lå under Odense stift, og da mønten fra Sakskøbing udtrykkeligt ikke kunne bruges på Falster, er det tænkeligt, at byens udmøntning var knyttet til den fynske. I Sakskøbing nævnes måske en møntmester i 1306, men kilden er svær at tolke.²⁵⁵

Det er langt fra sikkert, at der i almindelighed har været udmøntning i de nørrejske stiftsbyer. Viborg er bedst belagt med omskrift på mønter både i 1000- og i anden halvdel af 1100-tallet samt med indtægter af mønten i 1231. Aalborg og Århus nævnes efter 1100 kun i omskrifter på Sven Grates mønter. Bortset herfra er der ingen indici-er for udmøntning i de to byer, og der er ikke indtægter af mønten i Kong Valdemars jordebog. Usikkerheden om de fire nørrejske-fynske stiftsbyer modsvares af, at vi her, modsat Lund, Roskilde, Slesvig og Ribe, ikke har tegn på, at bispemønten oppebar en del af indtægten fra mønten.

Der er lidt mere understøttelse for at der foregik udmøntning i købstæderne Randers og Horsens. Randers står i omskrifter under Erik I Ejegod, Sven Grate og Valdemar I den Store. Der nævnes ikke indtægt af mønten i Kong Valdemars Jordebog, til gengæld pantsættes mønten i byen i 1329 for et stort beløb. Horsens nævnes ligeledes på omskrifter i anden halvdel af 1100-tallet. Byen står opgjort med indtægt af mønten i 1231, men ellers hører vi intet til den i mønt-sammenhæng. Der er altså måske kontinuerlig udmøntning i Viborg og Horsens i det mindste frem til 1231, måske også i Randers fra 1100 og perioden ud, men vi hører som nævnt ikke om Randersmønt i hele perioden 1180-1329. På det grundlag skal man være meget varsom med at stedfæste mønter til en bestemt nørrejsk by, hvilket forskningen da traditionelt også er.²⁵⁶

Vi kan altså antage, at der perioden igennem har været udmøntet i Roskilde og Lund, og at det samme højst sandsynligt har gjort sig gældende i Slesvig og Ribe, desuden har der i de fire stifter kun været én udmøntende myndighed, nemlig den i stiftsbyen. Vi kan ikke være sikre på, at der er samme kontinuitet i Fyn/Nørrejylland, og vi ved ikke, i hvor mange og i hvilke af byerne der på et bestemt tidspunkt blev slået mønt. Vi må antage, at det store område blev dækket af mere end ét udmøntningssted, men om der var to, tre eller fem steder ad gangen lader sig knap afgøre.

253 DD1.6 nr. 98; 2.3 nr. 38; 2.10 nr. 288.

254 DD 2.10 nr. 74.

255 DD 2.6 nr. 31.

256 Ud over de omtalte byer udmøntede Sven Grate i Hjørring.

Volumen

Det er vanskeligt at gisne om, hvor stor produktionen af mønter var. Der er flere kilder, der kan lede os mod et svar, men en helt sikker fornemmelse kan de ikke give os

Først er der møntfundene selv, såvel skattefund som enkeltfund. Antallet af skattefund falder fra omkr. 1070 i forhold til perioden før. Fra 1070'erne og frem til midten af 1200-tallet er antallet af skattefund stadig få, og de indeholder i reglen kun få mønter. Antallet af enkeltfundne mønter stiger perioden igennem, men også her er der frem til midten af 1200-tallet tale om en ret beskedet mængde. Nu kan vi ikke vide, hvor repræsentative vores fund er, og man kan ikke automatisk gange antal fundne mønter op med en faktor og dermed anslå en samlet mængde. Relativt synes fundene at sige, at der skete en stigning i møntbrugen perioden igennem, som hen mod 1300 var nærmest eksplosiv. Men også på det punkt er der mange faktorer, der kan forvrænge billedet. Mange skattefund kan f.eks. afspejle urolige tider, mange enkeltfund, at mønten var så ringe, at man sløsede med dem.

Jørgen Steen Jensen har belyst spørgsmålet fra en anden vinkel ved at undersøge brugen af møntstamper. Jensen forsøgte at tegne et billede af en "betydende produktion" i Lund og Roskilde i 1000- og 1100-tallet.²⁵⁷ Arbejdet med seglstamper pågår stadig, også internationalt, men der er bl.a. usikkerhed om, hvor mange mønter man kunne slå med en møntstampe, før den var opbrugt.²⁵⁸

Den tredje mulighed er at slutte fra indtægterne af mønten til produktionens størrelse. I 1230'erne får vi tal på indtægten af mønterne, omtrent de eneste af den slags vi har. I Lund oppebar kongen i 1231 den betragtelige indtægt af 1200 mark sølv af mønten. Hvis vi antager, at kongens profit står i et bestemt forhold til størrelsen af den samlede udmøntning, kommer vi frem til en betragtelig mængde. Efter en mulig beregningsmetode ville der i 1231 alene i Lund være blevet udmøntet mindst 8 1/2 mio. mønter.²⁵⁹

Det er et tal, der maner til eftertanke. Skulle det være rigtigt, fortæller det os imidlertid stadig ikke, hvor ofte der udgik en sådan "emission" fra Lund eller fra de øvrige udmøntningssteder. Vi ved ikke med sikkerhed, hvor hyppigt det foregik.

Starten af 1200-tallet er meget fundfattig. Vi har kun ét skattefund fra denne tid af en volumen, der kan lede tanken hen på så stor møntproduktion som indtægtstallene indikerer. Det er Grenåfundet, formentligt fra 1220'erne, der består af 12.000 mønter. Ellers skal vi hen til slutningen af århundredet, før vi for alvor møder skattefund af

257 J. S. Jensen 1983.

258 Moesgaard manus 2016.

259 Sprandel 1975. s. 8-11. Den tyske forsker Rolf Sprandel mener at en profit på 5-10 % af den samlede udmøntning var typisk. Hvis vi går ud fra at de 1200 mark sølv udgjorde en gevinst på 10 % (hvad jeg finder højt) blev der altså udmøntet 12.000 mark sølv. Det svarer til omkring 36.000 mark penge á 240 mønter, i alt 8.640.000 mønter, alene i Lund. Var kongens gevinst kun 5 %, ville det svare til 17 mio mønter. Heri er så ikke engang indregnet, at kongens indtægt kun udgjorde 3/4 af den samlede indtægt, bispren havde 1/4. Sprandel nævner selv kun Marienburg 1404-06 som belæg, og hans tal herfra er ikke umiddelbart forståelige.

betragtelige størrelser. Her falder de til gengæld også tæt, eksempelvis Nykøbing Sjælland-fundet omkr. 1290 med 3.500 mønter, fundet i Skafterup på Vestsjælland omkr. 1290 med 5.000, Vorre-fundet ved Århus fra 1290'erne med 5.700, og endelig Hemse-lynge-fundet i Halland fra omkr. år 1300 med 10.000 mønter. Det var ganske vist urolige tider, hvor kongemagten strejdes med de fredløse over det meste af landet, men der er fortsat mange fund med stort antal mønter i de følgende årtier. Det er svært at se andet, end at der også må ligge en meget stor udmøntningsaktivitet bag. J. S. Jensen kalder mængden af fundne mønter "kolossal",²⁶⁰ og billedet bekræftes da også af en massiv mængde af enkeltfundne mønter. I alt var der inden år 2000 fundet knap 160.000 mønter fra hundredåret 1240-1340.²⁶¹

Alt andet lige er der bred enighed om, at antallet af (enkelt)fundne mønter må være indikator på møntcirkulationens omfang. Set i det lys karakteriseres tiden 1150-1200 som perioden, hvor monetarisering eller pengeøkonomi slog igennem i byerne, idet begreberne her må forstås i den begrænsede betydning, at pengene var blevet det almindelige eller eneste betalingsmiddel. Omkring midten af 1200-tallet mener man, at mønten var blevet hvermands eje, i land og på by og i alle sociale lag af befolkningen.²⁶²

Vægt

Før 1250 vejede de østdanske mønter typisk knap 1 gram. Efter 1250 vejede mønten over hele landet typisk 1 gram eller lidt mere.

Det er muligt, at den østdanske mønt i udgangspunktet var relateret til sølvvægten, således at man af 1 mark rent sølv (215-20 g) slog 240 penninge af rent sølv. I så fald skulle penningen veje cirka 0,9 g, og det gør den også omtrentligt i 12. årh., dog med store udsving. Selvom mønten ikke i den her behandlede periode på noget tidspunkt var af rent sølv, er sammenhængen teoretisk mulig. Det har da også været antagelsen siden Hauberg, at 1 (østdansk) penning skulle svare til 1/240 af 1 vægtmark.²⁶³

Det ser dog ud som om, at sammenhængen ikke har været særligt bindende for datidens møntherrer.

Hvad mønterne typisk eller gennemsnitligt vejede, dækker over både undtagelser og store variationer. Der var forskel på vægten mellem de forskellige mønttyper, og selv samme mønttype kunne have forskellig vægt. Mønternes vægt i Roskilde under Valdemar II kunne f.eks. variere fra 0,7 til 1,0 g.

Desuden var der perioder, hvor mønten var af drastisk lavere vægt end det normale i perioden lige før. Knud d. Helliges jyske mønter vejede cirka 0,55 g. Under borger

260 J. S. Jensen 1989.

261 Grinder-Hansen 2000 s. 23.

262 Poulsen 1979 s. 283ff; Grinder-Hansen i DMS bd.1 s. 37; Moesgaard 1999 s. 30 med henvisning til Blackburns teorier; Moesgaard 2011.

263 Hauberg 1900 s. 49.

krigen 1146-57 udmøntede begge borgerkrigens parter brakteater på cirka 0,2 g. På et tidspunkt under Valdemar II's regering udmøntedes der med en vægt på 0,5 g.²⁶⁴

Den mest markante undtagelse er, at de vestdanske mønter gennem 1100-tallet og til en vis grad i starten af 1200-tallet i almindelighed var mindre end de østdanske. Mens vægten i øst med store udsving lå på cirka 0,9 g, lå den i vest i 1100-tallet på 0,6-0,8 g. I vest nåede den slesvigske mønts vægt fra og med Knud VI's regering op på niveau med den østdanske, tilsvarende med Ribemønten under Valdemar II. Den nørrejyske mønt forblev vistnok af mindre vægt til slutningen af Valdemar II's regering. Den mindre jyske mønt fik Hauberg til at formode, at der i Jylland gik 288 penninge på 1 mark, og at man havde tilstræbt en vægt på 0,76 g svarende til 1/288 af 1 vægtmark.²⁶⁵ Antagelsen kan, som allerede vist, ikke underbygges af det skriftlige kildemateriale.²⁶⁶

Lødighed

Spørgsmålet om lødighed vil blive nøje drøftet i de følgende kronologiske opbyggede afsnit. Her skal blot skitseres de overordnede linjer.

Harald Blåtands mønter var tilnærmelsesvis fuldt lødige, og endnu Sven Estridsens tidlige mønter havde en lødighed på 80 %, i nogle tilfælde helt op til 95 %, men med store udsving i lødigheden.

Herefter er tendensen, at lødigheden gennem århundrederne stadig falder. Midt i 1100-tallet er den omkring 50 %, op mod 1200 på 30-40 %, efter 1250 20-25 %. Tallene skal tages med det forbehold, at vi kun har et fåtal af målinger fra tiden før 1250. I anden halvdel af 1200-tallet og første halvdel af 1300-tallet har vi flere målinger og kan konstatere, at lødigheden stadig falder vest for Øresund, men ikke i Skåne. I Jylland og på Sjælland endte man ind i 1300-tallet med kun at have et rent symbolsk sølvindhold i "kobberpengene", som man nu kaldte mønterne.

Den overordnede udvikling er let konstateret, mens det er vanskeligere at præcisere, hvordan og i hvilket tempo forringelsen forekom over tid. Desuden kan det ikke udelukkes, at der temporært har været en modsatrettet udvikling, hvor mønten (midlertidigt) blev forbedret. Markante opgraderinger af mønten som det f.eks. ses i Norge, har der dog ikke været tale om.²⁶⁷

264 Galster 1934; J. S. Jensen 1988 s. 154; DMS nr. 66, note 2.

265 Hauberg 1990 s. 149-50. Jf. afsnit om Valdemar II's møntreform.

266 Se afsnittet om markens bestanddele.

267 I Norge forbedredes lødigheden omkr. år 1100 fra under 40 til over 90 %, mens mønten samtidig blev mindre. Der er muligvis også tale om en kraftig opskrivning fra 10 til over 20 % omkr. år 1300.

Kvalitet og typer

Møntens kvalitet, forstået som den håndværksmæssige kvalitet, var svingende. Man kunne forestille sig, at møntslagningen blev forbedret over tid fra 1000- til 1300-tallet, tendensen er dog nærmere den modsatte: Efter 1250 karakteriseres mønten i stigende grad af forskningen som ligefrem "sjusket" udført.

Man brugte ikke årstal på mønterne. Kun én enkelt type i hele perioden frem til 1340 er præget med årstal, den er fra 1234. I 1000- og en stor del af 1100-tallet var mønterne som regel præget med kongenavn, og møntsted, i 1000-tallet desuden med møntmesterens navn. I 1200-tallet optræder oftest kun kongenavnet på mønterne, og fra slutningen af århundredet bortfalder også dette til dels.

Der var en stor variation af typer frem til Sven Estridsens sene regeringstid, men herefter falder antallet af forskellige typer markant. Almindeligvis tolkes fænomenet som en konsekvens af en ændring i dansk møntpolitik i retning af større styring af udmøntningen.

Efter 1250 stiger antallet af typer igen, og i perioden 1280-1320 er der så mange typer, at det nogenlunde må svare til en årlig udmøntning fra hvert udmøntningssted.

Man plejer at sammenstille typer med konkrete udmøntninger, således at én type forventes at svare til en konkret udmøntning fra et bestemt udmøntningssted, en

så kaldt emission. De få typer i perioden omkr. 1070-1250 afspejler så en periode med få udmøntninger, omvendt for perioden efter 1250.

Den lille fundmængde fra den tidlige del af perioden gør det dog vanskeligt at vurdere, om vi har tilstrækkeligt kendskab til antallet af typer fra 1100- og første del af 1200-tallet. F.eks. binder vores viden om typerne i Valdemar II's første 30 regeringsår næsten alene på et eneste fund, det førømtalte Grenåfund. I fald hver ny udmøntning medførte en tvungen omveksling, fandt der altså relativt sjældent tvangsvekslinger sted fra Harald Hen til Valdemar II Sejr, noget hyppigere mellem 1250 og -80 og årligt i alle landsdele mellem 1280 og 1320.

Regalet

Kongen havde eneret på udmøntning, i det mindste siden Knud d. Stores dage, måske også tidligere. Mønt, der ikke var slået af kongens møntmester, som den de fredløse slog på Hven og i Halland i 1290'erne, var per definition falsk.

Retten til at udstede mønt betragtedes generelt i Europa som et fyrsteligt regale, men det var også almindeligt i tidlig middelalder at denne ret bortforleenedes. Forleningen kunne formidles under større eller mindre fyrstelig kontrol. I Danmark foregik forleningen, eller man bør nøjes med at bruge udtrykket uddelegeringen, af retten til at slå mønt under strikt kongelig kontrol. Den der kom i besiddelse af en møntret, besad den under ansvar over for kongen hvad angik møntens udformning og lødighed.²⁶⁸ Det var som regel bispem, der fik overdraget en andel af sin stiftbys mønt (Ribe, Lund, Roskilde, formentlig Slesvig),²⁶⁹ men det kunne undtagelsesvis være byen selv (Slesvig omkr. 1150) eller hertugen (Slesvig 1286), der fik en del af den kongelige ret overdraget. Først i opløsningstiden har kongen formentlig i praksis for en stor del måttet slække sin kontrol: 1318 pantsattes mønten i Lund, 1326 mønten i Ribe sammen med hele byen, 1329 mønten i Randers.²⁷⁰ I 1328 tillod Kristoffer II desuden Johan den Milde at udmønte fra det pantsatte Falster.²⁷¹

Udmøntningen på det enkelte møntsted blev forestået af en kongelig møntmester. I 1000-tallet møder vi disse møntmestre på mønternes omskrifter, ellers kender vi dem kun fra enkelte skriftlige kilder. Ældst er Saxos omtale af en møntmester i Roskilde 1158, hvorfra vi i det hele taget har en del oplysninger om møntmestre. I Lund møder vi første gang en møntmester Hakon sidst i 1100-tallet, i Ribe nævnes møntmesteren første gang i byretten fra 1269, Der er både fra Roskilde, Lund og Ribe flere omtaler af møntmesteren, men derudover kendes kun den fhv. møntmester Henrik Sømer fra

268 Både Slesvigs borgere o. 1150 og hertugen i 1286 skulle udtrykkeligt overholde en bestemt kvalitet af mønten. DD 1.2 nr. 96; 2.3 nr. 170.

269 Eneste kilde til Slesvigbispens andel af mønten er DD 1.3 nr. 50 fra 1175, hvor bispem tildeles "halvdelen af møntsmedjen i byen Slesvig".

270 DD 2.8 nr. 52; 2.9 nr. 289; 2.10 nr. 126.

271 DD 2.10 nr. 74.

Odense, omtalt i 1285.²⁷² Selvom kilderne således ikke er fyldestgørende, må det antages, at der har været en kongelig møntmester i hver af de byer, der besad et udmøntningssted. Møntmesteren (*monetarius*) er altid i ental, der var kun én kongelig møntmester i hver by; det må anses for et overordnet embede og ikke betegnelsen for dem, der faktisk slog mønten.

Hvor biskoppen havde andel i mønten, var der formentlig tilsvarende en biskopelig møntmester, hvis rolle kunne variere. I Roskilde i 1293 ser det ud til, at biskoppens møntmester højst skulle overvåge udmøntningen på bispens vegne og eventuelt deltage i omvekslingen, mens bispren i Ribe selv forestod udmøntningen af sin del af mønten.²⁷³

Kongens indtægter

Vi har fem tal for kongens årlige indtægt af mønten fra 1231 og yderligere tre tal fra midt i 1200-tallet. I 1231 var indtægten i Viborg 120 mark penge, Horsens 40 mark penge, Ribe 150 mark penge, Roskilde 900 mark sølv, Lund 1200 mark sølv. Nogle år senere var den 80 mark penge af Roskilde, 240 mark penge af Kalundborg og 300 mark sølv af Lund.²⁷⁴ (Årsagen til den meget store forskel på disse tal vil blive drøftet i afsnittet om møntreformen). Bortset fra disse tal har vi næsten ingen. Men når mønten i Randers i 1329 kunne pantsættes for 1000 mark sølv, og når Kristoffer II i 1323 kunne afdrage gæld med en indtægt på 1000 mark skånsk (cirka 200 mark sølv) af mønten i Lund, må der stadig på denne tid formodes at have været en anseelig årlig indtægt.²⁷⁵ Spørgsmålet er også, hvor vidt de tal, vi har, afspejler en fast årlig indtægt. Det er som nævnt først i tiden efter 1280, at der blev udmøntet hvert år. Men midt i 1200-tallet, hvorfra vi har vores indtægtsbeløb, har der næppe været udmøntet årligt. Så burde de tal, vi har, udtrykke et gennemsnitstal, men det er vanskeligt at vurdere: Listerne i Kong Valdemars Jordebog synes i almindelighed at beskrive en fast årlig indtægt.

Kontrollen med møntomløbet

Kongens monopol på udmøntning var knyttet til en tilsvarende kontrol med cirkulationsfæren, det vil sige hvilke betalingsmidler det var tilladt at anvende. De to forhold er dog ikke uløseligt knyttet sammen.

Under Knud d. Store og hans efterfølgere synes der f.eks. ikke at være krav om, at man alene brugte kongens mønt. Det viser skattefundene frem til 1060'erne med deres

272 Saxo 14. bog, kap. 21; Lunds gavebog 19.6., hånd fra sidste tredjedel af 1100-tallet; DD 2.2 nr. 145; 2.3 nr. 138.

273 DD 2.2 nr. 397; 2.4 nr. 100

274 Kong Valdemars Jordebog, Hovedstykket, hhv. Indtægtslisten. Se Oversigt 6 efter afsnittet.

275 DD 2.10 nr. 126; 2.9 nr. 79.

blanding af ædelmetaller, dansk og (overvejende) udenlandsk mønt. Efter dette vendepunkt bliver der, relativt set, en klar overvægt af dansk mønt i skattefundene, der kan være et tegn på, at kongen nu satte sig i kontrol og forlangte sin egen mønt brugt på bekostning af andre betalingsmidler. Frem til omkr. 1160 er der dog stadig udenlandsk mønt i en del af skattefundene, selvom det er forsvindende lidt i forhold til tiden før Harald Héns regering.²⁷⁶ Mellem 1160 og 1250 er der alene dansk mønt i fundene. Herefter er der i de følgende årtier enkelte lidt spektakulære fund med udenlandsk mønt. Mellem 1290 og 1330'erne er der nu relativt hyppigt udenlandsk mønt i fundene, men af særdeles marginalt omfang sammenlignet med de enorme mængder af dansk mønt, der er fundet fra denne periode.

Det ser altså ud som om, at kongen mellem 1070 og midten af 1100-tallet havde opnået et vist greb om cirkulationssfæren, dog ikke uden sprækker i systemet. Herefter synes kontrollen fuldt effektiv i mere end 100 år, indtil den slækkedes igen i slutningen af 1200-tallet

Skriftlige kilder fra årtierne omkr. år 1300 viser, at kongen på denne tid søgte at gennemføre årlige tvungne pengeombytninger, hvor det var forbudt at anvende nogen anden mønt end den nyslåede. Det antages gerne af forskningen, at et sådant system har fungeret siden 1060'erne, dog i tidlig tid med færre pengeombytninger. I så fald skulle systemet afspejle sig i fundene: De vil ikke alene kun bestå af dansk mønt, men dertil kun af den aktuelle, sidst udmøntede danske mønt. På dette punkt er fundene imidlertid ikke nær så entydige som i spørgsmålet om mængden af udenlandsk mønt. Hvor vidt, vi kan aflæse tvungne ombytninger ud af fundene, vil blive indgående drøftet i kildegennemgangen nedenfor.

OVERSIGT 6: KILDER TIL INDTÆGTEN AF MØNTEN

Hovedstykket i Kong Valdemars Jordebog, 1231.

Viborg 120 mark penge for mønten
Horsens 40 mark penge for mønten
Ribe 150 mark penge for mønten
Roskilde 900 mark sølv af mønten
Lund 1200 mark sølv og 8 mark guld af mønten

Indtægtslisten i Kong Valdemars Jordebog, måske 1231/40

Kalundborg 240 mark penge for mønten
Roskilde 80 mark penge af mønten

²⁷⁶ Fra 1070 til o. 1160 er der udenlandsk mønt i omkring 1/4 af fundene. Det skal ses i lyset af, at udenlandsk mønt udgjorde omkring 90 % af de fundne mønter midt i 1000-tallet. Desuden oplyser Bendixen i DMS bd. 1, s. 80, at tysk mønt stadig forekommer i enkeltfund i 1100-tallet.

Lund 300 mark sølv af mønten²⁷⁷

Indirekte oplysninger om indtægt af mønten

1323 afdrager Kristoffer II gæld med bl.a. 1000 mark skånsk af mønten i Lund.²⁷⁸

1329 pantsættes mønten i Randers for 1000 mark sølv.²⁷⁹

1333 skænker Magnus af Sverige 2000 mark skånsk årligt af mønten i Lund som underhold til Ludvig Albrechtsens enke, Else Pedersdatter.²⁸⁰

²⁷⁷ Under indførslen af indtægterne fra Lund står desuden *Preter Møn pro m mr. denariorum*. Aakjær foreslår i sin udgave af jordebogen, at det kan forstås som (yderligere) 1000 mark penge af mønten, men at man skulle bruge "Møn" for mønten i den latinske tekst forekommer mig ikke nærliggende.

²⁷⁸ DD 2.9 nr. 79.

²⁷⁹ DD 2.10 nr. 126.

²⁸⁰ DD 2.11 nr. 76.

Mønt, kurs og pengemål

1070 - 1240

<i>Pengemarkens oprindelse</i>	108
<i>Lødighedsprøver af mønter fra før 1240</i>	120
<i>Skriftlige kilder til møntkursen</i>	123
<i>Kurs, lødighed og brugen af pengemål</i>	126
<i>Møntfornyelse</i>	130
<i>Regionalisering</i>	134

Perioden er på den ene side afgrænset af det, der er kaldt indførslen af den regulerede mønt omkr. 1070, på den anden side af Valdemar II Sejrs formodede møntreform i 1230'erne.

Det ret beskedne antal skattefund fra perioden består altovervejende af danske mønter, og fra midten af 1100-tallet næsten kun af danske mønter.

Antallet af enkeltfundne mønter er heller ikke stort, men stigende gennem hele perioden.

De skriftlige kilder nævner penge tilbage til 1085, men frem til omkr. år 1200 er der dog yderst få omtaler af penge, færre end der er omtaler af guld og sølv.

Det første dilemma, der skal diskuteres i det følgende, er dette modsætningsfyldte billede af på den ene side møntens faktiske eksistens og på den anden side dens fravær i de skriftlige kilder.

Dernæst vil udviklingen af mønternes kvalitet blive gennemgået. Mønternes lødighed fjerner sig i perioden mere og mere fra det rene sølv, og spørgsmålet om, hvor vidt de tilsvarende regnedes for mindre som betalingsmiddel, er det næste tema i dette hovedafsnit.

Til slut i kapitlet drøftes, hvad kildematerialet kan vise om graden af kontrol med udmøntningen og cirkulationssfæren, samt om der var tale om flere regionale møntzoner.

Pengemarkens oprindelse

I spørgsmålet om, hvornår og hvordan man tog et særligt mål i anvendelse til at holde styr på værdien af en møntmængde, er tiden omkring 1070 igen skelsættende.

Før 1070 var mønten som beskrevet tilnærmelsesvis lødige, den var og den blev betragtet som stemplet sølv. Fund viser da også, at man handlede med dansk mønter, som man allerede gjorde med sølvbarrer, afklippet sølv eller importerede arabiske og vesteuropæiske mønter: Man bed i dem, skrabede i den om bøjede dem for at undersøge lødigheden, og herefter vejede man dem. Vi kan ikke bevise det, men det er rimeligt at antage, at man målte mønternes værdi efter vægtmål, nemlig den velkendte sølvmark.

I årtierne efter 1070 faldt mønternes lødighed drastisk. Samtidig viser fundene, at mønter tenderede mod at blive det dominerende betalingsmiddel. Det er ikke indlysende, at en ringere kvalitet følges med en større udbredelse, og forskningen har da også draget den logiske følgeslutning, at der må ligge en politisk handling bag mønternes stigende udbredelse. Det var kongens vilje, at man brugte hans mønt i handel og omsætning.

I spørgsmålet om, hvordan denne situation blev håndteret i praksis, kommer svarene kun delvis til os gennem kilderne, resten beror på de antagelser, vi blandt andet ud fra opfattelsen af kongemagtens karakter og styrke kan fremsætte.

En mulighed er, at kongen havde så meget kontrol over cirkulationssfæren, at han kunne kræve, at hans mønter gjaldt for deres pålydende værdi. Det vil her sige, at deres vægt skulle regnes for rent sølv, og at man kunne bruge sølvmarken som målestok for pengene. I dette tilfælde ville forskellen på møntens reelle værdi og dens pålydende værdi ende som indtægt i kongens kasse, det ville være hans udbytte af udmøntningen. I så fald en betragtelig indtægt, da mønten allerede i første halvdel af 1100-tallet kun indeholdt 50 % sølv.

En anden mulighed er, at man forholdt sig til underlødige mønter som med alt andet underlødigt sølv. Det vil sige, at man undersøgte (eller kendte) lødigheden og følgende kom så meget mere af det på vægten, så sølvindholdet svarede til 1 mark sølv. I tilfældet med en lødighed på 50 % altså dobbelt så meget. I dette tilfælde ville sølvmarken stadig være brugbar som mål for mønten.

En tredje mulighed er, at man tog et nyt mål i anvendelse, der alene benyttedes om pengene. Et sådant mål, *mark penge*, kender vi med sikkerhed fra det tidlige 1200-tal. Fra denne tid ved vi også, at der gik 240 mønter (*penninge*) på 1 mark penge. Der var altså ikke længere tale om et vægtmål. Og hvis mængden af sølv i mønten formindskedes, ville 1 mark penge tilsvarende blive mindre værd i forhold til 1 mark sølv, et forhold vi tydeligt kan aflæse i kilder fra det sene 1200-tal.

Mens pengemarken altså er en dokumenteret realitet i 1200-tallet, er der, som vi skal se, flere mulige scenarier for 1100-tallet. Man kan efterhånden være gået fra én praksis til en anden. Man kan være gået over til pengemål på markeder og i byer, mens de store jordejere (herunder kirken) kan have valgt at ignorere den monetære omvæltning og stadig have værdisat deres jorder og indkomster i det velkendte sølvsmål. Kilderne hjælper os som nævnt kun et stykke ad vejen.

Som tidligere omtalt målttes både sølv og penge i mark med delmålene øre og ørtug. Et stykke hen i 1200-tallet er sølvsmål og pengesmål tydeligt distinkte, og pengesmålet er klart det dominerende. Langt de fleste opgørelser er udtrykkeligt i "mark penge", og står der i en kilde slet og ret "10 mark" (ubenævnte mark), må det skulle forstås som 10 mark penge, mens der kun er tale om sølvsmål, når det er specificeret i kilden. Tolkningen er meget mindre indlysende i 1100-tallet, hvor de fleste opgørelser er i ubenævnte mark, en del er i sølv og næsten ingen i mark penge. Tolkningen af forholdet mellem brugen af det ene og det andet mål, og ikke mindst hvad de ubenævnte mark repræsenterer, er vores bedste hjælp til dels at forstå, hvilke værdier kildernes tal repræsenterer, dels til at bedømme, hvordan økonomien fungerede i praksis.

De latinske betegnelser for pengemarken var *marca denariorum* eller *marca nummorum*. *Marca nummorum* brugtes sjældnere og især i de ældste kilder. *Marca denariorum* blev, som i andre lande, den almindelige betegnelse. Men som vi skal se, er den helt fraværende i 1100-tallet.

I de ældste lister fra Lund, der opregner en del gaver og enkelte ydelser af jorder, bruges der kun to gange pengesmål. Det mål, der bruges, er ikke pengemarken, men pengepundet, hhv. ved formen *libra denariorum* og *libra nummorum*, et pund penge.²⁸¹ Det er de eneste anvendelser af pengepundet, vi kender til, fraset en omtale i abbed Vilhelms levned, ifølge hvilken han ved sin ankomst til Danmark i 1160'erne fik overdraget 5 pund penge.²⁸²

I Lunds Mindebogs indførsler fra første halvdel af 1100-tallet er der nævnt 38 gaver i markmålet. Ni af dem er angiveligt i sølv, enkelte i guld, mens det store flertal er ubenævnte mark, øre eller ørtug.

Frem til omkr. 1160 er billedet, at markmålet var i anvendelse, men at man næsten uden undtagelse undlader at specificere, hvad marken dækkede. Kun erstattes en arving ved en godsoverdragelse på Fyn i 1147 med 16 mark lødigt sølv.²⁸³ Efter 1160 og frem til tiden for Kong Valdemars Jordebog (1231) benyttes sølvsmålet hyppigere, omtrent så ofte som den ubenævnte mark. Pengesmålet ses stadig ikke i denne periode. Et par indførsler i Lunds Gavebog nævner ydelser på hhv. 8 mark penge og 10 ørtug penge, de kan dog ikke dateres nærmere end til første tredjedel af 1200-tallet²⁸⁴ Der er kun to omtaler af pengesmålet, der med sikkerhed er før 1230. Den ene er en indførsel i Sorø Gavebog, der omtaler jord, som klostret modtog mellem 1160 og 1180, med en halv mark penge (*marca nummorum*) i årlig afgift. Det er en mulighed, at skriveren, der har arbejdet omkr. 1210, har brugt sin egen tids terminologi om den ældre gave. Terminologien havde dog ikke bidt sig fast: alle gavebogens øvrige opgørelser fra denne periode er i ubenævnte mark, øre og ørtug.

281 Præbendelisten; Lunds Mindebog under 20.10.

282 Abbed Vilhelms levned s. 218. Jf. afsnittet om de ældste danske mål.

283 DD 1.2 nr. 99.

284 Lunds Gavebog under 6.1. og 4.12.

Den anden kilde er Absalons testamente fra 1201. Her står mellem en række gaver opgjort i sølvmarken og enkelte i guldmarken, at Absalons nevø Aleksander besad 700 mark skånske penge i gammel mønt (*marcis denariorum Schaniensium ueteris monetae*).²⁸⁵ Der er altså tale om en stor sum i mønter, mønterne er specifikke for landsdelen, og at de er "gamle" må indikere, at man skelnede mellem ny og gammel mønt. Formuleringen er meget overraskende for sin tid. Omtale af mønten som ny eller gammel, skånsk eller sjællandsk blev almindelig 100 år senere, men før omkr. 1290 ser vi ikke disse beskrivende tillæg til pengemarken. Også set i testamentets egen sammenhæng stikker formuleringen af. Det er et af to steder, hvor Aleksander, der var til stede ved udstedelsen, kommenterer Absalons bestemmelser. Ét sted står han direkte i første person: "Jeg har allerede ladet ...", mens der angående de skånske penge står, at hr. Alexander ikke havde (det nævnte) sølv, kun så meget, som der kan udvindes af 700 mark skånske penge i gammel mønt. Der er tale om kommentarer til testamentets bestemmelser, måske oprindeligt skrevet til i margenen.²⁸⁶

Kan man til en vis grad sætte spørgsmålstegn ved disse de to eneste kilder til brugen af pengemarken som værdisætningsmål, er der dog i lovmaterialer klare indicier på, at man regnede i pengemark i hvert fald i anden halvdel af 1100-tallet.

Skånske Lov, der blev nedskrevet tidligt i 1200-tallet, indeholder en lang række bødetakster i ubenævnte mark eller øre. Det fremgår indirekte, at taksterne er opgjort i pengemark, idet kilden selv et sted omregner bødeløbet til sølvålet: "6 mark så gode som 2 mark sølv".²⁸⁷ En lignende omregning findes ikke i den lidt ældre sjællandske lov, Arve- og Orbodemål (mellem 1170 og 1200), men loven følger samme takstsystem som den skånske med overvejende tremarksbøder og et loft med fyrremarksbøder. Det er ikke sandsynligt, at de sjællandske takster var i sølv og således mange gange større end de skånske, så også her må de ubenævnte mark henvise til pengemålet. Det samme gælder sandsynligvis den sjællandske og den skånske kirkelov, begge fra 1170'erne, hvor tremarksbøden som i Skånske Lov er gennemgående. Her er sammenhængen dog knap så entydig.

Endnu en kilde peger på, at ubenævnte mark allerede i 1100-tallet kan være forstået som pengemark, selvom tolkningen er hårfin. I 1141 omtales skatten af øen Sild (Sylt) som værende på 30 mark. Det er en skat der tilstås munkene i Odense Skt. Knud. Ved senere omtaler af gaven i 1180 og 1202/14 opgøres skatten som 10 mark sølv.²⁸⁸ Privilegiet kan selvfølgelig være blevet formindsket i den mellemliggende tid. Det ville dog umiddelbart være usædvanligt. Den nærliggende tolkning er, at de ubenævnte mark, der omtales i 1141, var pengemark, der så, måske grundet lødighedens svingninger, senere er reformuleret som sølvmark, omregnet efter forholdet 3:1, det samme forhold som Skånske Lov angiver.

285 DD 1.4 nr. 32.

286 Jf. kommentarerne i hhv. DD og Danmarks Riges Breve.

287 Skånske Lov §96.

288 DD 1.2 nr. 81; 1.3 nr. 89; 1.4 nr. 56.

Sammenfattende viser kilderne, at pengene var her. Vi kan se, at de blev udmøntet regelmæssigt, og det er mønterne, der dominerer fundene i perioden 1070-1230. De må i en eller anden grad, i hvert fald i bestemte økonomiske sammenhænge, have været alment betalingsmiddel. Man værdisætter imidlertid ikke i pengemålet før 1230, i hvert fald ikke udtrykkeligt. Markmålet benyttedes i 1100-tallet relativt hyppigt, ofte som vægtmål om sølv eller guld, men hyppigst uden at marken er benævnt. Og endelig ved vi fra lovenes bødetakster, at bødesatsernes ubenævnte mark senest i slutningen af 1100-tallet blev opgjort i pengemarken.

Den sparsomme mængde kildebelagte fakta giver plads til så mange flere mulige tolkninger, nogle mere rimelige end andre. Det væsentlige dilemma er, at pengene tilsyneladende var der længe før pengemålet.

Set i lyset af, at man i 1100-tallet i mange tilfælde beskrev marken som "af sølv", kunne forklaringen på de ubenævnte mark være, at de var pengemark, at pengemarken var det almindeligt brugte mål og at man derfor ikke ulejlignede sig med at forklare, at 1 mark var af penge, kun hvis man mente sølvmarken, skrev man det til. Set i lyset af, at man midt i 1200-tallet, da pengemarken faktisk var det gældende værdimål, næsten altid specifikt anførte, at der var tale om mark penge, giver denne tolkning ikke så meget mening, selvom man selvfølgelig skal være varsom med at tolke hen over en periode på 150 år.

En anden teoretisk forklaring på de ubenævnte mark er, at barresølvet og sølvmønten var ens, dvs. af samme kvalitet, så der kun var ét markmål. Prøver af lødighed viser imidlertid, at de i hvert fald ikke var ens rent fysisk. En mulighed, der har strejft forskningen, er som nævnt, at kongen annullerede forskellen pr dekret, så det ikke var tilladt at regne en mark sølv (ca. 220 g) for mere end den tilsvarende mængde mønter. Heller ikke dette synes sandsynligt set i lyset af kilderne fra det mere velbeskrevne 1200-tal: Vi ved, at man ved bødebetaling under Valdemar II Sejrs styre regnede 3 mark penge på 1 mark sølv. Det er vanskeligt at forestille sig, at man netop under Valdemarernes solide styre har opgivet et ellers velfungerende kongeligt privilegium. At der også senere i 1200-tallet er klare tegn på, at pengemarkens værdi i en eller anden grad afspejlede møntens lødighed betyder selvfølgelig ikke, at det samme nødvendigvis har været tilfældet i 1100-tallet, men de indicier vi har, tyder dog på det.

En mere indlysende forklaring, som jeg tror det er værd at arbejde videre med, er at man i det praktiske liv ophævede forskellen på sølv- og pengemark. Hvor stor lødigheden var i den aktuelle mønt var almen viden, det er en af grundene til, at mønterne ikke har mærker efter afprøvning (vi ved fra senere kilder, hvor lødigheden var meget svingende, at man holdt sig orienteret). Det har altså ikke været nogen sag at lægge så mange mønter på vægten, at deres samlede sølvindhold svarede til 1 mark sølv (i eksemplet med 50 % lødighed altså 430-40 g mønter for at modsvare 1 mark sølv på 215-20 g). Det er en tolkning, men det er i hvert fald en kendsgerning, at 1100-tallet var en overgangstid, hvor vi stadig finder vægte og vægtlodder, og der er forskere, der hælder

til, at man indtil ind i 1200-tallet stadig vejede pengene frem for at tælle dem.²⁸⁹ I Norge, hvor mønten på denne tid var løddig, men til gengæld fik vægten halveret, indførte man begrebet "vejede penge", så en vejat mark penge svarede til en mark løddigt sølv (modsat en optalt mark penge). Der er ikke tale om den samme situation, men det norske eksempel viser, at man havde evnen til at håndtere de skiftende monetære tilstande med vægtøkonomiens redskaber.²⁹⁰

Det giver mest mening at forstå de ubenævnte mark som sølvmark, eller rettere en værdi svarende til sølvmarkens. Vi skal desuden huske, at vores kilder især beskriver værdien af gaver og opgørelse over godsværdier, ikke hvad man betalte og handlede med på markeder og torve. Det er tænkeligt, at større økonomiske transaktioner stadig blev udført med sølv eller endog guld, mens de ydelser (jordleje), der også gerne beskrives i ubenævnte mark, måske i virkeligheden blev erlagt i penge eller naturalier. Og at f.eks. mindre gaver til kirken både kunne være erlagt i sølv eller penge, men at de i hvert fald langt op i 1100-tallet blev opgjort i sølvmarkens værdimål.

Mens værdien 1 sølvmark således kunne afspejle en vejat pengemængde, var værdien 1 pengemark et bestemt antal mønter, 240 penninge, som mønterne kaldtes. Spørgsmålet er så, hvornår man gik over til at udtrykke sig i og regne i pengemark. Fremstillingen her hælder til, at der ikke er tale om et eksakt tidspunkt. Den stigende brug af termen "mark sølv" i stedet for blot "mark" i anden halvdel af 1100-tallet og begyndelsen af 1200-tallet antyder, at en anden slags mark var i spil allerede da. Måske i visse sektorer af økonomien, men endnu ikke i de økonomiske forhold, som kildematerialet mest afspejler. Men f.eks. i bødesystemet, som landskabslovene viser det.

Der synes at være tale om en århundredelang omstilling fra 1070'ernes indførsel af en reguleret udmøntning til midten af 1200-tallet, hvor pengene må formodes at være så dominerende i alle økonomiske sfærer, at de nu også dominerer de skriftlige kilder. Så sent som i 1231 opgjorde kongen stadig hovedparten af sine værdier og indtægter i sølvmarken. Tyve år efter brugte både kongen og alle andre næsten alene pengemarken som værdimåler.

Der er således en modsætning mellem de konklusioner, forskningen har draget på møntfundene i denne periode, og de udsagn, de skriftlige kilder synes at give. Konklusionen på fundene er gerne, at kongen ret pludseligt i 1070'erne var i stand til at håndhæve et monopol over det økonomiske liv, der gjorde, at man alene benyttede kongens mønt. De skriftlige kilders udsagn er langt mere tvetydige. Det er en af de problemstillinger, de følgende kronologiske afsnit vil forsøge at belyse.

289 Steuer 1997 s. 17; Sprandel 1975; Carelli 2001 s. 204.

290 Skaare 1995 s. 69; Gullbekk 2009 s. 114.

OVERSIGT 7: DE ÆLDST BRUGTE MÅL FREM TIL 1225

Nedenstående liste prætenderer at være en fuldstændig oversigt over brugen af mark- og pundmålet i de skriftlige kilder, hvilket vel knap er muligt. Det kan næppe undgås, at der her og der er overset en kilde.

Opgivelserne i Lunds Præbendeliste og Mindebog er beskrevet detaljeret i bilagene. "SKG" henviser til Sorø Klosters Gavebog. "DD" henviser som i de øvrige oversigter til Danmarks Diplomatarium med henvisning til række, bind og nummer.

År	Kilde	Landsdel	Tekst
1085	DD 1.2.21	Skåne	Knud skænker Lund bl.a. 3 mark "af de penge, der årligt gives (de annuali pecunia) af tofterne i Lomma", af tofterne i Helsingborg 3 mark og af tofterne i Lund 21 mark.
1085 ca.	Ælnoth ²⁹¹	Jylland?	Ombudsmændene brugte alt for tunge lodder på deres vægtskål - og lod en øre knap gælde en ørtug. (unciarum ualentiam uix solidi precio admittere).
1100 ca.	Saxo, 12. bog ²⁹²	Danmark	På Erik Ejegods tid kunne 1 skæppe korn købes for 1 penning.
1104/17	DD 1.2.32	Fyn	Bøde på 6 øre.
1104/34	DD 1.2.35	Fyn	20 mark af skatten.
1120/35	Præbendelisten, Lund	Skåne	Afgifter af øen og byen (Bornholm og Lund) opgjort i ubenævnte mark.
		Skåne/Sjælland	Tre ydelser af jord i pund og uncer, hvoraf den ene er i pund penge. To ydelser i ørtug.
1130'erne	Lunds Mindebog	Skåne	Fem jordydelse (solventum) i mark/ørtug, der står ikke af hvad slags.

²⁹¹ Vitae sanctorum danorum s. 102.

²⁹² Saxos omtale af forholdet er skrevet cirka 100 år senere og formuleringen er måske nok lidt anekdotisk.

År	Kilde	Landsdel	Tekst
			To jordtydelser (reddentam) i pund, der står ikke i hvilken slags pund. En jordværdi (valentem) på 1 mark guld Tre ud af de 38 almene værdiangivelser er i uncer, alle i guld. En er i pund penge 32 ud af 38 i mark og/eller ørtug, Tre af dem i guld, ni af dem i sølv, resten er uden benævnelse.
1130'erne	Mirakelberetninger om Knud hertug ²⁹³		144 pund røgelse
1133	DD 1.2.56	Skåne	Skat på 3 mark 2 bol yder 40 ørtug (i jordleje)
1136/37	Saxo, 14. bog	Skåne/Sjælland	Eskil idømmes straf på 20 mark guld.
1137/46	DD 1.2.71	Fyn	Kongen skænker 4 mark af midsommergælden og dertil yderligere 16 mark. ²⁹⁴
1141	DD 1.2.81	Fyn/ Sønderjylland	Kongelig indtægt af Sild på 30 mark.
1144/45	DD 1.2.86	Sjælland	Jord pantsat for 5 mark guld.
1145	DD 1.2.88	Skåne	Forskelligt gods opgjort i hhv. i bol og mark. Det er svært at afgøre, om markerne udtrykker godsets værdi eller ydelser.
1145	DD 1.2.91	Skåne	Kongen skænker 10 mark af midsommergælden.
1146/57	DD 1.2.98	Sønderjylland/ Ribe	40-marks bøder.

²⁹³ s. 360.

²⁹⁴ Kilden kendes fra to afskrifter fra omkr. 1600 af Cornelius Hamsfort. I den ene er de 4 mark blevet til 2 pund. Det må formodes at være afskriverens tolkning.

År	Kilde	Landsdel	Tekst
1146/57	DD 1.2.96	Sønderjylland/ Slesvig	Slesvig byret om Sven Grates tid: ²⁹⁵ * Skat på 80 mark. * Der må ikke ismeltes mere end 1 ørtug kobber i hver mark (sølv).
1147	DD 1.2.99	Fyn	Gods erstattes med 16 mark lødigt sølv.
1157/60	DD 1.2.122	Danmark	1 mark guld til forarbejdning.
1157/86	DD 1.3.6 (SKG)	Sjælland	En halv landsby købt for 52 mark sølv.
1158/60	DD 1.2.130 (Esrum)	Sjælland	Gods købt for 6 mark og indtægter er- stattet med 4 mark sølv.
1158[]	DD 1.2.126 (Esrum)	Sjælland	En jordlod solgt for 10 mark sølv.
1158/75	Skånske kirkelov	Skåne	De typiske bøder er 3 marks-bøder. Der er desuden bøder og beløb på 2 øre, 1/2 mark, 6 øre. For bandlysning er der en skala på 6, 9 og 40 mark. En fadeburssvend får 1 øre ved indviel- ser, kapellanen 1/2 mark.
1161/77	SKG s. 467	Sjælland	10 øre skyldjord samt jord til 1/2 mark penge (nummorum) i årlig skyld/afgift.
1164/70	DD 1.2.160	Skåne	Adskillige jorder, nogle i bol, andre i mark, øre, ørtug.
1167/72	DD 1.2.183	Jylland	Jord til værdi af 4 mark guld (Ømkrøni- ken).
1160'erne	Abbed Vilhelms levned ²⁹⁶	Sjælland	Vilhelm får 5 pund penge af Absalon.
1166/99	Lunds gavebog	Skåne	Under 7. marts. Jord der yder 8 ørtug Under 29. august jord der yder 1/2 mark.

295 Slesvig byret er nedskrevet i første halvdel af 1200-tallet, måske så tidligt som omkr. år 1200.

296 Abbed Vilhelms levned s. 218.

År	Kilde	Landsdel	Tekst
1170	Sjællandske kirkelov	Sjælland	Som den skånske.
1170 ca.	Ømrøniken	Jylland	Jord til værdi af hhv. 4 mark guld, 2 mark sølv og 3 mark guld. Hele byen Veng var 30 mark guld værd. Jord til værdi af 20 mark guld blev mageskiftet med jord til 21 mark guld.
1172[]	DD 1.3.32		Eskil har 370 mark sølv i Troyes-vægt deponeret i Paris.
1175 ca.	DD 1.3.52	Sjælland	Abbed Vilhelm skænker 1 mark sølv til sin årtid.
1170/1200	Arve- og Orbodemål	Sjælland	Bødemål i mark. Typisk 3, 6, 9 og 40 mark. Enkelte bøder er i øre. Alle ubenævnte. Undtagelse at hver afhugget finger skal erstattes med 2 øre sølv Skalaforløb på 2 1/2 ørtug - 2 øre- 1/2 mark - 6 øre. Flere udtryk i stil med "arver hun ikke en penning". Se gennemgangen i afsnittet om Markens bestanddele.
1180	DD 1.3.89	Fyn	Bøder på 3 og 40 mark.
		Fyn/ Sønderjylland	Kgl. indtægt af Sild på 10 mark sølv.
1183	DD 1.3.111	Fyn	Jord til værdi af 20 mark guld
1186, før	SKG s. 468	Sjælland	Jord til 4 mark og 8 ørtug i skyld.
1186	SKG s. 468	Sjælland	Godsgaver i diverse lokaliteter, alle som jord til et antal mark guld, en enkelt i øre guld.

År	Kilde	Landsdel	Tekst
1188, ca.	DD 1.3.152	Jylland	5 bygrunde købt for 40 mark sølv. Afgift af 5 grunde er i alt 1 1/2 mark sølv.
1192/1225	DD 1.3.181	Sjælland	Bispetiende på 1 mark sølv.
1192/1225	DD 1.3.186	Sjælland/ Lolland	Flere jordlejer på mark og ørtug.
1192/1225	DD 1.3.183	Lolland	Jord yder 9 øre og 1 ørtug 1 bol yder 20 ørtug En toft giver 4 ørtug Flere landsbyer omtalt bare med et antal ørtug, formentlig er der tale om ydelser.
1193	DD 1.3.196	Rygen	Fyrst Jaromir skænker Roskilde Vor Frue bl.a. en penning af hver skæppe.
1196/97	Abbed Vilhelms breve 1.25	Sjælland	Kardinal Fidantius har fået folk til at give sig 30, 50 og 100 mark. Han burde bare have haft 4 mark sølv og 4 heste.
1198	DD 1.3.253 (SKG)	Sjælland	Ejendomme med årlig afgift på 17 1/2 ørtug, hhv. 20 ørtug. Ejendomme der yder 9 øre, hhv. 26 penninge, 8 ørtug og 26 penninge.
1199	DD 1.3.257	Sjælland	Lån på 200 mark.
1100-tallet	DD 1.3.260	Sjælland	Alt jord på nær 1/2 mark guld.
1201, før	SKG s. 472-73	Sjælland	Gaver og mageskifte. Jorder opgjort i mark skyld, øre skyld og ørtug skyld.
Start af 1200- tallet	Optegnelser om Knud hertug ²⁹⁷	Halland	Efter et mirakel overleverer de frelste ”lige så mange penninge som vi er naboer”.

297 Optegnelser om Knud hertug s. 361.

År	Kilde	Landsdel	Tekst
1201	DD 1.4.32	Skåne/Sjælland?	Absalons testamente: Besiddelse på 700 mark skånske penge i gammel mønt. Gaver på 250 mark sølv, 50 mark sølv, køb for 48 mark sølv, gave på 8 1/2 mark guld, gæld på 130 mark sølv. Sølvbæger på 10 mark sølv i vægt. Se omtalen i afsnit om Pengemarkens oprindelse samt i de kronologiske afsnit.
1202/14	DD 1.4.63	Sjælland	Lån/gave på 44 mark sølv.
1202/14	DD 1.4.61	Sjælland	Gave på 10 mark gulds jord.
1202/14	DD 1.4.56	Fyn/ Sønderjylland	10 mark sølv i skat af øen Sild.
1202/16	Skånske lov	Skåne	"I brandstuds skal man udrede en penning eller en skæppe byg eller 2 skæpper havre".
1202/41	DD 1.6.203	Sønderjylland	"De penninge som skyldes af ploven for mønten".
1203	DD 1.4.82	Jylland	Jord til 1 mark gulds værdi. Jord til 6 mark sølvs værdi.
1205	DD 1.4.104 (SKG)	Sjælland	Ved et mageskifte nævnes jord til 1 1/2 mark i årlig skyld og til 13 ørtug i årlig skyld, desuden jord til forskelligt antal mark guld og mark sølv. Da mageskiftet er ulige, betales i kompensation 6 mark guld fraset 3 øre.
1210/20	Abbed Vilhelms levned	Sjælland	Vilhelm skænker 1 mark voks.
1211/14[]	DD 1.5.7 (Esrums)	Sjælland	Arvegods til 20 mark guld. Bortskænkes i småportioner. Bekræftet i DD 1.5.8.

År	Kilde	Landsdel	Tekst
1214	DD 1.5.46	Lybæk	Grev Albert har skødet Lybæk bl.a. 4 pund rug i en mølle, 1 læst sild, 1 skæppe smør af tolden.
1214	DD 1.5.43 (SKG)	Sjælland	3 mark sølv for et jordstykke.
1215	DD 1.5.60	Sønderjylland	45 mark sølv til beklædning.
1215/24	DD 1.5.64	Jylland	Indtægter på 2 mark sølv af Sinding kirke.
1215/24	DD 1.5.66	Jylland	Biskop Ebbe skænker jord til værdi af 7 mark sølv hhv. 12 mark guld. Der omtales desuden hhv. 10 mark guld, 5 mark guld og 15 mark guld i en by, det må ligeledes anses for at være jordværdier.
1216 ca.	DD 1.5.96	Skåne	Jernbyrdforordningen: Tyveri for mere end 1/2 mark.
1217	DD 1.5.120	England	Henrik III skænker danskere 5 mark sølv og 200 pund voks.
1218	DD 1.5.147	Hamburg	Valdemar II skænker alle kongelige rettigheder af Hamburg fraset 50 mark lødigt sølv
1220?	Andreas Sunesens parafrase	Skåne	Omtale af ubenævnte mark henviser til mark penge. Sølv kun når det står direkte. Flere steder står at 1 mark sølv = 3 mk penge, f.eks. 5 mark sølv = 15 mark penge. Mandebod ikke over 15 mark sølv. Sårbøder på 1 mark sølv. Andre bøder typisk på 3 mark penge og 6 mark penge. Tyveri på 5 penning.

År	Kilde	Landsdel	Tekst
			§132 1 penning = 1 skæppe byg = 2 skæpper havre. Beskrivelse af skæppen. Se gennemgange i afsnit om Markens bestanddele
1222	DD 1.5.203	Skåne	Trussel om bøde på 100 mark sølv.
1224	DD 1.6.30	Sønderjylland	Løgum kloster får 9 mark gulds jord ifølge vurdering.
1225	DD 1.6.46	Sjælland	Bispetiende bortgives mod 2 mark sølv.
1/3 1200-tallet	Lunds gavebog	Skåne	6. januar. Gods vurderet til 18 mark sølv. Indeholder 16 ørtug korn i hver gård. Skylder at svare 8 mark penge. 13. januar. Gave på 1/2 mark penge deles i 2 x 2 øre. 19. maj. Jord der yder (redditum) 2 øre 2. juli. Gav brødrene 8 mark sølv 1. september 1219. Skænkede 2 mark guld 4. december Yder 10 ørtug penge

Lødighedsprøver af mønter fra før 1240

Der er kun foretaget få prøver af lødigheden af periodens danske mønter. Det drejer sig dels om enkelte danske målinger, herunder dem Galster i 1930'erne fik udført på vegne af den svenske numismatiker, Sture Bolin. Dertil udførte Kolbjørn Skaare en række norske målinger i 1960'erne der senest er publiceret af Svein Gullbekk i 2000.²⁹⁸ De danske prøver er primært foretaget med den kemiske metode (destruktive metode),

²⁹⁸ Frédéric Elfver skulle også have lavet målinger af de tidlige mønter, men jeg har ikke været i stand til at finde det publiceret.

dog er Galsters analyser af nogle Knud d. Hellige-mønter foretaget som strygeprøver.²⁹⁹ De norske prøver er taget ved hjælp af neutronaktivering.³⁰⁰

Der findes en del målinger af mønten fra den seneste vikingetid (slutningen af 900-tallet). De viser, at man på denne tid tilnærmelsesvis havde en fuldt lødigt sølv mønt (90-95 %), altså en mønt der var direkte sammenlignelig med barresølvet på vægten.³⁰¹

Der findes ikke nogen samlet oversigt over lødighedsmålinger. De her opgivne tal samt tallene i de følgende afsnit er dem, jeg har kunnet finde i litteraturen samt i Den kgl. Mønt- og Medaillesamlings arkiver. Målingerne er nærmere beskrevet under bilaget om lødighedsmålinger, her er også henvisninger til litteraturen.

Der kan gemme sig målinger, jeg ikke har kunnet opspore, men som udgangspunkt er nedenstående liste komplet.

OVERSIGT 8: LØDIGHEDSMÅLINGER 1050-1240

Regent	Måling	Lødighed o/oo
Sven Estridsen	Dansk 3 stk.	784-827 (Roskilde)
	Norsk 12 stk. med jævn spredning	6 på 789-951 6 på 486-732
Harald Hen	Norsk, 1 stk.	760
Knud d. Hellige	Dansk, 1 stk.	550 (Jylland)
	16 danske strygeprøver, gennemsnit	600 (Jylland)
	Norsk, 2 stk.	620 (Roskilde) 700 (Lund)
Niels	Dansk, 18 stk., de 17 jævnt fordelt	1 på 233 17 på 434-774 (Roskilde)
Erik Emune	Dansk 3 stk.	439-512 (Roskilde)

299 Gullbekk 2000 s. 113.

300 De enkelte prøvemethoder er beskrevet i bilaget om lødighedsmålinger.

301 Moesgaard 2015.

Regent	Måling	Lødighed o/oo
Sven Grate	Bolin, 1 stk.	278
Valdemar I	Bolin, 1 stk.	389
	Dansk, 5 stk.	2 på 375 (Roskilde) 3 på 355 (Roskilde)
Valdemar I/Knud VI	Dansk, 1 stk.	350 (Fyn/Jylland)

Endelig har jeg en opgivelse for Grenåfundet fra Valdemar II Sejrs tid, hvor lødigheden siges at være 250 o/oo. Jeg er usikker på, om der er tale om et skøn eller en egentlig prøve.³⁰²

Tallene er få og derfor må forbeholdene være flere, når man tolker dem. Én måling fra Harald Hén er meget lidt at konkludere på, selvom lødigheden passer så nogenlunde ind i det samlede billede. Den ene måling fra Sven Grate er fra en udmøntning under borgerkrigen, her kan de almindelige mekanismer være sat ud af kraft.

Endelig der det meget svært at forstå de meget store udsving i 18 mønter fra kong Niels' tid, der alle stammer fra samme fund. Det stemmer ikke med nogen anden måling af dansk mønt i perioden. Prøverne, som blev taget efter den destruktive metode, blev da også taget af de i forvejen ødelagte og måske stærkt korroderede mønter. De laveste målingstal i prøverne kan måske skyldes materialets kvalitet, så at man mest bør rette sig efter de højere. I hvert fald er det svært at tro på en så udtalt mangel på konsekvens i forhold til møntens kvalitet. Det har vi ikke noget andet eksempel på.

I forhold til dansk forsknings vurderinger af lødighedens forandring, synes de norske målinger en kende korrigerende. De er sent publicerede, og de forrykker det samlede billede. Ser man kun på de danske resultater er billedet, at mønterne under Sven holdt en lødighed på cirka 80 %, mens de under Knud d. Hellige faldet til 60 %, altså et drastisk fald. Knuds regeringstid er derfor flere steder udpeget som det tidspunkt, hvor den danske mønt for alvor tabte i kvalitet.³⁰³

Tager man de norske målinger med i betragtningen, ser skiftet ikke helt så drastisk ud, eller det ligger måske tidligere end Knuds regeringstid. Gullbekk har argumenteret

302 Tallet for Grenåfundet er hentet hos Sømod 2009. Jeg er meget usikker på om Sømods bemærkning bunder i et skøn eller en måling. De mange mønter i Grenåfundet karakteriseres ofte i litteraturen som underlødige, uden at jeg har kunnet finde spor af henvisning til en måling.

303 Ljungkvist 1986 s. 269; Moesgaard 2007 s. 111.; J. S. Jensen 2008 s. 153 taler om "voldsom møntforringelse", men kun for Jylland.

for, at de laveste målinger fra Sven Estridsens tid er fra hans senere regeringsperiode, altså sammenfaldende med at danske mønter begynder at dominere skattefundene.³⁰⁴ Set i det lys er Knuds mønter ikke så voldsomt forringede i forhold til dem, der blev udmøntet et tiår før.

Dog er den ene Harald Hén mønt før Knud og den øvre del af mønterne fra Niels' tid, noget mere lødige end Knuds, så der er måske tale om en forringelse, der senest under Niels blev efterfulgt af en forbedring.

For 1100-tallets vedkommende er det generelle billede, at møntens lødighed var faldende gennem det meste af århundredet. Vi kan kun måle det stikprøvevis. I 1130'erne var lødigheden cirka 50 %, i anden halvdel af århundredet var den faldet til cirka 35 %, måske stabilt sådan fra Valdemar I d. Stores tiltrædelse i 1157 og århundredet ud. Vi kan altså ikke af målingerne se, om der var et glidende fald i mønternes sølvindhold, eller om forholdet f.eks. skiftede ved tronskifterne.

Skriftlige kilder til møntkursen

Oplysninger om den alment accepterede eller eventuelt fastsatte kurs er yderst sparsomme, næsten fraværende, frem til midten af 1200-tallet. Indtil 1150 har vi slet ingen indikationer, og i det hele taget angives forholdet mellem pengemarken og sølvmarken i hele perioden kun ét sted direkte. I alle andre tilfælde må vi beregne os til det ud fra materiale, hvor vi med forsigtighed tør formode, at det samme forhold ét sted beskrives med sølvværdi, et andet sted med en sammenlignelig pengeværdi.

Vores kilder til viden er næsten alene Landskabslovene for Sjælland og Skåne samt Kong Valdemars Jordebog, derudover er der meget lidt materiale.

Nedenfor følger en kommenteret gennemgang af de skriftlige kilders angivelser af forholdet mellem pengemarken og sølvmarken.

OVERSIGT 9: MØNTKURSENS UDVIKLING 1150-1240

Sven Grate udstedte omkr.1150 et privilegium til Slesvig, hvoraf det fremgår, at mønten højst må slås med en forringelse af sølvindholdet på 1/24.³⁰⁵ Det fremstår som om, mønten i almindelighed var fuldt lødig, hvilket vi ved den ikke var. Kilden bliver derfor snarere til et mysterium end en hjælp.

De i det forrige afsnit nævnte afgifter af øen Sild (Sylt) viser hen til en kurs på 3:1. Den bedste men hårfine tolkning af de tre kilder, der på forskellig vis beskriver af-

304 Gullbekk 2000 s. 114.

305 DD 1.2 nr. 96.

giften, er, at man mellem 1140 og 1180 har besluttet at konvertere en skat på 30 mark til 10 mark sølv, idet de 30 ubenævnte mark må forstås som mark penge.³⁰⁶

I Skånske lov fra 1200/1220 står i § 96 om nogle bøder, at de kan være på 6 mark så gode som 2 mark sølv eller 3 mark så gode som 1 mark sølv. Denne paragraf viser klart, at de mange tremarksbøder i loven må forstås som bøder i pengemark, samt at forholdet penge:sølv opfattes som 3:1. Andreas Sunesen bekræfter forholdet i sin parafrase af loven, § 65, hvor det nævnes, at en bøde kan udredes enten i 15 mark penge eller 5 mark sølv, og der står endvidere, at man i det hele taget (hvor der i teksten står) 3 mark altid skal bøde 1 mark sølv.

Et andet sted i Skånske Lov står der, at 2 øre skal være 4 ørtug penge.³⁰⁷ Vi er i den periode, hvor vi er omtrent sikre på, at ørtugen var knæsat som en tredjedel af 1 øre. I så fald siger udsagnet at 6 ørtug = 4 ørtug penge, og de 6 ørtug kan altså ikke være sølv, det ville være meningsløst.

Trælle- og tyveretten i yngre redaktion af Valdemars Sjællandske Lov (midt 1200-tallet) angiver flere steder, at 2 ørtug sølv er for 2 øre penge at regne, altså igen forholdet 3:1.

Eriks sjællandske lov fra midten af 1200-tallet angiver samme forhold: 2 øre sølv sættes til 6 øre (penge).³⁰⁸

Samme lov har dog den modstridende oplysning, at 4 mark sølv er 6 mark. Teksten siger: *... hvis en mand dræber en mand, da skal han bøde 9 mark derfor til kongen, 6 mark i fredkøb – det er 4 mark sølv – og 3 mark i blodbøde ...* Hvis der skal underforstås, at de 6 mark er penge svarende til 4 mark sølv, har vi altså et forhold på 1,5:1.³⁰⁹

I Hovedstykket i Kong Valdemars Jordebog opgøres Odense bys afgifter både i mark sølv og mark penge: *I fogedafgift 30 mark sølv og af selve staden 20 mark sølv eller 150 mark penge.* Tallene kan enten fortolkes sådan, at 20 mark sølv svarer til 150 mark penge, eller at det er 50 mark sølv, der svarer til de 150. Man får altså enten forholdet 7,5:1 eller 3:1.³¹⁰ Det mest bekvemme er at vælge den første mulighed fra, da tallet er voldsomt afvigende fra det øvrige materiale.

306 DD 1.2 nr. 81, 1.3 nr. 89, 1.4 nr. 56.

307 Skånske Lov §175. Se afsnittet om markens bestanddele, hvor tvetydigheden i ørtug-målet drøftes.

308 Eriks Sjæll. Lov II, §58.

309 Eriks Sjæll. Lov III, §46. Kunne man dreje sætningen derhen at 9+6 mark svarede til de 4 mark sølv ville forholdet passe lidt bedre med vore øvrige tal, men stadig ikke med landskabslovenes øvrige mål. Der ligger helt klart en udfordring i at forklare dette tal. Jeg kan ikke selv komme på bedre end det helt utilfredsstillende, at der må have været en ældre regel inkorporeret i loven uden at, den der udformede teksten, har forstået forlæggets tal.

310 Således Hauberg 1906 s. 323. Hauberg medgiver at teksten mest naturligt læses sådan, at de 20 mark sølv svarer 150 mark penge. Et forhold 7,5:1 finder Hauberg (og jeg) imidlertid for at være så meget ude af trit med tidens øvrige tal, at det må afvises.

I nogle af Hovedstykkets nørrejyske dele for hhv. Børglum, Han og Rise herred kan omtalen af kornpriser i henholdsvis pengemark og sølvmark bruges til en sammenligning. Et sted kan knap 7 mark penge afløses med 1 mark rug, et andet sted 6 mark med 1 mark rug, det må formodes også at være 6 pengemark. Endelig opgøres to forskellige nattjenester i Han herred i henholdsvis mark korn og mark sølv, hvilket giver os mulighed for også at ansætte en sølvpris på kornet: 2 nætters tjeneste kan afløses med 20 mark korn, 3 nætters tjeneste med 70 mark sølv. Det giver direkte oversat forholdet $2\frac{1}{3}$ mark sølv for en mark korn. Da prisen på rug og det ubestemte "korn" næppe afveg synderligt, får vi altså omtrentligt at $2\frac{1}{3}$ mark sølv svarede til samme kornmængde som 6-7 mark penge og dermed et meget omtrentligt forhold på 3:1 mellem penge og sølv. Disse omveje til beregning af et forholdstal er naturligvis ikke bindende, de kan kun bidrage til at belyse det materiale, der i øvrigt er for hånden.

Nogle indtægtssummer i Hovedstykket findes tilsvarende i jordebogens nogenlunde samtidige Indtægtsliste. En sammenligning af de to lister kan give os yderligere nogle forholdstal. Udgangspunktet er at tallene for Ribe og Odense, der begge steder er opgjort i mark penge, er omtrentlig ens. Dermed kan man antage, at de summer, der i Hovedstykket er i mark sølv men i Indtægtslisten i mark penge, også repræsenterer (omtrentligt) samme indtægt og derfor kan sammenlignes. Der er tale om en del jyske, to fynske, to sjællandske og en skånsk indgang. Det kræver noget tolkning at regne på tallene, resultatet bliver nogenlunde således: Et tilfælde på Sjælland af forholdet 1,5:1; fire tilfælde i Jylland og et i Skåne med forholdet 2:1; tre jyske indgange med 3,5:1;³¹¹ en sjællandsk indgang med 4:1. Tallene er alene valide ud fra den forudsætning, at der er tale om den samme indtægt i de to lister. Det kan vi ikke vide med sikkerhed, og i hvert fald et af de to sjællandske tal må være misvisende: Løve herred fremviser forholdet 1,5:1, det nærliggende Kalundborg forholdet 4:1. Det må anses for en umulighed at kursen ændrede sig så voldsomt, når man forlod byen Kalundborg og drog nogle få kilometer sydpå til Løve herred. Tilbage står flere resultater med forholdet 2:1 og ca. 3,5:1. Som det ses, er forskellen ikke regionalt bestemt.

En notits i Ribe Oldemoder (anlagt omkr. 1290), der er tilføjet en afskrift af et dokument fra 1240 fortæller direkte, at 200 mark dengang svarede til 100 mark sølv "af den lille vægt". Forudsat at vi kan stole på skriverens hukommelse, står forholdet 2:1 her temmelig klart.³¹² Termen "den lille vægt" skulle jf. kapitlet om vægtmål ikke rokke ved udsagnet.

311 Tallene for Randers kan både læses som 6:1 og som 3,5:1, her er det ubekvemme tal ligesom med Odense i Hovedstykket valgt fra.

312 Ribe Oldemoder nr. 9; selve brevet i DD 1.7 nr. 46. *Hanc libertatem emit dominus gunnerus episcopus a domino duce abel pro ducentis marchis, que tunc temporis valebant centum marchas argenti puri minoris ponderis, unde non debet dici concessio set magis empcio.*

Det er de informationer de skriftlige kilder kan oplyse om forholdet mellem penge-
mark og sølvmark op til 1240. Skematisk set ser det sådan ud, idet tal der vanskeligt
lader sig anvende er sat i parentes.

1150 ca.	Slesvig	(1:1)
1180	Sild/Fyn	3:1
1200/1220	Skåne	3:1
1240'erne	Sjælland	3:1 (eller 1,5:1)
1231	Fyn	3:1
1231	Jylland	3:1
1232/50	Jylland	2:1
		3,5:1
1232/50	Skåne	2:1
1232/50	Sjælland	1,5:1
		4:1
1240	Ribe	2:1

Kurs, lødighed og brugen af pengemål

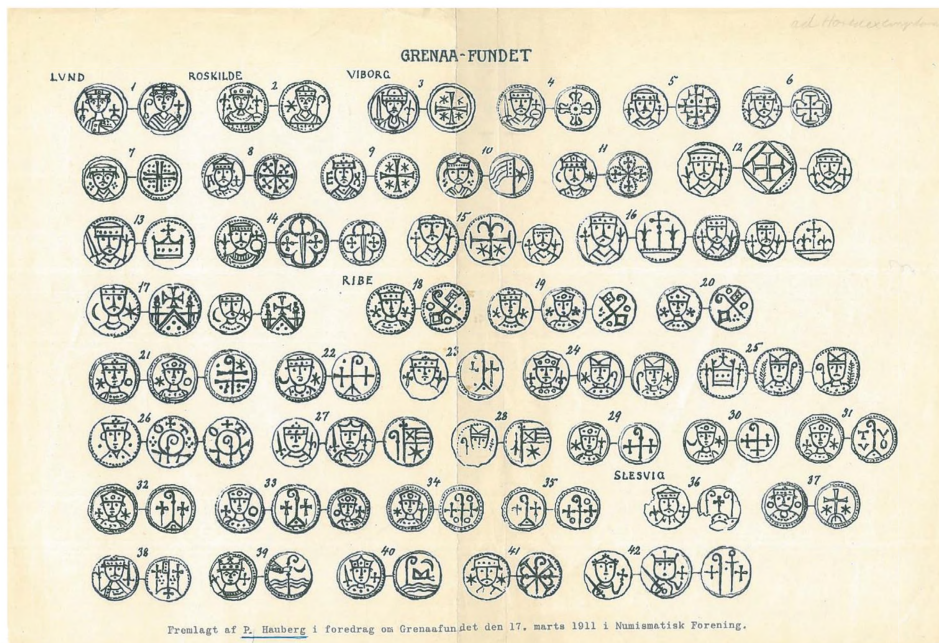
Som beskrevet kan man kun med vanskelighed drage konklusioner på de få og spredte
informationer om mønternes lødighed.

Der kan dog drages enkelte, grundlæggende konklusioner på materialet. Billedet sy-
nes at være, at der tendentielt er et stadigt fald i lødigheden, selv om vi grundet de få
målinger ikke kan se, i hvilke tempi den foregik.

Dernæst kan der ikke i tiden selv have været nogen illusion om, at pengenes lødighed
modsvarede rent sølv. I 900-tallet blev der slået mønt, der kunne gå for lødigt sølv, og
det er tænkeligt, at Sven Estridsens tidlige udmøntninger også har kunnet. Men i Sven
Estridsens senere år, og under hans efterfølgere, manglede mønten markant lødighed.
Det vil give mening, hvis der fulgte et pengemål distinkt fra sølvålet i kølvandet på
denne forringelse, og at vi kan se dette pengemål i anvendelse, da de første skriftlige
kilder dukker op efter 1100. Men det er som vist ikke tilfældet.

Ved siden af det tendentielle fald i lødigheden synes det andet karakteristika at være,
at kvaliteten ikke var stabil. Sven Estridsens mønter svinger en del, også selvom man
opdelser dem i en tidlig og en sen gruppe. De meget store udsving i målingerne af typen
kong Niels Hbg9 kan der som omtalt være flere forklaringer på. Fra Erik II Emunes kor-
te regering er tre forskellige typer målt til mellem 44 og 51 %.

Prøverne af mønter fra Valdemar hbg9 viser ret små udsving: Fra ca. 35 % til 37,5 %,
hvilket må antages at holde sig inden for det tilladte remedium (som er den accepterede
tolerance for udsving i møntens vægt og lødighed).

P. Haubergs aftegninger af mønt-typer fra Grenåfundet.
Foto: Rasmus Holst Nielsen/Nationalmuseet.

Modsat peger flere normative kilder omkr. år 1200 på, at mønten opfattedes som ustabil. Bemærkningen fra 1201 i Absalons testamente er nævnt før. Absalons nevø, Alexander, fortæller, at han besidder "700 mark skånske penge i gammel mønt".³¹³ Tør vi tro på rigtigheden af udsagnet, må "gammel mønt" og "ny mønt" have været to forskellige størrelser. Andreas Sunesens bemærkning fra hans fremstilling af Skånske Lov (parafrasen) er utvetydig: Bøder bør beregnes ud fra sølvtakster, "eftersom møntens værdi ofte ændres og snart anses for mindre, snart for større ...".³¹⁴ Vi kan ikke af disse udsagn læse, at mønten blev forringet, kun at lødigheden og/eller kursen svingede. Desuden kan vi ikke se, hvor store de udsving, man antog, har været. Formentlig ikke særligt store.

Hvis vi ser på de fysiske målinger ud fra en grov gennemsnitsbetragtning, er billedet: Under Knud d. Hellige i 1080'erne lå mønten på cirka 60 % lødighed, måske med tendens til at være lidt over. I 1130'erne, under Erik II Emune, lejrede lødigheden sig omkring de 50 %. Under Valdemar I d. Stores regering i 1160'erne og 1170'erne var lødigheden godt 1/3, 35-38 %. Materialet til Valdemar I's sønner Knud VI's og Valdemar

313 DD 1.4 nr. 32.

314 Andreas Sunesens Parafraze §65.

II Sejrs regering er forstemmende spinkelt. Fra Knud VI's tid har vi som nævnt kun én mønt. Den viser samme kvalitet som Valdemar I-mønterne, til gengæld er dateringen af mønten som nævnt diskutabel.

Det almindeligt accepterede udvekslingsforhold mellem mønt og sølv, kursen, giver sig som vist først til kende omkr. år 1200. I Skånske lov er forholdet 3:1 explicit, og Andreas Sunesens knytter i sin parafrase af loven snævert denne kurs til møntens eksakte lødighed. En kurs på 3:1 er tæt på, men faktisk i underkanten af, hvad de seks kendte lødighedsmålinger fra Valdemar I/Knud VI viser. Det er modsat forventningen i teorien om den regulerede mønt, hvorefter mønten altid vil sættes til en højere kurs end møntens reelle sølvværdi.

Som nævnt må det samme forhold, 3:1, være underforstået i de ældste sjællandske love, der har samme bødetakster som de skånske, og det bliver da også knæsat i den noget senere Eriks Sjællandske Lov. Man må antage en måske ubevidst overbevisning hos dem, der nedskrev de ældste love, om at kursen 3:1 ville holde sig om ikke evigt så i det mindste i de nedskrevne loves funktionstid.

En mulighed er, at denne omregningsnøgle mellem sølv og penge primært var et anliggende for landskabslovene, ifølge hvilke kongens kasse jo modtog en del af bødebeløbene. I 1231 ser vi imidlertid, at man ved opgørelsen af kongens indtægter flere steder opererer frit med en tilsvarende omregning, i øvrigt stadig med forholdet 3:1, og indtægterne af øen Sild fra 1180 synes også at være omregnet på denne måde.

Der er i alle tilfælde tale om indtægter til kongen, og muligheden for, at der gjaldt én omregning ved indbetaling til statskassen og en anden på markederne eller ved udbetaling fra samme kasse, er til stede. Den første "private" brug af en kurs for pengene finder vi først i 1256, hvor Ingerd af Regenstein opregner en række ejendomsværdier i pengemark og til slut tæller dem sammen til 120 mark sølv med en omregningsfaktor på 3,7:1, et tal der formentlig nogenlunde korresponderede med møntens aktuelle lødighed.³¹⁵

Det er usikkert, om man også før 1256 generelt har anvendt en kurs på mønten, der i hvert fald omtrentligt afspejlede lødigheden. Det synes rimeligere at antage end det modsatte: At kongen dikterede en væsentlig overkurs. Den frie brug af sølvmålet gennem hele perioden og den manglende brug af pengemålet før tidligt i 1200-tallet synes også at pege på en tilstand, hvor man ikke har følt sig bundet til at benytte en rigid pengemark. Igen skal man dog være opmærksom på, at vore kilder primært beskriver ejendomsværdier, gaver og afgifter, aldrig cirkulationssfæren.

I afsnittet om mønten efter 1250 vil muligheden for, at den alment accepterede kurs var en anelse bedre end lødigheden, blive drøftet. Det sparsomme materiale til tiden før 1250 tillader ikke en sådan drøftelse.

Møntens lødighed, den sølvmængde man besluttede at tilføre mønten, var til en vis grad præget af internationale konjunkturer, som f.eks. tilførsler af sølv. I hovedsagen

315 DD 2.1 nr. 191. Nærmere behandlet i de to følgende hovedafsnit.

var det dog nationale og regionale forhold, der bestemte, hvilken kvalitet man udmøntede i, og derfor er landene kun til en vis grad indbyrdes sammenlignelige.

Syd for grænsen anses forholdet 2:1 vist som almindeligt forekommende i tidlig tid, f.eks. i Frankrig midt i 1100-tallet og i Tyskland i begyndelsen af 1200-tallet.³¹⁶ Den danske mønt, der omtrent i denne periode bevægede sig fra lødigheden 2:1 til 3:1, afveg altså ikke afgørende fra det europæiske mønster.

Udviklingen i de øvrige skandinaviske lande ligner derimod ikke den danske. I Sverige startede udmøntningen senere end i Danmark, midt eller sent i 1100-tallet. Også her synes møntens lødighed tendentielt at falde støt, men i en helt anden kronologisk ramme end den danske.³¹⁷ I Norge er mønstret uklart og dateringen af mange typer i øvrigt vanskelig. Der har været drastiske forringelser af mønten, men også markante forbedringer og perioder med stor stabilitet.³¹⁸

En særlig problemstilling er situationen efter kidnapningen af Valdemar II i 1223 og den enorme løsesum på 45.000 mark sølv, der få år efter gik ud af landet. Spørgsmålet er, om man kan knytte Andreas Sunesens udsagn om den ustabile mønt til denne begivenhed. Dateringen af Andreas Sunesens Parafrase er til diskussion, men den må være skrevet i Andreas' ærkebisperiode, altså mellem 1201 og 1228, formentlig inden 1224.³¹⁹ Parafrasen kan altså være skrevet efter kidnapningen, men det er en meget teoretisk mulighed, og Parafrasen må under alle omstændigheder være tidligere end udbetalingen af løsesummen fandt sted. Udsagnet om den ustabile mønt var altså ikke alene knyttet til en krisesituation, den udtrykte snarere et grundvilkår.

Andreas Sunesens efterfølger, ærkebiskop Uffes klage fra 1231 til paven over møntens ringe tilstand må derimod tolkes som en direkte henvisning til udbetalingen af løsesummen: "Da vore fjender .. sidder inde med vort sølv og guld, blev vi tvunget til at indsmelte vor kobbermønt og deraf udskille en ringe mængde sølv".³²⁰

Det store Grenåfund fra Valdemar II's regeringstid er dateret til senest 1234. Mønterne vejer gennemsnitligt kun cirka 0,5 gram og karakteriseres i DMS som "underlødige". Fundet dateres gerne mere nøjagtigt til 1220'erne, men problemet er, at denne præcisering netop begrundes i, at fundet passer til vores forestillinger om tiden efter 1223.³²¹

Der kan altså have været et problem med at opretholde lødigheden under Valdemar II's regeringstid, som måske kan dateres til sent i 1220'erne. Men er det tilfældet, har det åbenbart været et forbigående problem eller har måske bare været betragtet som sådan. I hvert fald går kursen på 3:1 fra før den mulige krise igen i Hovedstykket i Kong Valdemars Jordebog fra 1231, og det er da også samme kurs, der stadig benyttes i den såkaldte Eriks sjællandske lov fra 1240'erne.

316 Frankrig 1164, Trier 1207, Lübeck 1226. Jf. KLNK, indgang Mark.

317 Malmer 1980 s. 26; Edvinsson m.fl. 2010 s. 76-80.

318 Skaare 1995 s. 49-51; Gullbekk 2009 s. 145ff.

319 Andreas Sunesen døde 1228, men trak sig på grund af svigtende helbred tilbage allerede 1224.

320 DD 1.6 nr. 122.

321 DMS nr. 66, det såkaldte Grenå 1-fund. Galster citeres her for ræsonnementet bag dateringen.

Møntfornyelse

Med møntfornyelse menes som nævnt, at der med større eller mindre mellemrum blev udmøntet en ny mønttype, som herefter var eneste lovlige betalingsmiddel. Udmøntningen blev fulgt af en tvungen omveksling, der indebar et tab eller en udgift for møntbesidderne. I skattefundene afspejles dette i, at der i det enkelte fund kun findes den mønttype, der var gældende ved nedlæggelsen af fundet. I det mindste bør der være en klar overvægt af denne ene type. Endvidere bør antallet af skattefund være begrænset, eftersom det ikke var attraktivt at gemme en mønt, der alligevel skulle veksles med tab.

I det perspektiv har Jørgen Steen Jensen og Keld Grinder-Hansen midt i 1990'erne undersøgt spørgsmålet om møntfornyelse hhv. for tiden før og efter 1200. Jørgen Steen Jensen konkluderede forsigtigt, at der var regelmæssig møntfornyelse i Skåne hele 1100-tallet, mens den på Sjælland ses omkr. 1130 og i tre tilfælde under Valdemar I. I Jylland kan den kun påvises i perioden 1080-1100. Grinder-Hansen konkluderede, at der var en markant øgning af tvangsvekslingen under Knud VI og Valdemar II.³²²

Der er ingen tvivl om at fundene afspejler en forandring i møntpolitikken. Fundtypen fra før 1070 med en rig variation af mønttyper og stort islæt af udenlandske mønter forekommer yderst sjældent, og antallet af skattefund er meget beskedent. Faktisk er det så beskedent, at vi har meget lidt materiale at bygge en analyse på. Jeg har i alt kunnet spore 47 fund fra perioden 1080-1200. Af dem er der kun i 19 mere end 30 mønter og kun i 11 mere end 100. De 5 af de 11 største fund ligner skattefundene fra før 1070 med en stor variation af typer og islæt af udenlandsk mønt, 2 mere gør det tilnærmelsesvis. Derudover er der meget i materialet, der kan pege på tvangsveksling ud fra, at der er tale om tilnærmelsesvis homogene fund. Går man ud fra, at fundene er repræsentative, var omvekslingerne imidlertid sjældne og dertil ikke altid effektive.

I et lille skånsk fund fra Oluf Hungers tid er alle 9 mønter af samme type, Oluf Hbg2. I et andet skånsk fund er knap 90 % af mønterne af typen Oluf Hbg4. Fundet er imidlertid fra Erik I Ejegods tid, fra hvem der er enkelte mønter.³²³

Fra kong Niels' 30-årige regeringstid giver de ti kendte skattefund belæg for to omvekslinger, den ene omtrent ved hans tiltræden, den anden i slutningen af hans regeringsperiode. I DMS nr. 39 (Roskilde) med over 500 mønter er 75 % af typen Niels Hbg3, mens de 25 % er Erik I Ejegod Hbg5. At der er Ejegod-mønter i fundet placerer det tidligt i Niels' regeringstid, og fundet kan evt. afspejle en møntfornyelse i forbindelse med tronskiftet, i så fald ikke ganske effektiv. Typen Niels Hbg9 er fundet sammen med Erik II Emune-typer og må derfor være sent i Niels' periode. I to sjællandske fund er Hbg9 dominerende, hhv. 98 % og 75 %, desuden udgør den alle 4 mønter i et ganske lille fund. Selvom typen er sjællandsk, udgør den 5 % af den samlede mængde på cirka 800 møn-

322 J. S. Jensen 1996; Grinder-Hansen 1997.

323 SK9 og SK6. I SK5 er 60 ud af 66 mønter fra Olufs tid. Jeg kender desværre ikke til typesammensætningen.

ter i et skånsk fund, hvor de resterende 95 % er Niels Hbg2. Der er ingen jyske fund fra Niels' tid.³²⁴

Fundene kan altså tænkes at afspejle en, måske to, skånske omvekslinger under Oluf, en sjællandsk tidligt i Niels' regeringstid samt både en sjællandsk og en skånsk omveksling sent i samme konges regering. Der er omvendt også indicier på, at systemet ikke var enerådende. Oluf- mønter optræder i et fund fra Erik I Ejegods tid, og Eriks mønter i et fund fra efterfølgeren Niels' tid. Desuden er der relativt hyppigt udenlandske mønter i fund fra de tre kongers tid (1086-1134), blandt andet er der et mindre antal norske mønter i det store nordsjællandske Græse-fund fra sent i Niels' tid. To spektakulære fund fra hhv. Bornholm og Blekinge er helt blandede og fremviser et utal af udenlandske mønter, i Blekingefundet over 4000. Fundene passer rigtig dårligt ind i teorien om den regulerede mønt, og de forklares da også gerne som undtagelser. I DMS karakteriseres de som "typiske vikingetidsfund", Grinder-Hansen kalder dem ikke-bindende fund i "random-råder", Moesgaard undrer sig over, om man overhovedet kan regne med, at Bornholm og Blekinge var en del af riget på denne tid.³²⁵

Fra Erik II Emunes tid skal det eneste fund dateres til borgerkrigens tid, hvorfor det vanskeligt kan bruges til at konkludere om tilstedeværelsen af et kongeligt møntmonopol. I et enkelt skånsk fund fra Erik III Lams tid er alle 40 mønter af samme type, Erik III Hbg1.

I den følgende borgerkrig er der enkelte jyske fund, men i Valdemar I den Stores tid er der igen kun et enkelt jysk fund af betydning, og det med meget blandet indhold, formentlig fra tidligt i Valdemars regeringstid.³²⁶ Vi har fra Valdemars tid et enkelt skånsk fund med kun 8 mønter, alle af samme type.³²⁷ På Sjælland er der til gengæld fem meget homogene fund, ganske vist alle på under 100 mønter, som ikke kan dateres nærmere end til Valdemars regeringstid. I DMS nr. 53 er alle 29 mønter af typen Valdemar I Hbg8. DMS nr. 55 på 87 mønter består næsten 100 % af typen Hbg9, det samme gør det mere beskedne fund DMS nr. 54. I DMS nr. 57 er 72 af 75 mønter af typen Hbg10, typen er imidlertid uden omskrift, så klassificeringen til Valdemar I kan evt. diskuteres. I DMS nr. 59 er samtlige 39 mønter af typen Hbg15.

Til gengæld er der igen ikke konsekvens ved det næste tronskifte. Et par af de kun seks fund fra Knud VI's tid indeholder både Valdemar- og Knud-typer.³²⁸ Et fund fra Halland og et fra Bornholm er begge helt homogene og indeholder hhv. 8 og 40 mønter af typen Knud VI Hbg8. I et formentligt sjællandsk fund fra 1721 er alle 190, nu forsvundne, mønter i sin tid af Hauberg bestemt til typen Knud VI Hbg16, uden at forskningen har haft mulighed for at bekræfte det siden. Endelig indeholder et fynsk fund på blot 22 stk. 2 typer.³²⁹

324 Fundene fra Niels' tid: DMS nr. 35-42, SK 10-11.

325 DMS bd. 1 s. 273; Grinder-Hansen 2000 s. 61; Moesgaard 2008 s.146.

326 DMS nr. 52.

327 Fundet SK 14.

328 DMS nr. 59, SK 15. Tidligere anså man også DMS nr. 60 for et sådan blandet fund, men nu hælder man til, på et ganske vist spinkelt grundlag, at det alene består af Knud VI-typer.

329 DMS nr. 60.

Ser vi på hele perioden 1080-1200 har vi altså følgende homogene fund, der muligt kan afspejle tvangsvekslinger (idet årstallene skal forstås meget omtrentlige):

OVERSIGT 10: HOMOGENE FUND 1080-1200

Oluf	1086/95	Hbg4	Skåne
Niels	1105/10	Hbg3	Sjælland
Niels	1125/34	Hbg9	Sjælland
Niels	1125/34	Hbg2	Skåne
Erik III	1137/46	Hbg1	Skåne
Valdemar I	1157/82	Hbg9	Sjælland
Valdemar I	1157/82	Hbg9	Sjælland
Valdemar I?	1157/82	Hbg10	Sjælland
Valdemar I	1157/82	Hbg15	Sjælland
Knud VI	1182/1202	Hbg8	Skåne
Knud VI?	1182/1202	Hbg16	Sjælland

Fra Valdemar II Sejrs regering er der fem fund fra før 1234. De fire fund består alle af højst 7 mønter, de tre af dem indeholder trods dette flere typer. Det eneste fund, der i virkeligheden kan bære en antagelse om tvangsveksling, er det føromtalt, såkaldte Grenå 1-fund, der består af over 12.000 mønter. Der er over 37 mønttyper i fundet, men de fem af dem tegner sig alene for omkring 10.000 af mønterne, syv andre i alt for godt 1600 stk. Tolkningen i DMS er, at de fem hovedtyper repræsenterer årets udmøntning fra fem jyske udmøntningssteder, mens de syv andre talmæssigt betydende typer skulle repræsentere sidste års udmøntning (hvor der jo så må have været syv jyske udmøntningssteder?). Der skal ikke her forsøges at give en god forklaring på fundsammensætningen, men igen må man spørge sig selv, hvilken virkelighed, fundet repræsenterer. Hvis det afspejler en tvangsveksling, har besidderen af de mange penge altså været på en større rundrejse i Jylland og har vekslet, ikke bare på et, men på fem forskellige udmøntningssteder. Men vedkommende har imidlertid undladt at veksle al sin gamle mønt og har af uransagelige årsager beholdt over 1600 af sidste års mønter foruden en blandet bunke på 400 andre gamle mønter.

Fundets tolkningsproblemer er så meget mere kritiske, da det som sagt er det eneste fund fra Valdemar II's regering, der med nogen vægt kan begrunde en antagelse om tvangsveksling.

Efter 1234 er billedet noget anderledes. Et ganske vist lille antal fund peger på, at den helt dominerende mønttype i alle landsdele var Valdemar I Hbg42b. Situationen her vil blive drøftet i afsnittet om Valdemar II's møntreform.

Der er ingen skriftlige kilder før slutningen af 1200-tallet, der bogstaveligt kan be- eller afkræfte tesen om tvangsvekslinger, men oplysninger om indtægten af mønten kan måske indirekte hjælpe os. Saxo lader i sin fortælling Knud d. Hellige skænke 1/4 af

mønten i Lund til ærkebispens i 1080'erne, et privilegium, der med sikkerhed ses at eksistere i 1100-tallet. I 1175 fik Slesvigs kirke halvdelen af mønten i byen, Roskildebispens fik på samme tid et tilsvarende privilegium og før 1234 havde også Ribebispens en andel af indtægterne fra udmøntningen her. Bispens interesse må jo afspejle, at indtægten var værd at tale om. I 1231 har vi tal på kongens del af indtægterne, som i Lund og Roskilde er meget betydelige.

Beløbene må næsten stamme fra en omveksling, og de står i en liste, der synes at angive årlige indtægter, så den videre følgeslutning må være, at der også var en årlig omveksling. Imidlertid er tre tal for møntindtægten af nogle jyske byer fra samme år væsentligt mindre, helt ned til næsten en hundrededel af den i Lund. En mulig tolkning er, at 1231 var et år hvor der skete en tvungen omveksling i Østdanmark, men ikke i Jylland. I en formentlig lidt senere liste gav mønten fra Roskilde kun en mindre indtægt, måske svarende til at der ikke var omveksling på Sjælland dette år, mens indtægten fra Lund også i denne liste var betragtelig.³³⁰

Som det vil blive drøftet i det følgende afsnit, er den almindeligt givne forklaring på afstanden mellem indtægtsbeløbene dog en helt anden.

Et symptom på systemet med tvangsveksling skulle være, at brugen af ædelmetaller som betalingsmiddel blev forbudt på linje med forbuddet mod brug af udenlandsk mønt. Det kan i hvert fald ikke aflæses af de skriftlige kilder, hvor sølvmålet til og med 1231 stadig var det hyppigt brugte mål, pengemålet det sjældne. Senest midt i 1200-tallet, sandsynligvis noget før, blev pengemålet det alment brugte værdimål. Det samlede billede af 1100-tallet fra de skriftlige kilder er altså nogenlunde, at der er tale om en overgangsperiode, hvor pengene i stigende grad brugtes som betalingsmiddel (f.eks. bøder), men kun i forsvindende grad som værdimåler. Svarende hertil er den aktuelle status på enkeltfundne mønter, at mønten blev flittigt brugt i visse sektorer (byerne) allerede i anden halvdel af 1100-tallet, mens den på landet, selv på stormandsgårde, først for alvor ses ind i 1200-tallet, måske først helt op mod 1250.³³¹

Pengemålet blev mod midten af 1200-tallet næsten enerådende, men ikke helt. Kongemagten selv opgjorde endnu i 1231 sine indtægter hovedsageligt i sølvmålet, og da Ingerd af Regenstein i 1256 stiftede Skt. Klara-klostret, omregnede hun (for en sikkerheds skyld?) sine rigelige godsgaver til mark sølv.

11 symptomer på tvangsveksling før 1200 og ingen påviselige mellem 1200 og 1230 syner ikke af meget. Samtidig er der flere tegn på sprækker i systemet: Der er frem til 1150 relativt hyppigt udenlandske mønter i fundene, og man ser ved adskillige tronskifter, at vekslingen i hvert fald ikke har været effektiv. De skriftlige kilder viser ikke før midt i 1200-tallet tegn på, at mønten, pengene, kan være påtvunget som værdimåler, og ikke én eneste skriftlig kilde omtaler tvangsveksling.

330 Den ofte nævnte Indtægtsliste.

331 Moesgaard 2011 s. 201ff.

Omvendt kan man indvende, at det meget beskedne antal fund i denne periode ikke udelukker, at der *kan* have været langt flere vekslinger. Skattefundene er næppe repræsentative, f.eks. er mange kendte mønttyper ikke kendt fra skattefund. Tilsvarende er der knap kilder eller fund, der taler bogstaveligt imod et system med tvungne ombytninger, det sikre er kun, at systemet ikke var effektivt.

Fra 1070'erne ser vi altså en stramning af møntpolitikken, der muligvis bliver endnu mere effektiv under Valdemar I den Store.³³² Tvangsvekslingen var en integreret del af møntpolitikken, men møntfornyelserne var ikke så hyppige, og man kan eventuelt forestille sig, at de blev effektueret ved særlige lejligheder eller i forbindelse med særlige finansielle behov. Desuden har de kun været delvis effektive, formentlig især på markeder og i byer, hvor der har været kongelig kontrol med omsætningen. På landet og i geografiske randzoner har billedet været mere blandet.

Regionalisering

Fundmaterialet giver kun begrænset hjælp til at forstå om der var særskilte regionale møntvæsener og en eksklusiv regional brug af mønten.

En parameter er, om mønten rent faktisk var uens landsdelene imellem. Lødighedsmålingerne er for få og spredte til at kunne give hjælp i denne sammenhæng. Vi kan derimod se, at de jyske mønters vægt var mindre end de østdanskes i en periode omtrent frem til og måske ind i Valdemar II Sejrs tid. Det fortæller os at der i hvert fald ikke kun var én national standard for mønten. Det er sværere at sige, hvad det siger om indre grænser for møntudviklingen. Som beskrevet er det sandsynligt, at man langt op i 1100-tallet stadig overvejende har vejet mønten, når man handlede. I det tilfælde var det ingen forhindring at benytte sig af mønter med mindre vægt.

En fundsammensætning i skattefundene, hvor man i fundene fra en bestemt landsdel kun eller næsten kun finder den pågældende landsdels mønter, kunne som nævnt være en indikator på en reguleret mønt på regional basis. Materialet er imidlertid vanskeligt at tolke, ligesom også forskningens tolkninger af det er det.

For tiden 1100-1145 er der 4-5 skattefund af en vis volumen. I et nørrejysk fund er der foruden nørrejyske mønter 15 % mønter fra Lund (DMS nr. 36). Et bornholmsk fund er helt blandet (DMS nr. 37), mens et Blekinge-fund næsten alene består af udenlandsk mønt. I to store sjællandske fund er der altovervejende sjællandsk mønt. Men netop disse fund passer ikke ind i billedet af den regulerede mønt: I det ene er der et stort antal mønter fra både Erik Ejegods og Niels' tid (DMS nr. 39), og i det andet er der en del norsk mønt (DMS nr. 40).

Begyndende med Valdemar I's regering bliver det en større metodisk udfordring at stedfæste mønterne. På denne tid ophører den tidligere praksis med at præge ud-

332 Jeg kan dog ikke være enig i Grinder-Hansens bemærkning om en "markant forøgelse af tvangsvekslingen" under Valdemar I og Knud VI. Grinder-Hansen 1997 s. 130.

*Denne mønt med Roskildebispens afbildet på den ene side og kongen på den anden er fra Absalons tid som Roskildebiskop. Motivet må anses som vidnesbyrd om, at biskoppen havde del i Roskildes udmøntning.
Foto: Rasmus Holst Nielsen/Nationalmuseet.*

møntningsstedet på mønten. Det betyder at stedfæstelsen af mønten typisk sker ud fra en tolkning af fundomstændighederne, hvilket i spørgsmålet om en påviselig regionalisering jo nemt fører til cirkelslutning.

Fra Valdemar I den Stores og Knud VI's tid er der 6-7 fund med kun én eller næsten kun én mønttype, hvor typen er klassificeret som værende udmøntet i den landsdel, fundet er fra. De er på nær et bornholmsk fund alle fra det sjællandske område. Der er fra 22 til 190 mønter i hvert fund.

Fra Valdemar II Sejrs tid er kun det store Grenåfund med 12.000 mønter af en karakter, så det vil kunne belyse regionalitets-spørgsmålet. Men igen er langt de fleste mønter her karakteriseret som "nørrejske" alene ud fra fundomstændighed og, som jeg ser det, en a priori opfattelse af, at fundet skal tolkes i en kontekst af en reguleret møntøkonomi med regional eksklusivitet.

De skriftlige kilder yder endnu ringere hjælp end fundene.

Alene den flere gange omtalte henvisning fra 1201 til "gammel skånsk mønt" antyder, at der var en forskel af praktisk betydning på landsdelenes mønter.

Hverken Hovedstykket eller Indtægtslisten i Kong Valdemars Jordebog interesserer sig for, om pengemarken er skånsk, jysk eller sjællandsk. Man kan indvende, at da tallene er knyttet til en bestemt lokalitet, har møntfoden været underforstået. Men Indtægtslisten er en ganske lille og kompakt fortegnelse over indtægter i pengemark fra købstæder, herreder og andet over hele landet. Alligevel var der ikke behov for at angive om pengemarken var skånsk, sjællandsk eller noget tredje.

Fraværet af landsdels-benævnelser er dog ikke noget bevis på, at der ikke var regional mønt. Man kan indvende, at hvis mønterne i de enkelte landsdele havde nogenlunde samme lødighed og købekraft, var der ikke behov for at skelne mellem, om f.eks. en indtægt var i jysk, sjællandsk eller skånsk mønt.

De skriftlige kilder yder således knap nogen hjælp for denne periode. Vi er alene henvist til fundene, hvor en håndfuld fra Valdemar I's og Knud VI's tid synes at kunne bekræfte, at man i hvert fald på Sjælland kun brugte sjællandsk mønt, mens fundene før og efter langt fra giver noget entydigt fingerpeg.

Der er flere mulige tolkninger ud over den, at mønten i almindelighed har været regionalt eksklusiv fra Sven Estridsens sidste år til og med Valdemar II's regeringstid. En mulighed er, at der er perioder, hvor systemet har været håndhævet, andre hvor det ikke var tilfældet. En mere relevant mulighed skal ses i lyset af det tilsyneladende meningsløse forhold, at samme møntherre (kongen) havde delt sit territorium op i tre med hver sin møntfod: I anden halvdel af 1100-tallet får bisperne i Lund, Roskilde og Slesvig andel i indtægten fra udmøntningen, Ribebispen har ligeledes fået det en gang før 1230'erne, og udmøntningen i disse fire stifter foregik så vidt vi ved alene i stiftsbyerne, eller blev i det mindste styret herfra. Mens kongen i princippet kunne være ligeglad med hvor i riget han tjente på omvekslingen, ville bisperne nu have interesse i at sikre så stor en omveksling som muligt i deres eget stift og dermed også i at kontrollere møntcirkulationen.

Vi kender ikke tilsvarende ordninger for Fyn og de tre nørrejske stifter. Her udmøntedes der også frem til år 1200 i købstæder, der ikke var stiftsbyer, og i det mindste i Randers synes udmøntningen at have fortsat efter 1200. Set i lyset af denne mulighed skulle man kunne konstatere eksklusiv regional mønt i Skåne, på Sjælland og i Slesvig og Ribe stifter fra anden halvdel af 1100-tallet, mens mønten har kunnet bruges på tværs af stiftsgrænserne i Børglum, Viborg, Århus og Odense stifter.³³³ Fundmaterialet frem til 1240 understøtter til dels denne mulighed, omvendt er det for spinkelt til på nogen måde at kunne anses for bindende.

333 Feks. hælder man til at Odensefundet DMS nr. 60 indeholder en blanding af fynsk og nørrejysk mønt, dog uden at der er entydigt bevis.

Valdemar II's møntreform

<i>Argumenterne for møntreform og møntforbedring</i>	138
<i>Refleksioner og tvivl</i>	142

De beskrevne forbehold for, hvor konsekvent den regulerede mønt var gennemført, og hvor vidt der var eksklusive møntomløb inden for landsdelene, er ikke ukendte, men er sjældent fremført i samlet form. Som nævnt angiver forskningen, at der fra sent i 1000-tallet var etableret et temmelig fast forankret system med tvangsveksling og et eksklusivt møntomløb inden for landsdelene.

Dette system antages radikalt ændret ved en møntreform i 1230'erne, hvor kongemagten afløste omvekslingen med en fast skat, først i Jylland, en tid efter på Sjælland og senest i Skåne.

Det var Sture Bolin, der tidligt åbnede for tanken om, at der midt i 1200-tallet skete en omlægning af møntvæsenet i Danmark fra tvungen pengeombytning til en slags monetært betinget skat.³³⁴ Omlægninger fra omveksling til en fast skat med henblik på at stabilisere mønten er, som Bolin har påpeget, et kendt fænomen på denne tid. Det ses bl.a. i Portugal 1254 og 1260, i Aragonien 1236.³³⁵

I Danmark blev mønten ifølge Bolin ikke bare stabiliseret, den blev direkte forbedret.

Forskningen har sidenhen sluttet op om Bolins tese. Blandt forskerne er der nuancer i de enkelte udlægninger, men ingen afgørende meningsforskelle.³³⁶ Jeg tillader mig derfor at gengive resultaterne under et:

Teorien beskriver en sammenhæng mellem en indførelse af plovskat i Danmark der skulle afløse den årlige pengeombytning (tvangsveksling), hvorfor Bolin kaldte skatten monetarium: en afløsning for slagskatten.³³⁷ Ordningen skulle samtidig angiveligt være med til at sikre møntens kvalitet og stabilitet. Plovskatten indførtes i Vestdanmark før

334 Bolin s. 149-51.

335 Bolin 1962 s. 149.

336 Bolin 1962 s. 148-51; Ulsig og Sørensen 1981, s. 16-20; Gissel 1991 s. 540-41; Grinder-Hansen 2000 s. 65-88; Grinder-Hansen 1997 s. 131; Jf. Fauverholdt Jensen 1990 s.88-89.

337 Bolin 1962 s. 148. Monetarium var en almen brugt europæisk betegnelse for en skat, der afløste pengeombytningen.

1231, på Sjælland senere i 1230'erne, i Skåne ikke før i 1249, og sideløbende aflystes den årlige pengeombytning landsdel for landsdel. Efter 1231, nok i 1234, indtrådte ligefrem en forbedring af møntens lødighed, og kursen blev nu 2 mark penge for 1 mark sølv, hvor forholdet indtil da var 3:1. De regionale mønter blev nu afløst af en forbedret rigsmønt.

Indførelsen af plovskatten, fritagelsen for tvangsombytningen og den stabile og forbedrede mønt var altså tre indbyrdes tæt forbundne fænomener: De indførtes på en gang (dog med de nævnte regionale forskydninger) og de forsvandt også på en gang (over hele landet). 1255/56 indførte Kristoffer II igen den tvungne møntombytning, hvorved der samtidig gennemførtes en kraftig forringelse af mønten (næsten en halvering af lødigheden), mens plovskatten bortfaldt.

Der er fire områder, hvor vi kan forvente at møde belæg for tesen om møntreformen og dens sammenknytning med bortfaldet af pengeombytningen, plovskatten og møntens forbedring.

- Der bør være tegn på at kursen eller lødigheden på mønterne er forbedret.
- Plovskatten skal optræde i kilderne i perioden mellem omkr. 1230 og 1255, men ikke senere.
- Indtægterne fra udmøntningen skal i samme periode være fraværende.
- Endelig må sammensætningen af møntfundene, ligeledes i denne periode, formodes at være anderledes end i perioden før og efter.

Det følgende afsnit vil redegøre for disse kildesæt. Derefter vil det blive diskuteret, om kildematerialets belæg er så overbevisende, som det gerne fremstilles.

Argumenterne for møntreform og møntforbedring

1 KURSVÆRDIER KNYTTET TIL TIDEN FOR VALDEMAR II'S MØNTREFORM

Kilderne til perioden op til 1231, nemlig landskabslovene og Hovedstykket i Kong Valdemars Jordebog, peger som tidligere vist på forholdet 3:1 mellem mønten og sølvet.

I jordebogens Indtægtsliste fra en gang mellem 1235 og 1255 er der fem eksempler på at Hovedstykkets mark sølv synes konverteret til 2 mark penge.³³⁸

I Abels privilegium til Ribekirken fra 1240 udtrykkes samme forhold. Biskop Gunner har betalt sit privilegium "for 200 mark som dengang var 100 mark rent sølv værd". Teksten er tilføjet en afskrift af originaldokumentet sidst i 1200-tallet.³³⁹

³³⁸ Se Oversigt 11 lige efter dette hovedafsnit.

³³⁹ Ribe Oldemoder s. 10.

I et tillæg til Skånske lov står denne lidt svært forståelige formulering: "En mandebod er 40 gode mark. Overbøder er 26 mark og 16 ørtug. Således er også fredkøb".³⁴⁰ 26 mark og 16 ørtug er netop 2/3 af den normale maksimale bøde på 40 mark penge. Dette forhold så allerede Arup som en afspejling af, at mønten tilsvarende var blevet forbedret med netop det samme forhold (fra kurs 3:1 til 2:1).³⁴¹

Grevinde Ingerd af Regenstein testamenterede 1256 forskelligt gods. De enkelte godsers værdisætning udgjorde tilsammen 445 mark penge. Ingerd opgjorde selv slutsummen som 120 mark sølv. Det giver forholdet cirka 3,7:1, altså tilsyneladende en forringelse af mønten senest i dette år.³⁴²

Ærkebiskop Jakob Erlandsen klagede netop 1257 over, at kongen havde forringet mønten.³⁴³

2 OMTALER AF PLOVSKAT FRA MIDTEN AF 1200-TALLET

I Kong Valdemars Jordebogs Indtægtsliste nævnes plovskatten to steder. På Fyn "Af Odense, Salling og Sunds herreder i plovpenge 135 mark". Og på Sjælland "Af plove-
ne i 5 herreder 320 mark penge minus 1/2 mark".

Plovtalslisten i Kong Valdemars Jordebog er en herredsvis optælling over Sjælland og Lolland-Falster, hvert sjællandsk herred er skrevet op med et antal plove, Lolland og Falster dog under et for hver af øerne. Plovtalslistens optræden i jordebogen må forstås, og er også sådan tolket i forskningen, som en redegørelse for indtægtsunderlaget for plovskatten i denne landsdel. Listen kan dog ikke dateres nøjere end til omkring den tid, listerne i jordebogen generelt er fra. En mere præcis datering støtter sig alene til dateringen af plovskattens indførelse og funktionstid.

1234 gav Valdemar II Ribebispen "plovskatten af Hardsyssel, Almindsyssel og Varde-
syssel med flækkerne Varde og Lemvig til gengæld for den halve mønt".³⁴⁴ Med den halve mønt skal forstås den halvdel af indtægterne fra mønten i Ribe, som bis-
koppen plejede at oppebære.

340 Skånske Lov tillæg B III.

341 Arup 1925 s. 295. Jf. bl.a. Gissel 1991 s. 540-41.

342 DD 2.1 nr. 191

343 Ærkebispesriden s. 131. Grinder-Hansen 2000 s. 68 oplyser at samme kilde nævner forholdet 4:1. Jeg har ikke kunnet finde stedet.

344 DD 1.6 nr. 183.

Valdemar II indskærpede 1234/41 over for Hardsyssels indbyggere, at alle, også gejstlige, skulle betale plovskat, nemlig "de penninge som skyldes af plovene for mønten".³⁴⁵

Lundårbogen skriver om 1249: "Erik tvang hele Danmark i vogn- eller plovskat. Og han kom til Skåne for at kræve den, men blev med stort mandskab slået på flugt af bønderne og forjaget fra Lund by 30. marts. Derpå belejrede bønderne ham i Helsingborg til 2. april, da kongen hemmeligt om natten flygtede over til Sjælland. Senere, 5. april, vendte kongen tilbage til Skåne og drog til Lund by, og der blev forlig mellem skåningerne og kongen".

Abels forordning 1250/52, § 5: "Der skal hvert år 1. maj, til at holde mønten stabil, gives 1 øre penge af hver plov. Den som ikke yder, skal miste en plovokse og løse med 2 øre".³⁴⁶ Dette gentages i Kristoffer I's udaterede revision af forordningen.³⁴⁷

1252 fornyede Abel 1234-aftalen med Ribebispen. Bispens indtægt blev nu præciseret til at være årligt 18 penninge af hver plov i de tre sysler samt det sædvanlige fra byerne Varde og Lemvig. Desuden 50 mark penge "af vore plovpenge i de nævnte sysler". Aftalen skal nyvurderes, hvis "vi måtte forny vor mønt".³⁴⁸

Plovskatten ses ikke nævnt siden Kristoffer I's forordning. Man udskrev senere særskatter på grundlag af plovstal, men der nævnes ikke en stående plovskat.³⁴⁹

3 INDTÆGTER AF MØNTEN I KONG VALDEMARS JORDEBOG

I Kong Valdemars Jordebogs Hovedstykke fra 1231 er indtægterne af mønten i nogle jyske byer ganske små, mens de er betragtelige i Roskilde og Lund. Det er fra 40-150 mark penge i de jyske byer mod 900 mark sølv i Roskilde og mere end 1200 mark sølv i Lund. Indtægterne kan tolkes sådan, at der stadig foregik tvangsveksling øst for, men ikke længere vest for Storebælt.³⁵⁰

345 DD 1.6 nr. 203.

346 *qvod stabilis moneta habebatur*, i den danske tekst *for stathigh mynt*. Bolin har foreslået at udtrykket i den danske version *for stathigh mynt* skal betyde vedvarende, at mønten altså ikke skal udskiftes. Bolin 1962 s. 149.

347 Kroman 1971 s. 44, 47, 52. Dateringen af Kristoffer I's forordning er usikker. Grinder-Hansen 1997 sætter den til sidst i hans regeringstid, men i Grinder-Hansens egen optik (Grinder-Hansen 2000) må den være før 1256, hvor Grinder-Hansen anser plovskatten for afskaffet.

348 DD 2.1 nr. 60.

349 Bl.a. Ulsig og Sørensen 1981 s. 21. Hybel og Poulsen 2007 s. 310 betragter tilsyneladende det forhold, at skatter blev udskrevet efter plovstal i begyndelsen af 1300-tallet, som tegn på en genindførelse af den tidligere plovskat. Jeg er mest tilbøjelig til at følge Grinder-Hansen i, at der er tale om nye særskatter, blot udskrevet på et kendt udskrivningsgrundlag, nemlig plovene.

350 Som omtalt kan tallene imidlertid også tolkes radikalt anderledes, nemlig som udtryk for en tvangsveksling, der blot ikke skete årligt i alle landsdele.

I jordebogens Indtægtsliste er indtægterne af Roskilde nu også små, mens de stadig er betragtelige, dog reducerede, i Lund. Roskilde giver nu kun 80 mark penge, Lund mindst 300 mark sølv.³⁵¹ Det er tolket sådan, at tvangsvekslingen nu også ses at være ophørt i Roskilde.

I de tilfælde, hvor beløbene i jordebogen er små, bruges på nær én undtagelse udtrykket "for mønten" (*pro moneta*), i angivelserne af de store beløb skrives der "af mønten" (*de moneta*). De små beløb kunne således tænkes at udtrykke en mindre skat der betaltes i *stedet for* den normale indtægt af mønten.

4 MØNTFUND 1234-60

I 1234 udmøntedes den eneste selvdaterende (med årstal) danske mønt i perioden, den såkaldte anno domini (Valdemar II Hbg12). Samtidig eller få år efter prægedes typen Valdemar II Hbg42b.³⁵² Hbg42b fik en lang omløbstid, hvilket var usædvanligt i forhold til perioden før og efter. Hbg42b er helt dominerende i fundene frem til omkr. 1255 og er fundet både i det jyske og sjællandske område. Hbg42b optræder ikke i Skånefund, svarende til de øvrige udsagn om, at Skåne først sent eller slet ikke var en del af nyordningen.³⁵³

I Herlufsholmfundet 1255 var halvdelen af mønterne fra Valdemar II's tid, hele 90 af 202 mønter var af typen Hbg42b. I det mindre Nærumfund 1257/59 er der derimod ingen Valdemar II-mønter. I det store Øster Hæsingefund fra omtrent samme tid som Nærumfundet udgør Valdemar II-mønterne langt under 1 promille af det samlede fund. Knap 4800 ud af knap 5700 mønter er to Kristoffer I-typer. Herefter optræder der ikke Valdemar II-mønter i fundene.³⁵⁴

Resultatet af de kildeudsagn, der taler til fordel for Bolins tese, er således:

Kursen: Man kan med lidt god vilje tolke møntkursen derhen, at den 1231 var 3:1, 1256 igen op mod 4:1 og i en tid derimellem var der et forhold på 2:1.

Plovskatten: Plovskatten ses at eksistere i Sønderjylland 1234. Den nævnes ikke i hovedstykket i Kong Valdemars Jordebog fra 1231, men ses på Fyn og Sjælland i Indtægtslisten. Den nævnes i Lundårbogen som (gen)indført i hele landet 1249, og beskrivelsen kan godt tolkes derhen, at det var en nyhed i hvert fald for skåningerne. Den beskrives

351 I Indtægtslisten er kun indtægterne af Roskilde, Lund og, overraskende, Kalundborg oplyst. I Kalundborg gav mønten 240 mark (penge). Jf. Oversigt 6.

352 Bl.a. Grinder-Hansen 2000 s. 66-67.

353 Grinder-Hansen 2000 s. 66.

354 Herlufsholm-, Nærum- og Øster Hæsingefundet: DMS nr. 86-88.

af Abel som direkte forbundet med møntens stabilitet. Og den nævnes ikke efter begyndelsen af Kristoffer I's regering.

Indtægten af mønten: Holder forudsætningen, at små indtægter af mønten svarer til at der ikke sker møntombytning, viser indtægterne fra hovedstykket i Kong Valdemars Jordebog, at ombytningen var ophørt i Jylland 1231. På Indtægtslistens tid var den også ophørt i Roskilde, mens den stadig fungerede i Lund på sidstnævnte listes tid.

Møntfundene synes at vise, at mønten ikke blev ombyttet i hvert fald perioden 1234-55, mens der til gengæld skete en omfattende møntombytning sted over hele landet umiddelbart efter 1255.

Refleksioner og tvivl

Der synes således at være et ret nøje tidsmæssigt sammenfald mellem den forbedrede mønt, eksistensen af en plovskat, faldet i de kendte indtægter af mønten og ophør af et system med møntombytning.

Således synes kildegrupperne helt usædvanligt at føje sig og bekræfte hinanden. Der er imidlertid en række problematiske forhold i kildernes udsagn, som man må holde sig for øje. Især er der god grund til at adskille spørgsmålet om plovskattens sammenhæng med den tvungne møntombytnings ophør og på den anden side spørgsmålet om begges sammenhæng med en forbedring af møntens kvalitet.

Det kan være svært at forestille sig, hvordan plovskatten indførtes glidende, landsdel for landsdel, samtidig med at tvangsombytningen blev udfaset i etaper. Som nævnt synes indtægten af mønten i 1231 ifølge jordebogens hovedstykke at være væsentligt meget mindre i Jylland end i Østdanmark, svarende til at en plovskat i Jylland havde afløst pengeombytningen. Var det tilfældet, burde der i listens jyske del i stedet kunne ses indtægter af plovskatten, men der nævnes ikke, mellem Hovedstykkets mangfoldige indtægtsoppgørelser fra 1231, nogen plovskat.

Nu er der fuldt belæg for, at der var en plovskat i Ribe stift i 1234, og fraværet af plovskatten i Hovedstykkets ufuldstændige optegnelser er da heller ikke i sig selv et bevis på, at den ikke eksisterede i 1231. Men det springer dog i øjnene, at den slet ikke nævnes.

Ifølge tesens kronologi træder plovskatten i stedet for møntombytning først i Jylland, senest 1234, snarere før 1231, derefter på Sjælland før Indtægtslistens nedskrivning nogle år efter 1231 og før 1249, hvor Skåne som den sidste landsdel fik indført plovskat. En sådan etapevis overgang forudsætter, at der eksisterede en regionaliseret mønt, eller at den blev indført til lejligheden. Det er bestemt en mulighed, at landsdelsmønten blev indført med dette formål for øje, som nævnt er eksistensen af særskilte regionale møntomløb ikke særligt veldokumenteret før denne tid.

Sværere bliver det at godtage, at forbedrede mønt var en del af denne udvikling. Jylland og senere Sjælland skulle så i en periode bruge den forbedrede mønt med en lodig-

Den omdiskuterede Hbg42b, ud-møntet af Valdemar II Sejr. Den er helt usædvanlig ved at have været i omløb i flere årtier og ved, at den er velrepræsenteret både i Jylland og på Sjælland.
Foto: Rasmus Holst Nielsen/Nationalmuseet.

hed på omtrent 2:1, mens skåningerne fortsat skulle veksle til mønter af den gamle type på højst 30-35 % i lødighed. Dertil svarer at rigsmønten Hbg42b ikke er fundet i Skåne. Men af de fem tal i Indtægtslisten, der viser den forbedrede møntkurs på cirka 2:1 er fire af dem ganske vist fra Jylland, mens det femte er fra Skåne, hvorfra der i samme liste omtales meget store indtægter fra mønten, indtægter der tolkes som et tegn på en fortsat tvungen pengeombytning.

Fundmaterialet er desværre mangelfuldt for denne periode, især for Skånes vedkommende. Der er kun to skånske fund i perioden 1231-55, hvoraf det ene er fra Bornholm, der stifts- og møntmæssigt betragtedes som en del af det skånske område.³⁵⁵

Bemærkningen om at 100 mark sølv var 200 mark penge på Abels tid er som nævnt tilskrevet mere end 50 år efter dokumentets affattelse. Denne kendsgerning afviser ikke i sig selv tallets rigtighed, men mindsker dog kildens autoritet.

Tillægsforordningen til skånske lov om 40 marks-bøder, der er blevet til 26 marks-bøder, er svær at datere, med mindre man går ud fra, at den netop hører sammen med den antagne møntforbedring. I så fald skulle forordningen ifølge tesens forudsætninger have været indført mellem 1249 og 1256 og kun have gjaldt i denne periode. Det stemmer dog ikke overens med, at samme forhold optræder i Erik V Klippings vordingborg-

355 DMS nr. 80 samt et skånsk fund fra Hjämarp (SK 20).

ske forordning for Skåne fra 1282: "han skal bøde til kongen 40 mark så gode som 26 mark og 16 ørtug i rede penninge. Dette er ret i Skåne." Det er markant senere end den forbedrede mønts periode. Skånske Lov er den eneste af landskabslovene, der har fået tilføjet konverteringen af de 40 mark til 26, og også i 1282 er omtalen begrænset til den skånske forordning, mens den ikke står i de tilsvarende jyske og sjællandske forordninger. Hvorfor skulle kun skåningerne tildeles denne bødenedsættelse, hvis mønten var forbedret i hele riget? Det giver ikke specielt mening, især da man netop ikke finder den forbedrede mønt i de skånske møntfund. En forklaring kunne selvfølgelig være, at bødenedsættelsen var, hvad Erik IV måtte give de oprørske skåninger i påsken 1249 for at få sin plovskat igennem, og at det lykkedes dem at fastholde privilegiet, efter at mønten blev forringet igen. Men en sådan udlægning, uden egentligt kildebelæg, må forblive en spekulation.

Kursen 2:1 som den fremgår af en sammenligning mellem Hovedstykket og Indtægtslisten i Kong Valdemars jordebog spiller en fremtrædende rolle i tesen om den forbedrede mønt. Dette resultat af en sammenligning er imidlertid langt fra entydigt. Der er omtrent lige så mange af Indtægtslistens tal der peger hen mod en kurs på 3,5-4:1.³⁵⁶

Endnu et forhold gør det vanskeligt at forstå baggrunden for at opskrive mønten. I løbet af 1220'erne skulle landet afgive 45.000 mark sølv til tyskerne for løskøbelsen af kongen og hans ældste søn. Det var et anseeligt beløb og altså svarende til 135.000 mark penge (hvis lødigheden var 3:1) eller anderledes udtrykt 32.400.000 mønter. Samtidig satte kurien en indsamling i gang til brug for den pavelige krigsførelse, og i den forbindelse klagede ærkebiskop Uffe sig i 1231 i stærke vendinger over manglen på sølv i Danmark. Det er en speciel baggrund for en beslutning om allerede i 1234 (eller endog før 1231) at forøge sølvindholdet i mønten.

Vi har 13 lødighedsmålinger fra 1240'erne. De tre er fra Lund, de ti andre fra de landsdele, hvor møntreformen formodes at være en realitet i dette årti. Der er imidlertid ikke forskel på de skånske og øvrige målinger, og dertil grupperer de sig om en lødighed på cirka 175-230 o/oo. Der er altså intet tegn på, at møntens kvalitet berettiger en kursforbedring til 2:1, sådan som de skriftlige kilder antyder, ikke engang til det gammelkendte forhold 3:1. Antallet af målinger må siges at være tilstrækkeligt stort til, at eventuelle fejlagtige klassificeringer ikke kan røkke ved billedet. En enkelt diskutabel type, MB 122, er i et tilfælde målt med lødigheden 246 o/oo, men er af Kaaber målt til under det halve.³⁵⁷

Møntreformens afvikling sker ifølge tesen i 1255 eller -56 med en parallel genindførelse af tvangsvekslingen, afskaffelse af plovskatten og devaluering af mønten. Fundmæssigt afspejles det i, at af godt 200 mønter i Herlufsholmfundet fra 1255 var omkring halvdelen Valdemar II-mønter, mens mønterne i Nærumfundet og det meget store Øster Hæsingefund, begge dateret til 1257/59, udelukkende er fra Kristoffer I's

356 Jf. Oversigt 11 lige umiddelbart efter dette afsnit.

357 Om MB 122 se drøftelsen i afsnittet om klassificeringer, jf. i øvrigt lødighedstabellen i bilagene.

regering. Den nærmere datering af skiftet gives af Ingerd af Regensteins omregning 1.8. 1256 af pengemark til sølvmark med kursen 3,7:1, der ses som et tegn på, at mønten nu er blevet forringet. I tilgift hører vi fra denne tid ikke plovskatten omtalt mere, og i 1257 klager ærkebispens, Jakob Erlandsen, over møntforringelse.

Den manglende omtale af plovskatten er imidlertid ikke noget bindende argument for en præcis datering. Vi har ganske enkelt ikke før i 1280'erne kilder, hvor vi kunne forvente, at plovskatten blev nævnt. Først på denne tid kan fraværet af omtale af skatten bruges som bevis på, at den ikke længere eksisterede:

- Skatten var pålagt alle uanset stand og status, og derfor omtales den f.eks. aldrig i de mange kongelige privilegier til kirker og klostre, hvor det ellers var sædvane at nævne fritagelser for kongelige afgifter og tynger.

- Omtale af bispernes andel af mønten ville være en indikation på, at plovskatten var afskaffet og pengeombytningen genindført. Der er ikke en sådan omtale igen før i 1280 (Ribe) og 1283 (Roskilde). Kilder, der omtaler bispernes ret til indtægter af mønten, er imidlertid sjældne, så fraværet af omtaler mellem 1257 og 1280 kan hverken af- eller bekræfte, om de besad en sådan indtægt.

- Kongelige forordninger må forventes at omtale en plovskat, hvis en sådan fandtes. Efter Abels og Kristoffers forordninger fra 1250'erne kommer der først igen kongelige forordninger i 1280'erne. I disse er plovskatten til gengæld fraværende.

Set i lyset af møntens lødighed i 1240'erne kan man heller ikke påstå, at kursen 3,7:1 nødvendigvis afspejler en brat forringelse af mønten, nærmest tværtimod. Det ubestridelige faktum, ud fra fundene, er alene, at der er sket en effektiv møntfornyelse mellem 1256 (eller sent 1255) og 1259.

Hvis reformen skulle bidrage til, at kongen kunne forbedre mønten, må det have været en god en forretning for kongen at afløse møntindtægten med plovskatten. Indtægterne fra plovskatten må have været dem, der skulle gøre det muligt at tilføre mønten mere sølv. Kan tallene vise, at skatten forøgede kongens indtægter, vil det støtte argumentet om den forbedrede mønt.

Vi kender de store indtægtstal fra mønten i Lund og Roskilde fra 1231, der gerne tolkes som indtægter ved tvangsveksling. Op mod disse tal kan vi sætte beregninger af, hvad plovskatten kunne tænkes at indbringe i Skåne og på Sjælland. Beregningerne er komplekse og naturligvis behæftet med stor usikkerhed. Hele ræsonnementet er beskrevet i ekskursen efter sammenfatningen.

Ser man på det teoretiske maksimum for indtægterne af plovskatten, var den i Skåne højst 1175 mark sølv, for Sjælland højst 1050 mark sølv. De tal skal sammenlignes med Hovedstykkets indtægter af mønten på hhv. 1200 og 900 mark sølv. Men det er et teoretisk maksimum og indtægten har snarest været lavere end dette tal (beregningerne for Sjælland ligger på 425-1050 mark sølv, for Skåne mellem 875 og 1175 mark). Da kongen formentlig måtte kompensere bisperne i Lund og Roskilde for tab af deres andel af mønten (hhv. 1/4 og måske 1/3), som han kompenserede Ribebispen i 1234, bliver regnestykket endnu mindre i plovskattens favør. Hvis plovskatten imidlertid var årlig, hvad den var ifølge Abels forordning, og den tvungne møntombytning ikke var det, bliver regnestykket selvfølgelig i højere grad i plovskattens favør.

Det fører frem til motivet for omlægningen, som det fremgår af den korte formulering i Abels forordning om at mønten skulle holdes stabil: At (indførelsen af) plovskatten skyldtes et ønske om at skabe ro om mønten og gøre det muligt at fastholde møntens troværdighed samt at slippe af med den besværlige tvangsveksling. Herunder hører formentlig også ønsket om at holde en stabil lødighed. Et motiv kan også have været at fordele skattebyrden anderledes. Det er derimod sværere at se en fiskal indtægt, der kunne finansiere en forbedring af mønten, ligesom der ikke synes overbevisende tegn på, at det faktisk er sket.

Trods alle de her udtalte tvivl peger et vægtigt og mangesidigt kildemateriale stadig på, at der har været en forandring af møntpolitikken, og at der har været en sammenhæng mellem de tre fænomener: stabilisering af mønten, ophøret af omvekslingerne og plovskattens eksistens.

Derimod må tesen om, at mønten forbedredes, afvises. Der er som vist for meget, der strider imod, og egentlig kun Indtægtslistens ganske vist selvmodsigende tal og Ribe-udsagnet om kursen på Abels tid, der taler for. Dilemmaet kan formuleres således: af de tal i Indtægtslisten, der viser hen til en kurs på pengemarken i forhold til sølvmarken, må enten den halvdel der viser forholdet 2:1 eller den halvdel der viser 3,5:1 og 4:1 forkastes. De kan ikke begge være rigtige. Forskningen har hidtil hældt til at se bort fra tallene med kursen 3,5:1. Det er en rimeligere tilgang i stedet at fravælge tallene med kursen 2:1.

OVERSIGT 11: INDTÆGTSLISTENS KURSTAL

Listen består af 40-50 angivelser af indtægter, det meste i mark penge, andet bare i mark, der givetvis også er mark penge. Den følger mønstret fra de fleste andre landsdækkende lister med at starte i nordvest og slutte i øst.

Der er tale om meget spredte og meget uens opgørelser: der er indtægter fra købstæder, fra sysler, herreder, fra 'Bro fjerding', af mønten og mundskænkens ombud, 'af plovene i fem herreder'. Købstadsindtægterne er dog fremherskende.

Formen er næsten overalt knap: sted/indkomstform og beløb.

Indtægtslisten fra Kong Valdemars jordebog dateres gerne til at være senere men ikke så meget senere end Hovedstykket i jordebogen fra 1231. Den væsentlige grund er at nogle af indtægterne i de to lister er helt eller næsten ens. Hvor tæt i tid de to lister er, lader sig imidlertid ikke afgøre.

Indtægtslisten sammenholdt med Hovedstykket.

Der er kun medtaget de tal fra Indtægtslisten, der kan sammenlignes med tal fra Hovedstykket.

Lokalitet	Hovedstykke	Indkomstliste	Penge: Sølv
Ribe	Indtægter til i alt 960 mark penge	900 mark penge	
Molte hd	80 mark sølv	160 mark	2:1
Kolding	80 mark sølv 'og jorderne er 13 mark guld værd'	280 mark	3,5:1?
Gauerslund	19 1/3 otting, hver 3 mark sølv værd	120 mark	2:1
Jelling syssel	110 mark penge	110 mark	
Samsø	En masse naturalier	300 mark penge	
Hammerum hd	16 mark sølv	30 mark	2:1
Skanderborg	30 mark sølv	60 mark	2:1
Leding fra Århus og Horsens	Århus 12 mark leding + fogedafgift, Horsens 2 nætter, 60 mark penninge i leding, af mønten 40 mark	80 mark	
Randers	25 mark sølv. Leding til 20 mark sølv (måske for hele herredet)	160 mark	6:1 eller 3,5:1
Rold	Rold fjerding 16 havne og 8 mark sølv. Jord til 26 mark guld	40 mark	--
Lognhø	10 mark rent sølv	24 mark	2,4:1
Ålborg	Af mølle og by 24 mark sølv. Af byen og Gøl 24 mark sølv. Hasseris 9 mark guld [må være ejendomsværdi]	170 mark	3,5:1?
Odense	150 mark	167 mark	
Salling+Fåborg	4 nætter. Gods til 30 mark guld. Gods uden værdiansættelse	200 + 10 mark	

Lokalitet	Hovedstykke	Indkomstliste	Penge: Sølv
Kalundborg	30 mark sølv. Røsnæs 20 mark sølv. Og 10 til	240 mark + 30 for mønten	4:1?
Løve	40 mark. Noget af Reersø. Gods til 1 mark guld	60 mark penge	1,5:1?
Bjerg h, Skåne	12 mark korn og 70 mark penge og 100 svin til 30 mark sølv. Svarer til ca. 85 mark sølv ^{357a}	200 mark penge	2,4:1

357a Idet 1 mark korn her er anslået til 2,5 mark sølv, 1 mark penge til 1/3 mark sølv.

Pengemark og mønt 1250-1340

<i>Lødighedsmålinger</i>	151
<i>De skriftlige udsagn om kursen</i>	153
<i>Kursens samspil med lødigheden</i>	161
<i>Devalueringens karakter og tempo</i>	164
<i>Tvungen ombytning</i>	165
<i>Regionalisering</i>	169
<i>Den danske mønts udfasning</i>	172

Tiden fra 1250 til 1340 var i lange perioder karakteriseret ved politisk og/eller finansiel ustabilitet, og mønterne fra denne tid er da også under et blevet betegnet med det noget misvisende navn "borgerkrigsmønter".³⁵⁸ Perioden mundede ud i et politisk sammenbrud, der kulminerede med Kristoffer II's død i 1332, og et finansielt sammenbrud, hvor mønten (som et af flere symptomer) allerede i 1320'erne forringedes til uken-delighed, hvorefter udmøntningen i 1330'erne helt ophørte.

Den sidste halvdel af perioden er imidlertid desuden karakteriseret ved en stærk stigning i mængden af skriftlige kilder, der omtaler økonomiske eller juridisk-økonomiske transaktioner og anvender møntmålet. Dertil er der en kraftig stigning i mængden af fundne mønter. Det er altså muligt at der har været en stigende økonomisk aktivitet på trods af kongemagtens finansielle problemer.³⁵⁹

Antallet af skattefund og enkeltfund af mønter er væsentligt større i denne periode sammenlignet med den forrige, og stigningen fortsætter i det store og hele perioden

358 Betegnelsen borgerkrigsmønter blev oprindeligt brugt i 19. årh. om mønter fra 12- og 1300-tallet, der vanskeligt lod sig identificere. Senere blev betegnelsen hæftet på hele perioders mønter. Erslev brugte den f.eks. om tiden 1280'erne-1340, andre om tiden 1249-1350 eller 1260-1340 etc. Med Haubergs gruppering af mønterne 1241-1377 som én periode blev denne periode i almindelighed til den, hvor man karakteriserede mønterne som borgerkrigsmønter. Betegnelsen er uheldig, da den hverken er dækkende for den almenpolitiske eller møntpolitiske situation over hele perioden. Jf. Lindahl 1949 s. 31.

359 Således DMS bd. 1, s. 97.

igennem. Der kan som omtalt være mange årsager til, at mængden af fundne mønter stiger: det kan modsvare en faktisk monetarisering, det kan for skattefundenes vedkommende skyldes urolige tider og for enkeltfundenes at mønten var ringe (det var ikke noget stort tab at miste en mønt). Foruden flere andre forklaringer. Hvis fundene faktisk modsvare en stigende udmøntning, kan også dette have flere årsager: Et stort behov for flere mønter kan i sig selv være årsagen. Er baggrunden en utilstrækkelig adgang til sølv, kan det føre til udmøntning af flere, men ringere mønter. Forholdet kan også bunde i en kongelig strategi for at maksimere indtægterne af udmøntningen.

Det er trods alle disse forbehold og mulige forklaringer bred enighed om, at en monetarisering slog igennem i løbet af 1200-tallet, forstået som almen brug af mønt i alle samfundslag og regioner.³⁶⁰ Det er også opfattelsen at det stadigt stigende antal møntfund i perioden efter 1250 afspejler en tilsvarende stigning i den økonomiske aktivitet.

Det er uden for rammerne af denne undersøgelse at vurdere, hvor vidtrækkende konklusioner man kan drage af antallet af enkeltfundne mønter. Opfattelsen af et kraftigt gennembrud for monetariseringen midt i 1200-tallet bekræftes som vist af de skriftlige kilder, og det vil blive behandlet som et faktum i det følgende. Om der eventuelt i slutningen af perioden sker en regression, enten i den økonomiske aktivitet eller specifikt i graden af monetarisering, vil blive drøftet i afsnittet om møntens udfasning.

Med det noget større materiale vi har til især perioden efter omkr. 1280 er det muligt lidt mere præcist at følge udviklingen i kurs og lødighed og desuden at fragmentere analysen til de enkelte landsdeles udvikling. Det bliver også til en vis grad muligt, modsat perioden før 1250, at undersøge forholdet i udviklingen af kursen set i lyset af den samtidige udvikling i lødigheden.

Hvad tallene med sikkerhed viser er, at der over relativt kort tid (80 år) skete en drastisk forringelse af både møntens kurs og lødighed. Spørgsmålet er, på hvilken måde og i hvilket tempo, forringelsen skete. Det kan kun besvares ved at undersøge, hvor vidt kursens oplysning om møntens værdi til forskellige tider svarede til møntens reale værdi målt i sølvindhold, og om den konstaterbare forringelse i både kurs og i lødighed foregik synkront eller med kronologiske forskydninger.

Et hovedspørgsmål er omfanget af et system med tvungen pengeombytning. Der er som nævnt tre mulige grundtilstande, nemlig et system uden tvungen pengeombytning, et system med en fungerende pengeombytning, og et system med en disfunktionel pengeombytning. Numismatikernes aktuelle svar er, at fundene i hvert fald i årtierne omkring 1300 viser et disfunktionelt møntombytningssystem.³⁶¹

Det er uden for diskussion, at man senest i 1260'erne ikke længere havde en ensartet mønt i hele landet, og at mønten ikke var lige meget værd alle vegne. Mest tydeligt adskiller Skåne sig fra resten af landet. At der skulle have været eksklusive møntomløb i

360 F.eks. Moesgaard 2008, Hikuin s. 197ff, Poulsen 1979-80, DMS s. 97 (J. S. Jensen), Klackenberg 1992. Med det hastigt stigende antal løsfund kan vurderingen tænkes at flytte sig bagud i tid. Poulsen 1979 når f.eks. ud fra datidens kendte løsfund frem til, at møntøkonomien først slog igennem på landet o. 1250, mens Grindner-Hansen i 2000 s. 13 og 29 hælder til et alment gennembrud i begyndelsen af 1200-tallet.

361 DMS bd. 1, s. 97.

For- og bagside af en mønt af typen MB382. Mønten er fra 1320'erne, formentlig udmøntet i Roskilde. Kvaliteten var ikke den bedste, heller ikke da mønten var ny. Foto: Rasmus Holst Nielsen/ Nationalmuseet.

de tre landsdele med krav om, at man kun måtte benytte landsdelens egne mønter inden for landsdelen, synes ikke at kunne bekræftes lige så entydigt af kildematerialet.

Endelig er der specifikke spørgsmål vedrørende den skånske mønt og det meget belastende tvangsvekslingssystem, som forskningen i almindelighed antager gældende for landsdelen i tiden efter 1300.

Lødighedsmålinger

Lødighedsmålingerne i perioden er fuldt gengivet og diskuteret i bilaget om lødighed. I afsnittet her fremstilles kun de endelig beregninger.

Der er, sammenlignet med perioden før, et temmelig stort analysemateriale fra denne periode. Det giver mulighed for at gruppere analyserne efter landsdel, og dermed belyse formodningen om det regionaliserede møntvæsen. Der er dog en vis ujævnhed. Materialet fra 1240-80 er stadig noget spinkelt, og Slesvig er i det hele taget dårligt repræsenteret. I alt har jeg fundet omkring 500 prøver.

Da det er en oplagt mulighed, at Ribe og Slesvig stifter var selvstændige møntregioner, har jeg grupperet tallene herfra for sig selv.

Målingerne er klassificeret efter Grønder-Hansens konkordanstabel fra 2000. Grønder-Hansens daterer ikke mønttyperne nærmere end inden for tiår, hvilket måske er det opnåelige og i hvert fald ikke prætenderer en urealistisk nøjagtighed. Omvendt gør det resultaterne mindre brugbare i forhold til nogle af problemstillingerne, hvor spørgsmålet er, om der er sket en forandring på et bestemt tidspunkt inden for et årti.

Målingerne stammer fra ganske få kilder. Der er lavet prøver ved en håndfuld fund. Dertil er der et par undersøgelser af udvalgte mønter lavet på initiativ af Den kongelige Mønt- og Medaillesamling. Langt hovedparten af de kendte prøver er lavet på foranledning af Kaj G. Kaaber. Prøverne er foretaget af Statens kontrol med ædle Metaller (Statsguardeinen).

Tallene i tabellen angiver, hvor mange mark penge der skulle til, for at sølvindholdet tilsammen svarede til 1 mark sølv. I teksten i øvrigt er dette i almindelighed beskrevet som 5:1, 8:1 osv. Her er de for overskuelighedens skyld blot skrevet som 5 og 8 og for præcisionens skyld med decimaler. Tallene i parentes angiver, at der kun er målt på én

mønttype. Der er taget forbehold for at barresølvet næppe var mere end 95 % lødigt, samt at vægten af 1 mark penge på 240 mønter var lidt større end vægten af 1 mark sølv.

Det skal understreges, at gennemsnitstallene dækker over væsentlige udsving.

Den højre kolonne (Ro-NJ) oplyser om typer, der ikke kan stedfæstes nærmere end til Roskilde eller Nørrejylland.

1330'erne er ikke medtaget i tabellen. En måling af en Lund-type fra dette årti viser nogenlunde samme lødighed som i årtiet før, mens ganske få prøver vest for Øresund viser, at mønterne nu var næsten af rent kobber (fra 50:1 til 500:1 i forhold til sølvet).

OVERSIGT 12: LØDIGHEDSMÅLINGER 1240-1330

Antal mark penge, der svarede til 1 mark sølv.

	Lund	Roskilde	Nørrejej.	Ribe	Slesvig	Ro-NJ
1240'erne	4,0	4,3	(4,8)	(8,1)		
1250'erne	4,9	4,8	(6,6)	5,5	6,6	
1260'erne	4,4	7,0	7,8	(6,4)		
1270'erne	4,3	6,6	(6,1)	(6,4)		
1280'erne	4,6	7,6	7,4	8,1	8,2	
1290'erne	4,4	9,7	9,7	9,8	10,3	(9,5)
1300'erne	4,7	10,8	10,4	10,8		
1310'erne		11,7	13,6	13,2		9,6
1320'erne	4,4	10,8	15,2	10,1		16,0

Der ser ud til at være sket en vis reduktion af lødigheden mellem 1240'erne og 1250'erne i Østdanmark fra godt 4:1 til knap 5:1. Den kan aflæses for Lund og Roskilde, men kan være fælles for alle landsdele. I 1260'erne forbedres den skånske mønt en anelse, og herefter er den skånske mønt resten af perioden stabil med kun ganske små udsving. De følgende betragtninger gælder derfor kun landsdelene vest for Øresund.

Mellem 1250'erne og 1260'erne sker en markant forringelse. Den kan måles til 7:1 i Roskilde og knap 8:1 i Nørrejylland. Forringelsen kan eventuelt være forskudt mellem landsdelene, således at den er slået igennem i de jyske og sønderjyske områder allerede (sidst?) i 1250'erne, mens den først i det givne tiårsperspektiv er synlig i Roskilde i 1260'erne.

I 1260'erne-70'erne synes mønten stabil og snarest en anelse forbedret, mens den i 1280'erne på Sjælland og i Nørrejylland igen er nede på niveauet cirka 7-7,5:1 og i Ribe og Slesvig endog endnu ringere, nemlig 8:1.

I 1290'erne er lødigheden så reduceret meget markant til godt 9,5:1, og i Slesvig endog lidt ringere. I 1300-tallets første årti er mønten gennemsnitligt forringet med cirka 10 % i forhold til tiåret før, og der er ikke længere forskel mellem landsdelene.

I 1310'erne ses den sjællandske mønt igen gennemsnitligt reduceret med omtrent 10 % i forhold til tiåret før. Mønten fra Nørrejylland og Ribe mister i 1310'erne noget mere i lødighed end på Sjælland, og Nørrejylland når i 1320'erne helt ned på 15:1, den lavest sete lødighed før 1330'ernes rene kobbermønter. Modsat synes Ribemønten i 1320'erne at forbedres til det sjællandske niveau.

Der er kun få tal for Slesvigs mønt, men den synes nogenlunde at følges med de øvrige udmøntninger i perioden 1280-1300, og det er muligt, at det har været den generelle tendens, uden at generelt skal forstås som "til enhver tid".

Det samlede billede er at Skåne mønt klart adskilte sig fra de øvrige landsdeles. De øvrige landsdeles mønt bevægede sig ad et fælles spor, men ikke nødvendigvis helt synkront. Først og fremmest er mønten altså stort set stabil i Skåne og med tiden af en væsentlig bedre kvalitet end landets øvrige udmøntninger, mens der sker fortsatte forringelser i de øvrige landsdele perioden igennem. For sidstnævnte er der dog også perioder med en vis stabilisering og måske endog mindre forbedring af lødigheden, perioder der kan veksle fra landsdel til landsdel. Den nørrejske mønt er tendentielt en anelse bedre end den sjællandske og de sydjyske mønter i perioden 1270-1310, men der er i forhold til den sjællandske mønt kun tale om marginale forskelle. De sydjyske mønter er i perioden 1280-1300 af lidt ringere kvalitet end de øvrige. Ribemønten er i det hele den mest svingende. Fra 1310'erne er den nørrejske mønt klart ringere end den sjællandske.

De skriftlige udsagn om kursen

De skriftlige kilder, der kan bidrage til opklaringen af kursen på pengemarken kan deles i tre grupper. For det første den gruppe hvor kilderne nogenlunde direkte angiver en relation mellem pengemarken og sølvmarken. Dernæst er der de udsagn, der relaterer pengemarken til den engelske sterling, hvor man ved et omregningsforhold mellem sterling og den danske sølvmark kan beregne en kurs mellem pengemark og sølvmark. Endelig er der de udsagn, der giver os mulighed for indirekte at slutte os til kursforhold. Det er udsagn i stil med, at den skånske mark i 1310 var dobbelt så god som den sjællandske. Kender vi det ene møntmål, kan vi med en sådan kilde slutte os til det andet.

For de skriftlige kilders vedkommende gør nye kildegrupper sig gældende i denne periode, især stiger mængden af privatretslige transaktioner i form af tingsvidner, testamenter, pantsættelser m.v. Om denne stigende mængde udsagn afspejler en stigende økonomisk aktivitet eller blot, at der er overleveret et større antal kilder, ligger uden for afhandlingens emne.

Spørgsmålet er her, hvad tallene og udsagnene om mønten kan fortælle os, og i hvor høj grad vi kan anvende dem. Det er allerede vist for midten af 1200-tallet, at tallene skal behandles med meget stor forsigtighed.

De skriftlige udsagn er udpræget normative. Selv i en transaktion, hvor tallene på mønt, sølv eller udenlandsk mønt tilsyneladende stilles regulært op, kan mange uudsagte forhold spille ind på, hvordan tallet er blevet endeligt udtrykt. De klare uoverensstemmelser, der er mellem nogle af kurstallene, indbyrdes og i forhold til den samtidige lødighed, kan næsten kun forklares ved dette forhold. Det kan f.eks. være, at en modtager var villig til at slå af i pris, hvis beløbet rent faktisk blev udbetalt i stabil udenlandsk møntfod.

Tilsvarende kan f.eks. en bemærkning om at den skånske mark skal regnes for to sjællandske, kun forstås som et overslag, en betragtning over det omtrentlige forhold, der var praktisk i den givne situation.

I det følgende er der dertil taget hensyn til at den danske sølvmark, hvor ikke andet er angivet, må anses for at være af den mindre vægt, som rundt regnet var 9/10 af den kølnske sølvmark.

OVERSIGT 13: KILDER TIL KURSVÆRDIER 1256-1334 (SØLVMÅL)

Grevinde Ingerd af Regenstein, datter af den sjællandske storgodsejer Jakob Sørensen, testamenterede 1256 en række sjællandske ejendomme til St. Clara-klostret ved Roskilde. De opgøres hver for sig i pengemark, og lægger vi dem sammen, giver det 445 mark penge. Ingerd opgør selv slutsummen til 120 mark sølv. Det giver direkte forholdet 3,7:1.³⁶²

I den pavelige indsamlers opgørelse i 1282 over de indsamlede beløb i Danmark gør den pavelige nuntius rede for, hvad man kan regne den danske mønt for efter bedre kendt europæisk møntfod. Der står direkte at 1 mark sølv i dansk vægt er 5 mark kobberpenge.³⁶³ Tilsyneladende er der tale om et overslag til brug ved en omregning, og det synes at gælde hele landet.³⁶⁴

For et sjællandsk køb skulle samme år betales 200 mark sølv efter kølnervægten og 130 mark sølv efter Roskildevægten, "idet hver mark sølv efter begge vægte er at regne for 5 mark penge".³⁶⁵

362 DD 2.1 nr. 191.

363 DD 2.3 nr. 33.

364 Den noget snirklede ordlyd er: "... 3824 mark penge i kobber, som gælder i sølv i dansk vægt 764 mark samt 6 1/2 unce i sølv i dansk vægt, når der regnes 5 mark penge for hver mark sølv."

365 DD 2.3 nr. 20. Henvisningen til både den danske og den tyske vægt skyldes vel, at der er en tale om en handel mellem den sjællandske stormand Oluf Tagesen og Otto af Ravensberg.

Ved et sjællandsk køb 1306 nævnes det udtrykkeligt, at "1 mark lødigt sølv" skal regnes for 8 mark penge.³⁶⁶

I 1313 konverteres en gæld på 300 mark skånske penge og "al anden gæld jeg har pådraget mig" til en ny forpligtelse på 70 sølvmark. Det er selvfølgelig spørgsmålet hvor meget "anden gæld" her er, men set i lyset af at beløbet ikke synes værd at nævne, har det næppe været en stor post sammenlignet med de 300 mark penge. En beregning på alene de 300 giver forholdet cirka 4,3:1. Det virkelige forhold er altså større, og det er vel ikke urimeligt at forestille sig at det kunne ramme omkring 5:1, som de øvrige tal fra Skåne i denne periode i øvrigt viser hen til.³⁶⁷

Ingefred Tygesdatter til Nebbe skænkede omkr. 1315 Sorø kloster gods til 200 mark i gængs mønt "til en værdi af" 20 mark sølv kølnsk vægt³⁶⁸. Altså gik der 10 mark penge på 1 mark kølnsk, hvilket er forholdet cirka 9:1 for mark penge på den danske sølvvægt.

Yngre sjællandske krønike fortæller at Erik VI Menved døde 1319 midt i udskrivningen af en særskat på 1/2 mark af sølv eller "4 af penge" af hver plov. Udtrykket giver mening hvis der er ment 4 mark penge, så står der at 1 mark sølv er 8 mark penge.³⁶⁹ Selvom bemærkningen synes at gælde hele landet, kan det næppe være tilfældet. På dette tidspunkt var den skånske mark penge både i lødighed og kurs den sjællandske langt overlegen. Udsagnet må opfattes som en oplysning til skriveren selv og hans nærmeste, altså en sjællandsk kontekst.

En sammentælling af nogle af Kristoffer II's gældsposter i 1323, hvor beløb i mark skånsk og mark lødigt sølv lægges sammen i flere omgange, viser entydigt at der regnes 5 mark skånsk på 1 mark sølv. Konteksten er nordtysk og det er muligt, at sølvvægten henviser til den kølnske. I så fald er forholdet til den danske vægt cirka 4,5:1³⁷⁰

I 1325 ved Ludvig Albrechtsens køb af Hammershus, skulle han udrede en stor sum i gængs skånsk mønt. Omregningsfaktoren er angiveligt, at 4 1/2 mark skånsk sva-

366 DD 2.6 nr. 9.

367 DD 2.7 nr. 21. Hauberg læser kilden som om 300 mark penge ligestilles med 70 mark sølv. Som vist er de 70 mark sølv angiveligt mere end 300 mark penge, hvor meget mere ved vi ikke.

368 DD 2.7 nr. 287. *cc marcas denariorum currentis monete ad ualorem xx marcarum puri argenti ponderis coloniensis.*

369 Danmarks middelalderlige Annaler s.119. At der i teksten skal underforstås mark synes desuden rimeligt ud fra kasus: "dimidiam marcham argenti vel quattor denariorum". Både Ellen Jørgensen og Rikke Agnete Olsen har tilsyneladende tolket stedet som en skrivefejl og i stedet oversat tekstens denariorum med øre, hvorved tallene kommer til at passe med de kendte mål: 1/2 mark = 4 øre, altså 1 mark = 8 øre. Det er dog meget usædvanligt, at en dansk kilde præciserer, at 1/2 mark er det samme som 4 øre, og tolkningen må afvises, navnlig da en mere rimelig er for hånden.

370 DD 2.9 nr. 79. 2000 mark skånsk og 100 mark sølv beregnes til at være 500 mark sølv. Flere af kildens beregninger viser nøjagtigt det samme forhold.

rede til 1 mark sølv efter kølnervægt, dvs. forholdet cirka 4:1 for den danske sølvvægt.³⁷¹

Johannes Nielsen pantsatte 1328 gods til værdi af 60 mark sjællandsk, som, oplyses det, svarede til 6 mark kølnsk, hvilket igen er cirka 9:1 på den danske vægt.³⁷²

Fra 1334 er bevaret endnu en pavelig indsamlers regnskabsopgørelse med opgørelse af målestoksforhold. Forholdet mellem skånske penge og den danske sølvvægt i hans beregninger kan beregnes til at være 4,5:1, mens der ikke er indsamlet lokal mønt fra de øvrige landsdele.³⁷³

Litteraturen kender yderligere et par forholdstal, der imidlertid ikke har tilstrækkeligt sikkert kildebelæg. Hauberg og senere Grinder-Hansen omtaler en kurs i Ribe i 1338 på 10:1. Det forekommer uklart, hvordan resultatet er fremkommet. Måske har Hauberg bl.a. via en formodet kornpris forbundet en kornværdi med et antal groter og dermed fundet sit tal.³⁷⁴

Grinder-Hansen har endvidere en beregning fra 1301 der giver forholdet 8:1. I en forhandling mellem Håkon af Norge og Erik VI løskøber en tilfangetagen sig med 100 mark hvidt sølv, en anden løskøbes med 800 mark penge. Der er imidlertid ikke noget belæg for at antage, at de to mænd løskøbtes med samme løsesum.³⁷⁵

En række kilder relaterer pengemarken til det engelske sterlingmål. Det er altovervejende sønderjyske kilder (hvorfor drøftes i et senere delafsnit).

Forudsat at vi kender forholdet mellem sterlingen og den danske sølvvægt, kan der således tilføjes endnu nogle forholdstal til listen. Forholdet kan beregnes ved sammensætning af flere kilder. 1 pund sterling svarede til cirka 1 1/2 mark af den mindre danske

371 DD 2.9 nr. 210. Der står i teksten at 1 mark skånsk skal regnes for 2 mark sjællandsk og at 1 mark sølv i kølnsk vægt skal regnes for 4 1/2 mark skånsk.

372 DD 2.10 nr. 18.

373 DD 2.11, nr. 152. 1 mark skånsk sættes til 1 skilling grot tournois, mens 1 mark kølnsk sølv sættes til 5 eller snarest knap 5 (4 5/6) skilling grot tournois. En dansk mark sølv sættes til 4 1/2 skilling grot. Altså var forholdet mellem den skånske mark og det kølnske sølv knap 5:1, mens det mellem skånske penge og dansk sølvvægt var 4,5:1.

374 Ud fra at det er DD 2.12 nr. 89, Hauberg henviser til. Hauberg 1884 s. 259. Grinder-Hansen 2000 s. 91.

375 DD 2.6.147; Grinder-Hansen 2000 s. 85.

sølvvægt og til cirka 1 1/3 mark af den større vægt eller den kølnske vægt. Som vist i afsnittet om sølvvægten, må man antage, at en ubenævnt sølvmark betegner den mindre vægt. Det fører til følgende regnestykker.³⁷⁶

OVERSIGT 14: KILDER TIL KURSVÆRDIER 1263-1357 (STERLINGMÅL)

Niels af Slesvig angav 1263 en årlig indtægt som 65 mark penge, og ønskede dem udbetalt med 3 skilling nye sterlinger for hver mark "som forhen". Et regnestykke rundt om sølvmarken giver et forhold mellem penge og sølv på cirka 4,5:1.³⁷⁷

I en Ribehandel 1266 sælges for 640 mark gængs Ribemønt, og hver mark penge skal forstås som 3 skilling ægte sterlingmønt, tilføjes det. Altså ligesom ovenfor et forhold på cirka 4,5:1.³⁷⁸

1282 købte St. Agnete kloster ved Roskilde 8 ørtug jord med huse i Gundsølille. Der blev givet betaling på 5 mark sterling af lovlig vægt for de 22 1/2 mark af betalingen. Omregnet til penge:sølv kurs giver også dette et forhold på cirka 4,5:1.³⁷⁹

I Ribe forklares 1296 en betaling på 30 mark penge "i kobber" som 3 "gode gamle pund sterlinger". Her giver regnestykket et forhold på 6 2/3 pengemark på 1 sølvmark.³⁸⁰

Den årlige værdi af en patronatsret i Ribe var 1298 på "40 mark penge i gængs mønt eller 5 pund sterling". Her fører regnestykket til 5 1/3 pengemark på sølvmarken.³⁸¹

376 Også Hauberg har i sin opstilling brugt den mindre danske vægt, undtagen for tallene for 1330 og 1357, hvor han har brugt den større eller kølnske. Hvorfor forklares ikke i sammenhæng med tabellen. Forholdet er i det hele taget vanskeligt. I kuriens mellemregninger i 1282 står 1 pund sterling til cirka 1,7 mark dansk sølv, men kildens mange omregninger er ikke alt for præcise, og det forhold den sætter mellem sterlingpundet og Troyesmarken er f.eks. svært at få til at passe med de generelle antagelser. De tilsvarende beregninger i 1334 sætter 1 sterlingpund til 1,5 danske sølvmark (Roskildevægt) samt til 1,33 sølvmark af kølnsk vægt. En dansk kilde fra 1341 (DD 3.1. nr. 209) angiver direkte at 1 pund sterling var 1,33 mark "lødigt sølv", men her må enten tænkes på den store danske vægt eller den kølnske. Man farer meget nemt vild i materialet, og det er ikke på nogen måde overraskende at f.eks. Grinder-Hansen 2000 på s. 86 opgiver at der gik 160 sterlinger på 1 mark kølnsk i 1313 og på s. 87 at der i 1330 gik 180 sterlinger på den kølnske mark.

377 DD 2.1 nr. 271. 1 mark sølv svarede til godt 13 skilling sterling. Når 1 mark penge svarede til 3 skilling, giver en simpel division 4,5 mark penge på 1 mark sølv. Således videre frem med de øvrige tal.

378 DD 2.2 nr.33. Teksten har *Quelibet marca denariourum ualeat tres solidos legalium sterlingorum*.

379 DD 2.3 nr. 16. Bemærk at der her bruges mark sterling frem for det almindelige pund sterling. 1 mark sterling var omtrent det samme som 1 mark sølv af den mindre danske vægt.

380 DD 2.4 nr. 232.

381 DD 2.4, nr. 291.

I Ribekapitlets dødebog fortæller en indførsel fra 1313 om gods, der kan yde 4 mark penge, og nu besiddes af en Johannes (der yder) 5 skilling sterling. Hvis de to tal udtrykker samme forhold, hvad der synes rimeligt, er forholdet her knap 11:1.³⁸²

I et Flensborg-privilegium fra 1330 omtaler Valdemar af Jylland gods til en indtægt af "12 mark korn og 100 mark kobber, hvad der sættes lig 10 pund sterling". Hvis det er kornet og kobberpengene der tilsammen sættes til 10 pund sterling, kommer man til et meget usædvanligt tal for forholdet mellem penge og sølv på 15:1, 20:1 eller mere, alt efter hvordan man sætter kornprisen. Hvis de 100 mark kobber i stedet blot modsvarede de 10 pund sterling, får man forholdet pengemark:sølvmark som knap 7:1.³⁸³ De 20:1 kan meget vel tænkes at afspejle møntens reelle lødighed, modsat skulle det så være det eneste tilfælde, hvor vi ser en kurs på over 12:1. Der er endnu en gang tale om et talforhold, der er ret umuligt at tolke.

Endelig beskriver en kilde fra 1357, på et tidspunkt da dansk udmøntning for længst var ophørt, mens Skåne under svensk herredømme stadig udmøntede, at 1 skånsk mark eventuelt kunne afløses af 40 "gamle og lovlige sterlinger" eller 10 mark lybsk. Det giver et forhold pengemark:sølvmark på 4:1.³⁸⁴

Der er yderligere en række udsagn, der i større eller mindre grad ved en tolkning kan hjælpe os til at forstå kursen og især forholdet mellem de forskellige landsdeles mønter.

To udsagn synes at fortælle, at den jyske mønt er bedre end den sjællandske. To andre udsagn angiver mere præcist, at den skånske mønt er dobbelt så god som den sjællandske. Endelig angiver to kilder med 35 års mellemrum at ny skånsk mønt er en halv gang bedre end gammel skånsk mønt.

Til ærkebispens klage over kongens forringelse af mønten fra midten af 1250'erne slutter sig dertil en endnu kraftigere klage fra ærkebispens i 1290'erne.

OVERSIGT 15: KILDER DER INDIREKTE BELYSER KURSVÆRDIEN 1284-CA 1350

I 1284 udstedte Erik V på samme tid forordninger for hver af de tre landsdele. Kongen erklærede, både i sin nørrejyske og sjællandske, men ikke i den skånske forordning, at han lover at holde den sjællandske mønt så god som den jyske. Hvis vi går ud fra, at udsagnet afspejler, at den sjællandske mønt havde et problem, og at mønten vides at have været ens over hele landet to år før, må udsagnet læses sådan, at den jyske mønt i de to år har holdt sin kurs, den sjællandske ikke. Om kongen holdt sit løfte og sikrede den sjællandske mønt, kan vi til gengæld ikke vide.³⁸⁵

382 Langebek & Suhm 1783 s. 549.

383 DD 2.10 nr. 249.

384 DD 3.5 nr. 69.

385 Kroman 1971 s. 122, 127, 143.

I 1312 har vi endnu en normativ udtalelse fra Ribebispen om, at den jyske mønt er den bedre. Den tyske ridder Heine var blevet lovet en pengesum. Nu protesterede han imod at få betaling i sjællandske penge frem for i jyske. Omtalen ledsages af den sigende bemærkning: "Vi undrede os alle over at han så hurtigt skulle kende kursen på vor mønt".³⁸⁶

En kilde fra 1310 kan med lidt god vilje tolkes sådan, at den skånske mark var det dobbelte værd af den sjællandske. Der er tale om en anvisning af penge til to andre, det ene får 30 mark nye skånske penge, det andet 60 mark sjællandske.³⁸⁷

I 1325 står det direkte i den førnævnte kilde til Ludvig Albrechtsens køb af Hammershus, at 1 mark skånsk er for 2 mark sjællandsk at regne.³⁸⁸ Hvis vi kan stole på tolkningen af 1310-kilden har der bestået et fast forhold mellem den skånske og sjællandske mark i 15 år, som hvis det ikke er en tilfældighed må tyde på, at også begge møntfødders kurs var stabile i perioden.

Johannes Grand klagede ved kurien i 1296/97 over, at kongen havde forringet mønten voldsomt. Grand hævdede at hvor man før kunne få 1 sølvmark for 4 pund penge kunne man nu knap få den for 10. Det er ikke klart, hvad Grand mente med "pund penge", desuden angav han endnu voldsommere udsving i sit næste indlæg (før 3 pund, nu 18 pund). Vi kan derfor ikke bruge tallene til noget, kun hæfte os ved, at der tales både ophidset og tydeligt om en kraftig devaluering.³⁸⁹ Ærkebispen synes at omtale hele rigets mønt, men han henviser formentlig, som i de fleste andre klagetilfælde, til sit eget stifts forhold. Således krævede han et par år senere særskilt en forbedring af den skånske mønt, som ærkesædet jo også havde direkte interesser i. (At kongen som svar på Grands anklager gav de fredløse falskmøntnere skylden for miseren må anses for en omgåelse af anklagen. De fredløse kan have haft indflydelse på de kaotiske pengepolitiske forhold med deres falskmøntneri, men næppe for at sølvindholdet er faldet i den kongelige mønt).³⁹⁰

De spredte kildeudsagn er sammenfattet i nedenstående oversigt, som er opdelt på landsdele. Da hele landet tilsyneladende havde samme kurs i 1282, er denne medtaget for alle landsdele.

386 DD 2.6 nr. 435. Ribebispens kendelse angår egentlig et udestående mellem fyrster, og den relaterer sig ikke specielt til Ribe by.

387 DD 2.6 nr. 305.

388 DD 2.9 nr. 210.

389 Procesakterne s. 80 og 94.

390 Procesakterne s. 94.

Tallene er uden de helt store afvigelser i forhold til den række, som Hauberg i sin tid lagde frem og som stadig er den, der benyttes i litteraturen ved beregninger.³⁹¹

OVERSIGT 16: KURSVÆRDIER 1256-1319

	Skåne	Sjælland	Nørrej.	Ribe	Slesvig
1256		3,7			
1263					4,5
1266				4,5	
1282	5	5 5 4,5	5	5	5
1284		Ringere end 5?	5?		
1296	Ringere end 5?			6,6	
1298				5,3	
1306		8			
1310	4,5-5?	9-10?			
1312			Bedre end 9?		
1313	5			11	
1315		9			
1319		8			
1323	4,5-5				

³⁹¹ Grinder-Hansen 2000 har også lavet en fyldig gennemgang. Den følger nogenlunde Haubergs opstilling.

	Skåne	Sjælland	Nørrej.	Ribe	Slesvig
1325	4	Ca. 8			
1328		9			
1334	4,5				
1357	4				

Kurstallene er fåtallige og der er store kronologiske lakuner i materialet. Kursen er knap 4:1 på Sjælland i 1256 og 4,5:1 i Slesvig og Ribe i begyndelsen af 1260'erne. Herefter kender vi først kurstal fra 1282, hvor en enkelt kilde fortæller, at kursen på landsplan er 5:1 i 1282, hvilket for Sjællands vedkommende bekræftes af andre kilder fra netop dette år. Herefter er den skånske kurs fortsat, ligesom lødigheden, stabil perioden ud typisk på 4,5:1 til 5:1. I Ribe er den kort før 1300 mellem lidt over 5 og 6,5:1, mens den i 1313 er faldet til 11:1. På Sjælland kender vi først kursen i 1306, hvor den er 8:1, og herefter forbliver den mellem 8:1 og 9:1 frem til den sidste kilde til forholdet fra 1328.

Kursens samspil med lødigheden

Tallene for lødighed og kurs skal læses med alle de førnævnte forbehold. I hovedlinjerne stemmer de nogenlunde overens. Tallene for lødigheden står på nogle væsentlige punkter dog i grel modsætning til normative udsagn om møntens absolutte og relative værdi.

Det er en ofte fremsat antagelse, at møntens pålydende værdi normalt var højere end selve lødigheden i systemer med tvungen pengeombytning. Det anses for at være en del af møntherrens gevinst ved selve pengeombytningen.

Det er klart, at der ikke var tale om at pengene skulle behandles som om de var rene sølvmønter. De mange her omtalte kilder differentierer mellem sølvværdi og pengeværdi. Men mindre kunne også gøre det. Kongen kunne i en eller anden grad forsøge at holde kursen bedre end lødigheden berettigede.

I hvor høj grad dette lykkedes er svært at pejle sig ind på. I Skåne med den stabile mønt synes kurs og lødighed at svare nogenlunde overens gennem hele perioden. Det samme er ikke tilfældet i de øvrige landsdele. Kurserne fra tiden omkr. 1260 synes at ligge, ikke meget men utvetydigt, over den reelle lødighed. Kursen på 5:1 i 1282, som ifølge den pavelige opgørelse synes at gælde hele landet, svarer til lødigheden på Skånes mønt, mens lødigheden i de øvrige landsdele allerede på denne tid er faldet til mindst 6,5-7:1.³⁹²

392 Det er i den sammenhæng vigtigt, at forholdet 5:1 ud over den pavelige opgørelse bekræftes af yderligere to sjællandske kilder.

De næste kurstal er Ribetal fra slutningen af 1290'erne på cirka 6:1, der står i grell modsætning til en lødighed på cirka 10:1. Herefter har vi næsten kun en række sjællandske tal fra 1306-28, hvor kursen ses at være faldet væsentligt siden 1282 (8-9:1), men hvor kursfaldet ikke står mål med forringelsen af mønten (10-12:1). Tilbage er kun en enkelt kilde fra 1313 efter hvilken Ribemønten faktisk havde en kurs der svarede til dens sølvindhold (11:1).

Man skal være forsigtig med at drage slutninger ud fra dette materiale. Et muligt billede er, at kursen i en situation med stabil mønt følger lødigheden, således som det var tilfældet i Skåne i hele denne periode og i hele landet i årtierne omkring 1200. I en situation med konstant eller hyppigt faldende lødighed synes kursen til en vis grad at falde i takt med forringelsen, men med en vis forsinkelse. Det er på den baggrund muligt at forestille sig, at kursen ikke var dikteret, men sattes ved "markedets" tilpasning til stadige forandringer, altså var hvad der her kaldes en alment accepteret kurs. Forsinkelsen er ganske vist ikke helt forståelig, eftersom der næppe er tvivl om, at man i samtiden havde en temmelig præcis fornemmelse af møntens reelle kvalitet, men det er svært at give et bedre svar end dette på tallenes udsagn.

Det er muligt, de usikre beregninger og målinger taget i betragtning, at kursen også i Skåne har været en anelse bedre end møntens kvalitet. Det vil åbne muligheden for, at der over hele landet var en dikteret overkurs, i så fald stadig større vest for Øresund end i Skåne.

Konklusionen er, at kursforholdet fulgte møntens realværdi nøje i alle de kilder, vi kan aflæse det. Kursen kan have været 10 %, og måske ned til 1-2 %, bedre end sølvindholdet berettigede, men ikke mere end det.

Lødighedstallene er konkrete og vigtige, også i andre sammenhænge end kursforholdet. De bidrager desuden til at belyse og i flere tilfælde korrigere nogle af tidens normative udsagn.

Det er allerede omtalt, at lødighedstallene for 1240'erne gør det vanskeligt at tro på en forbedring af mønten til en lødighed på 2:1.

Tolkningen af skattefund peger som nævnt på en tilbagevenden til systemet med tvungen pengeombytning under Kristoffer I (o. 1256), der tidsmæssigt falder sammen med ærkebispens, Jakob Erlandsens, klager over, at kongen har forringet mønten. Lødighedsoversigten er ikke detaljeret nok til ligefrem at kunne bekræfte tolkningen, men der er en målbar forringelse i Østdanmark i 1250'erne og i det ringere belyste jyske område senest i 1260'erne, der udmærket kan passes ind i billedet af en møntreform med tilhørende forringelse af mønten.

Derimod skal den senere ærkebiskop i Lund, Johannes Grands, tilsvarende klager i 1290'erne over kongens drastiske forringelse af mønten næppe tages for sit pålydende. Der skete ganske vist en relativ markant forringelse af den sjællandske og jyske mønt sidst i 1280'erne eller først i 1290'erne, mens det samme på ingen måde var tilfældet i ærkebispens eget, skånske stift. Det er sandsynligt, at Grands klager omhandlede hans eget stift, og i 1299 krævede han direkte, at den skånske mønt forbedredes – men altså uden at hans påstande havde bund i virkeligheden, lader det til. Der kan højst have

Et udsnit af det meget store fund fra Vejstrup på Fyn. Fundet er nedlagt sidst i 1320'erne, og det indeholder knap 16.000 mønter, alle danske. Der er mere end 50 mønttyper imellem. Foto: Jesper Weng/Nationalmuseet.

været tale om en enkelt eller ganske få skånske udmøntninger af forringet kvalitet, så få at det ikke afspejler sig i de lødighedsmålinger, der er foretaget.³⁹³

I 1284 synes Erik V at have haft vanskeligheder med at holde den sjællandske mønt på niveau med den jyske, og i 1312 nægtede en tysk ridder at modtage sjællandske penge, men krævede udbetaling i jysk mønt, udtrykkeligt fordi den var af bedre kvalitet. I de to kilders sammenhæng kan det se ud som om, at den jyske mønt i almindelighed i en

³⁹³ Som det kan ses af bilaget om lødighed, har vi en enkelt måling af skånske mønt fra 1290'erne (MB 331), der viser en lødighed på under halvdelen af det normale. Men én måling er for lidt at konkludere på, og syv andre målinger fra dette årti viser den typiske lødighed på cirka 4,5:1.

lang periode var bedre end den sjællandske. Det er imidlertid ikke tilfældet. Den jyske mønt var gennemsnitligt en anelse bedre end den sjællandske i 1280'erne og igen i det 1300-tallets første årti, men var i perioden 1310-30 generelt lidt ringere, mens man i 1290'erne ikke kan måle nogen forskel. Den tyske ridders udsagn relaterer sig således formentlig til et bestemt års udmøntning og viser snarest, at møntens kvalitet var svingende (eller måske at den sjællandske mønt havde et dårligt rygte).

Endelig er der to udsagn fra 1300-tallet, gengivet nedenfor, der fortæller, at der gik tre gamle skånske penninge på to nye. Lødighedstallene viser entydigt, at der ikke kan være tale om en sådan forskel på kvaliteten af mønter fra en tidlig periode og en senere periode. Og der kan slet ikke være tale om en årlig forringelse af møntens kvalitet af den størrelsesorden. Oplysningerne er da også generelt i forskningen tolket derhen, at der var tale om et tvangsforhold ved pengeombytning: At man ved den tvungne omveksling fik 2 nye for 3 gamle mønter. Kilderne diskuteres nøjere i afsnittet om tvungen ombytning.

Devalueringens karakter og tempo

Hvad både lødighedsmålinger og de skriftlige kurstal tydeligt siger er, at mønten vest for Øresund blev stadigt ringere perioden igennem. Spørgsmålet er, om den langsigtede forringelse af mønten, som tallene afspejler, foregik som et kontinuum af årlige forringelser, eller om der eventuelt var tale om årrækker med en stabil mønt afbrudt af konkrete devalueringer, hvor møntens lødighed blev føleligt nedsat.

Det sikre er, at den mulige gevinst ved forringelsen af møntens lødighed ikke har været kongens væsentligste indtægt ved udmøntningen. I så fald skulle kongens indtægter af mønten være meget små i de perioder, hvor møntens lødighed var stabil, således som den var i Skåne gennem hele denne periode. Men der synes at være rigelige indtægter fra Skånes mønt i 1300-tallet. Den pantsættes i 1318 for hvad der svarede til cirka 1400 mark sølv, og i 1333 skænkede møntherren 2000 mark skånsk (cirka 400 mark sølv) af sine indtægter fra mønten, et beløb der givetvis kun udgjorde en del af den samlede indtægt.³⁹⁴ Den almindelige, faste indtægt af mønten har altså været en anden, en afgift eller et ulige ombytningsforhold. Indtægten ved en eventuel møntforringelse, når og hvis der har været en sådan, har været en mindre "ekstraskat" eller tillægsgevinst.³⁹⁵

Et lille regnestykke kan demonstrere forholdet: Vi antager, at man i Roskilde prægede 20 mio. mønter om året, jeg betragter tallet som højt sat, men vores viden om omfanget af udmøntningen er stadig meget spinkel. Hvis vi antager dette, blev der udmøntet 20.000 kilo mønter om året. Med en lødighed på 10 % var der tale om 2.000 kilo sølv. Som det forklares lige nedenfor var devalueringen gennemsnitligt nær 1 % om året. 1 % af 2.000

394 DD 2.11 nr. 128, DD 2.10.414.

395 Roger Svensson hævder ligefrem, i sin undersøgelse af tvangsvekslingen i Nordeuropa, at mønten oftest holdt sin kvalitet under dette system. Svensson 2016 s. 1115 og 1125.

kilo sølv er 20 kilo sølv, omkring 90 mark sølv. Det er bestemt en indtægt, der er værd at tage med, men ikke betragtelig i lyset af de 900 mark sølv mønten i Roskilde gav i 1231.

Den ændrede sprogbrug om mønten i 1300-tallet skal næppe forstås som en reaktion på en stadigt eller hyppigt faldende lødighed. I århundredets første årtier bruges enkelte gange termer som "nye penge", "gammel mønt", "ny sjællandsk mønt", "nye skånske mark penge", mens skånske penge fra 1320'erne og frem meget hyppigt omtales som "nye". At det især er i Skåne man bruger udtrykket viser, at en skelnen mellem "ny" og "gammel" mønt ikke henviser til udmøntninger af forskellig lødighed.

Den her opstillede lødighedstabel (Oversigt 14) kan med sin tiårsinddeling kun give et overordnet indblik i udviklingen. Når sølvindholdet af Roskildemønten over et tiår f.eks. gennemsnitligt er faldet fra 9,7:1 til 10,8:1 kan det afspejle, at der skete en årlig forringelse på cirka 1 %, en anden mulighed er, at der blot blev gennemført én enkelt markant devaluering f.eks. midt i tiåret.

Hvad tallene til gengæld viser klart er, at forringelsen ikke foregik i samme tempo perioden igennem. I nogle perioder er den væsentligt kraftigere end i andre, og i enkelte perioder er der i en årrække nærmest tale om en stabil møntkvalitet. Det taler for at forringelse af mønten er udtryk for bevidste og over tid forskelligartede beslutninger. Forringelsen er ikke en naturtilstand ved udmøntningen, og der kan sagtens være tale om en skiftende praksis: Perioder med stabil mønt, perioder med løbende forringelser og andre tilfælde, hvor mønten et enkelt år brat bliver devalueret.

Det kan således ikke medgives, at møntherren (kongen) til enhver tid ville udnytte denne mulighed for en tillægsgevinst, således som f.eks. Ljungkvist fremfører.³⁹⁶

Konstateringen er måske banal men vigtig, blandt andet set i forhold til muligheden for at opbygge prisserier med udgangspunkt i pengemarken, hvis pålydende værdi i almindelig omsætning vi som påvist kun har få og geografisk spredte oplysninger om. Man kan altså ikke, som det nogen gange er gjort i praksis, f.eks. slutte at kursen i 1310 var 9:1, ud fra at den i 1300 var 8:1 og i 1320 10:1.

Kun numismatikernes stadigt mere finmaskede dateringer af mønterne sammenholdt med naturvidenskaben, nemlig flere og præcist valgte lødighedsmålinger, kan bringe os nærmere en mere nøjagtig fornemmelse af, hvad pengene var værd til en given tid.

Tvungen ombytning

For perioden 1170-1240 så vi, at forskningen alene kunne begrunde sin tese om et system med tvangsveksling ud fra sammensætningen af skattefund og tre opgørelser over indtægten af mønten i Roskilde og Lund.

I nærværende periode er der derimod skriftlige kilder fra tiden 1284-1304, der udtrykkeligt definerer og beskriver et system med årlig omveksling. Som Grinder-Hansen har

396 Ljungkvist 1986 s. 270.

påvist, passer stigningen i antallet af møntfund og sammensætningen af skattefundene til gengæld dårligt med intentionerne i de samtidige kongelige forordninger.³⁹⁷

OVERSIGT 17: KILDER TIL RENOVATIO MONETAE

Erik V Klippings forordninger for landsdelene i 1284 viser tydeligt, at der sker (eller bør ske) en årlig (tvangs)omveksling.³⁹⁸ I den nørrejske forordning står at ny mønt skal lyses på det landsting, der afholdes lige før Skt. Mikkels dag (29. september), og det skal ske i alle landsdele. Lysningen til Skt. Mikkels dag gentages i den samtidige sjællandske forordning. Formuleringen kan kun betyde at omvekslingen sker hvert år. Som i andre forhold vedrørende denne tids pengevæsen skiller Skåne sig ud, der er ikke en tilsvarende paragraf i den skånske forordning.

Hertil slutter sig et forlig mellem kongen og hertugen 31.3. 1286. Hertugen får retten til at udstede mønt i Slesvig men på betingelse af, at han udsteder den i kongens navn, ikke laver den ringere end i resten af Jylland og ikke lyser den, før det sker i resten af Jylland.³⁹⁹

Et retsreferat fra Roskilde fra 1293 fortæller flere interessante ting om hvordan udmøntning foregik. Herunder fremgår det også at der foregik en årlig omsmeltning og omveksling. Det fremgår endvidere, at det var kongens møntmester, der styrede processen.⁴⁰⁰

Endelig fastslår Erik VI Menveds forordning fra 1304 igen at pengeombytningen er årlig og tvungen: Mønten må ikke lyses før hver landsdels sidste landsting inden Skt. Mikkels dag. Efter lysning og ind til næste Vor Frue Himmelfart (15. august) må ingen bruge de gamle mønter, prøver man alligevel, er pengene tabt. Fogeder må også kun modtage bøder i "det pågældende års mønt". Ingen, hverken præst eller læg, må modtage indtægter af deres undergivne i andet end ny mønt, ledingsindsamlerne heller ikke. Straffene for overtrædelser er seriøse, både for almindelige mennesker, møntmestre og kongelige fogeder.⁴⁰¹

Hvorfor der levnes mulighed for at bruge gammel mønt mellem 15. august og 29. september er vanskeligt at afgøre. Undtagelsen afslører under alle omstændigheder, at man ikke forventede at få omsmeltet alle gamle mønter ved den årlige omveksling. Men ellers er dette det eneste udsagn overhovedet, der positivt kan bekræfte, at man forbød brugen af forrige års mønt

397 Grinder-Hansen 1997, s. 134-35.

398 Kroman 1971 s. 122 og 127.

399 DD 2.3 nr. 170.

400 DD 2.4 nr. 100.

401 DD 2.5 nr. 310.

I to tilfælde, i 1316 og 1351/52, omtales at der på 2 nye skånske mark gik 3 gamle. I 1316 gav den daværende hertug Kristoffer tilsagn til Stralsunds borgere om, at når han blev konge, skulle toldsatsen i Skanør og Falsterbo for en læst sild blive sat til "2 ørtug af de nye skånske penge eller 3 af de gamle".⁴⁰² I en klagesag mellem Magnus af Sverige og hansestæderne fra 1351/52 nævnes, at i gammel tid skulle et tysk skib på Skånemarkedet kun betale told på 1 øre ny eller 4 1/2 ørtug gammel skånsk mønt.⁴⁰³ Begge udsagn sætter altså et forhold på 2:3 mellem ny og gammel mønt, og de omtaler begge, ganske vist forskellige, toldsatser på Skånemarkederne.

Billedet understøttes af enkelte andre kilder. Mønten i Lund blev pantsat i 1318 og mønten i Randers i 1329, begge for betydelige summer, hhv. knap 7000 mark skånske penge og 1000 mark sølv. Summerne må afspejle at der var betydelige indtægter af begge udmøntningssteder.⁴⁰⁴

Desuden viser antallet af fundne mønttyper fra de mange og store møntfund, at der årligt eller næsten årligt, senest fra omkr. 1280, blev slået ny mønt fra mindst seks udmøntningssteder.⁴⁰⁵

Tilsammen synes disse kilder at vise en fuld udfoldelse af de træk, som Sture Bolin tillagde systemet med tvungen ombytning. Der var således tilsyneladende en årlig og kontrolleret omveksling af pengene over hele landet i disse år. Det er i hvert fald kongens vilje, at det skal være sådan. Meget tyder imidlertid på, at systemet ikke har været effektivt. For det store flertal af fund fra perioden 1260-1330 gælder, at de store møntfund viser stor diversitet af mønttyper i de enkelte fund, hvor de ved en effektiv omveksling kun eller næsten kun burde indeholde den nyeste, aktuelle mønt. Fra Erik V's tid kan højst 1/3 af fundene tolkes som udtryk for en effektiv tvangsveksling, fra Erik VI's tid kun 1/8.⁴⁰⁶ I Skåne, hvor mønten jo på mange måder afveg fra det øvrige riges, kan fundene dog med lidt god vilje tolkes som tegn på en mere effektiv tvangsveksling.⁴⁰⁷

Imod forestillingen om en effektiv reguleret mønt taler også, at man igen, ganske vist i meget begrænset omfang, anvendte udenlandsk mønt. Der er et mindre, men stigende antal udenlandske mønter i fundene, og enkelte skriftlige kilder viser også, at udenlandsk mønt kunne anvendes i daglig handel ogandel. Det kan der imidlertid,

402 DD 2.7 nr. 398.

403 DD 3.3 nr. 527. "Ethvert skib fra Tyskland gav 1 øre nye skånske eller 4 1/2 ørtug gamle skånske penge".

404 DD 2.8 nr. 52; DD 2.10 nr. 126.

405 Grønder-Hansen 2000 s. 70 angiver med henvisning til Kaaber, at der var årlig ombytning i perioden o. 1280-1316, men ikke før o. 1280. Hauberg mente, at der var årlige ombytninger helt fra 1240'erne.

406 Grønder-Hansen 1997 s. 134-35.

407 Grønder-Hansen skønner, at der særligt i Skåne synes at være fund, der peger på en velfungerende ombytning. Jeg kender til 14 fund fra perioden 1299-1350 (SK26-39). Et af dem har jeg ikke data på, tre andre er på mindre end fire mønter. Af de resterende ti kan seks tolkes som vidnesbyrd om en fungerende tvangsveksling, af de øvrige fire indeholder de tre også udenlandske mønter.

som det vil blive drøftet i afsnittet om den danske mønts udfasning, være flere gode grunde til.

Et særligt tolkningsproblem rejser termene "ny" og "gammel" mønt. Termen "Nye penge" bruges et par gange i Jylland 1313-14, "gamle penge" i 1312.⁴⁰⁸ På Sjælland omtales den sjællandske mønt mellem 1290 og 1323 tre gange som ny og to gange som gammel.⁴⁰⁹ I Skåne omtales den skånske mark fra 1308 ligeledes i enkelte tilfælde som "ny", mens det sker særdeles ofte fra midt i 1320'erne og i de følgende tiår.⁴¹⁰ "Gamle penge" omtales på Bornholm 1335,⁴¹¹ men ellers omtales mønten i Skåne kun i de to beskrevne tilfælde som gammel, og i begge tilfælde er det som modstilling til ny mønt. Omtalen af "ny" og "gammel" kan både forklares som en afspejling af en omveksling, og som en indikation af, at der var gammel mønt i omløb.

Der er ikke nogen entydig forklaring på dette dilemma: På den ene side lagde kongen stor vægt på at gennemføre sin tvangsveksling under trussel om hårde straffe, mens vi endda har en troværdig beskrivelse af, hvordan systemet fungerede i praksis. På den anden side var der en stor mængde udgåede mønter i omløb og til en vis grad også udenlandske mønter, og man omtaler ligefrem, om end sjældent, de "gamle penge".

Det er vel ikke så vanskeligt at forestille sig, at en kongemagt der havde besvær med at opretholde territoriell kontrol med hele riget (de fredløse), også kunne have besvær med at styre møntcirkulationen. Men der kan også være andre mulige årsager.

Jørgen Steen Jensen tolker den "voldsomme koncentration" af danske mønter i skattefund mellem 1290 og 1330 samt de mange enkeltfund fra samme periode som afspejling af "et utroligt stort behov for mønter som sådan" og tegn på "en højere grad af pengeøkonomi". Scenariet kunne da være at produktionen af nye mønter ganske enkelt ikke kunne følge med behovet, at man blev nødt til at se gennem fingre med en vis civil ulydighed i spørgsmålet om brug af gamle mønter.

Som det blev nævnt i gennemgangen af perioden 1070-1240, må de modstridende kilder desuden ses i lyset af, at der var flere samtidige, økonomiske sfærer, og at kongen ikke havde lige stærk kontrol med dem alle. I perioder har kontrollen været ret omfattende, men uden at omfatte hele det økonomiske spekter. I årtierne omkring 1300 har kontrollen stadig fungeret i visse sektorer af økonomien, som oplysningerne om indtægter af mønten viser, men den er blevet svækket i forhold situationen et århundrede før. Det kan tænkes at de urolige tider i det billede har været en skærpende faktor.

Måske er der også i dette spørgsmål forskel på landsdelene. I Skåne er der ikke så voldsom diversitet i møntfundene som i resten af landet, der er flere tegn på at indtægten af mønten var solid og stabil, og det er især her at mønten, dog først for alvor fra omkr. 1320, ofte bliver omtalt som "nye skånske penge" eller "nye skånske mark".

408 DD 2.7. nr. 108 og 227; DD 2.6. nr. 389. De to af kilderne vedrører Sønderjylland.

409 DD 2.3 nr. 411, her bare omtalt som "gamle penge"; Mørkholm 1955 nr. 119; DD 2.6 nr. 21 og 119; 2.9 nr. 11.

410 Jeg har ikke fulgt sporet efter 1350. Jeg har fundet 18 omtaler af "ny skånsk" mønt i DD for perioden 1327-48.

411 DD 2.11 nr. 206.

To kilder, fra hhv. 1316 og 1351/52, til omvekslingsforholdet i Skåne omtaler som nævnt forholdet mellem ny og gammel mønt som 2:3. De omhandler begge betingelserne for hanseatiske byers handel på Skånemarkedet. Der kan som vist ikke være tale om, at ny mønt var 50 % bedre end gammel mønt. Tallene må afspejle betingelserne for omveksling.

Sture Bolin, Skyum-Nielsen og mange andre har tolket formuleringerne som et bevis på tvangsvekslingens betingelser: At man ved den årlige pengeombytning fik 2 nye mønter for hver 3 gamle.⁴¹² Bolin karakteriserer selv forholdet som "uhørt" i europæiske sammenhæng, og det er da også vanskeligt at forestille sig, at man i den grad kunne presse møntejerne. En formue på 100 mark penge ville under dette system, hvis den ikke på anden måde blev forøget, på fem år blive reduceret til 12-13 mark penge. Det skal også ses i lyset af, at Skåne som påvist var det område, hvor man tilsyneladende mest lydigt fulgte kravet om omveksling. Hvis den hyppige brug af termen "nye mark penge" skal ses sammen med de nævnte udsagn i dette lys, ville "ny" betyde en mønt der lige var udmøntet, og "gammel" en mønt, der lige straks skulle omveksles, sådan at mønten løbende tabte i værdi i tiden mellem to udmøntninger.

Det virker mest sandsynligt, at Kristoffers løfte til Stralsund i 1316 var et løfte om at byen vil bevare eksisterende privilegier for handelen på Skånemarkederne. Det kunne evt. være løfte om en nedsættelse af tolden. Hansestædernes klage om et tilsvarende afgiftsforhold på Skånemarkedet fra 1350'erne, bruger udtrykket "i gammel tid". Udtrykket kan vise tilbage til Kristoffer II's tid, i hvert fald til tiden før den svenske overtagelse af Skåne.

Den rimeligste tolkning af de to kilder, er, at de alene beskriver de specielle betingelser for handel og omveksling på Skånemarkederne. Det er derimod svært at se dem som en afspejling af et omvekslingssystem, den almindelige skåning måtte lide under i mindst et halvt hundrede år.

Regionalisering

Der er påviselige forskelle mellem landsdelenes mønter i denne periode. Som før omtalt er forskellighed landsdelene imellem dog ikke nødvendigvis det samme som, at mønterne var regionalt eksklusive.

Først og fremmest var der en markant forskel på den skånske mønt og de øvrige landsdeles mønt. Skånsk mønt var senest i 1260'erne af en bedre kvalitet, end den man havde i resten af landet, og den var som den eneste i landet stabil perioden ud. Den bedre lødighed afspejles i en tilsvarende bedre kurs, og den skånske mønt regnedes for bedre, med tiden væsentligt bedre end en sjællandsk eller jysk.

Mens den skånske mønt altså var den bedre, var det i det mindste kongens hensigt, at mønten skulle være af samme kvalitet i Jylland og på Sjælland. Det fremgår direkte af formuleringerne i landsdelsforordningerne af 1284. Hertil slutter sig aftalen fra 1286 om, at den slesvigske mønt skulle være af samme kvalitet som den nørrejske. Mønt-

412 Bolin 1962 s. 151-52 Skyum-Nielsen 1994 s. 182. Også Hauberg 1884 s. 242 samt Sprandel 1975 s. 6.

I 1911 fandt man på Ribegnen en potte med 1257 udenlandske sølvmønter, langt de fleste engelske sterlinger. Fundet er nedlagt i 1247 og fra en periode, hvor der ellers slet ikke findes udenlandsk mønt i danske fund. Foto John Lee/Nationalmuseet.

materialet selv giver kun delvist svar på, om hensigten blev ført ud i livet. Lødigheden i Ribemønten, den nørrejske og den sjællandske mønt faldt fra 1260erne og perioden ud i omtrent samme tempo i de forskellige landsdele. Men vi kan ikke se, om der er mindre kronologiske forskydninger landsdelene imellem. Dog kan vi mellem 1310 og 1320 se, at den nørrejske mønt synes at forringes markant mere end i resten af landet. Det slesvigske materiale er for spinkelt til at kunne indgå i sammenligningen.

Der er også forskel på mønstret øst og vest for Øresund, når vi ser på de enkeltfundne mønter. Disse fund viser, at det nørrejske og sjællandske område har været delvist integreret. Grinder-Hansen har i år 2000 optalt alle enkeltfundne mønter fundet i Skåne og det nuværende Danmark fra perioden 1240-1340, i alt over 9000 mønter. Optællingen viser, at man på Sjælland har fundet 70-80 % lokale mønter og 20-30 % nørre- og sønderjyske. Det samme gør sig med modsat fortegn gældende for de jyske fund.⁴¹³ Der er også en vis mængde mønter fra rigets øvrige landsdele i de skånske fund, mens der næsten ingen skånske mønter er fundet uden for landsdelen.⁴¹⁴

⁴¹³ Grinder-Hansen 2000 s. 180-215.

⁴¹⁴ Grinder-Hansen 2000 s. 185-91.

Yderligere er der mønttyper fra denne tid, hvor fundmønstret er så flertydigt, at de ikke kan karakteriseres nærmere end som enten nørrejyske eller sjællandske (jf. Oversigt 12 ovenfor).

Tidens omtale af pengene kan måske også give et fingerpeg om forholdet landsdelene imellem. Her er det Jylland der adskiller sig. Omtrent samtidig med at den skånske mønts veje skilles fra dem øvrige mønt, indtræder der en ny sprogbrug i de skriftlige kilders omtale af pengebeløb. Termen "mark sjællandsk" bruges fra 1289 og siden hen jævnlige. "Mark skånsk" bruges fra omkr. år 1300 og fra 1320'erne massivt.⁴¹⁵ Derimod bruges termen "mark jysk" aldrig, kun bruges udtrykket "Ribemønt" en enkelt gang i 1266.⁴¹⁶ I de jyske kilder bruges til gengæld hyppigt vendingen "mark kobber" eller "kobberpenge".⁴¹⁷

Grinder-Hansen tolker sin optælling af enkeltfund som en bekræftelse på, at der var en eksklusiv regional mønt,⁴¹⁸ og holdningen i gældende forskning er da også, at dette har været tilfældet i hele perioden senest fra 1256 til 1330'erne.⁴¹⁹ Jeg er ikke principielt modstander af denne knæsatte holdning, men jeg har svært ved at se, at kildematerialet i nogen særlig grad bekræfter den. Jeg vil i stedet foreslå en anden tolkning på baggrund af det fremlagte kildemateriale:

At der findes 20-30 % (tabte) jyske mønter på Sjælland og en tilsvarende mængde sjællandske mønter i Jylland tyder på, at mønten løb frit mellem de to landsdele. At tre ud af fire af de mønter, man brugte på Sjælland, var lokalt udmøntet, er vel ganske naturligt. At nogle mønttypers spredning er så differentieret, at man ikke kan afgøre, om deres oprindelse er sjællandsk eller jysk, peger i samme retning: At der ikke var en egentlig monetær grænse mellem de to landsdele.

Man kan desuden undre sig over, at den sjællandske mønt i 1284 ifølge dekretet skulle holdes så god som den jyske. Hvis de to møntregioner var hermetisk adskilte, burde forskellen ikke være et problem.

Sprogbrugen om pengemarkens oprindelse peger også på, at der var en møntcirkulation på tværs af regionerne Skåne og Sjælland. Når det hyppigt blev understreget, at de mark penge, der indgik i en transaktion, var enten skånske eller sjællandske, lyder det i mine øren mest som om, at der var andre penge end de lokale i spil, at man brugte sjællandsk mønt i Skåne og vice versa. Sondringen var vel især vigtig, fordi den skånske

415 "Mark skånsk" bruges også i 1201 og 1251, men ellers ikke i 1200-tallet. Betegnelsen skånsk 1251 er en toldsats, der står over for en tilsvarende i sterling, måske derfor præciseringen. 1328-47 er der i DD 25 omtaler af mark skånsk eller skånsk mønt.

416 DD 2.2 nr. 33. Betegnelsen Ribemønt i denne kilde er helt enkeltstående. Ribe Oldmoders mange pengemål er f.eks. aldrig opført som Ribemønt.

417 Jeg har fra perioden 1296-1344 fundet ni jyske omtaler af kobberpenge, heraf de otte i Sønderjylland/Ribe. Der er seks omtaler i det sjællandske område.

418 Grinder-Hansen 2000 s. 183f.

419 Bl.a. Moesgaard 2011 s. 203.

mønt var så meget bedre end den sjællandske. De to møntområder var naboer. Den jyske mønt var derimod kun nabo til den sjællandske, der gerne var af nogenlunde samme kvalitet, og og der var derfor ikke behov for, at man præciserede, at mønten var jysk.

Der kan altså argumenteres for, at den eksklusivt regionale mønt, hvis en sådan overhovedet har eksisteret, blev opgivet sidst i 1200-tallet, svarende til, at den tvungne ombytning heller ikke længere var effektiv. Der er tidligere argumenteret for, at den regionale mønt primært må have været i de bispesæders interesse, der havde andel i møntindtægterne. Så en eventuel opløsning må have ramt bisperne i Roskilde, Slesvig og Ribe, men næppe i Lund: Der er næppe nogen skåning, der ved en omveksling ønskede at bytte den gode skånske penning for den langt ringere sjællandske eller jyske.

Der er således meget, der tyder på, at en jyde, der kom til Sjælland med sine jyske mønter, ikke var nødt til at veksle dem (mod et vekselgebyr) for at kunne handle på øen. Tilsvarende for en sjællænder, der handlede i Jylland eller på Skåne.

En enkelt skriftlig kilde kan understøtte dette billede: Vi kender til et regnskab fra 1319, ført af nogle af kongens vasaller fra Rygen. Under et ophold på Sjælland betalte de løbende i "vendiske" eller "lybske" penge eller i "kobberpenge", men under et ophold i Ringsted købte de udtrykkeligt fornødenheder i skånsk mønt.⁴²⁰ Kilden kan selvfølgelig afspejle en undtagelse fra normen.

Den danske mønts udfasning

Anden halvdel af 1200-tallet var karakteriseret ved, at pengemarken var nærmest enerådende som værdimåler og antagelig også som betalingsmiddel. Ved udmøntningens ophør (vest for Øresund) i 1330'erne ophørte brugen af det danske pengemål temmelig brat, selvom mønterne muligvis stadig var i omløb. Herimellem, rundt regnet perioden 1290-1335, var en fase, hvor den danske mønt og det danske pengemål blev suppleret, dels af udenlandsk mønt og møntmål, dels af et "genopstået" sølvsmål og endelig af en stigende brug af korn som udvekslingsmiddel.

Spørgsmålet er i hvilket omfang denne udvikling fandt sted, om der inden for perioden og/eller mellem landsdelene var forskelle samt hvilken politisk og monetær realitet – forandringerne i brug af mønt og målestoksforhold afspejlede.

De mest udbredte udenlandske mønter i Danmark i denne periode, såvel i fund som i de skriftlige kilders udsagn, var den engelske sterling og Toursgroten. De regnedes begge i pund (libra) opdelt i 20 skilling (solidus), hvor der gik 12 penninge (denarius) på 1 skilling. Mindstemålet, penningen, betegnedes gerne med møntfodens navn, altså "sterling" eller "grot". Sterlingen dukker op i de skriftlige kilder lidt før groten, og den optræder i hele denne fase hyppigere.

420 DD 2.8 nr. 147. Ridderen Tese sluttede sig, lige ankommet til Sjælland fra Skåne, til de øvrige vasaller på Sjælland og lagde i Ringsted ud for indkøb af øl, flæsk, brænde, salt, smør m.v.

Sterlingen nævnes allerede i 1251 som toldsats for vestgående udførsler fra Skanør, mens østgående skulle betale i skånske mark.⁴²¹ Tilsvarende er de almindelige toldsatter for hele landet fra 1304 og 1316 ansat i sterling.⁴²² Toldsatsen for Ribe 1283 er derimod i øre penge.⁴²³

Det er især i det sydjyske vi finder de udenlandske mål. Sterlinge omtales 1263 i Slesvig, hvor en sum angivet i mark penge skulle betales i "nye skilling sterlinger".⁴²⁴ Det fremgår, at der er tale om en allerede kendt praksis. Herefter ses sterlingen brugt lejlighedsvis i Ribe og Slesvig. Ribe Oldemoder opgiver i fabrica-listen fra omkr. 1320 (men ikke i listens forgænger fra 1280) enkelte indtægter i både sterling og grot, og dens sogneliste fra samme tid opgiver alle indtægter i sterling. I 1323 indsamledes til kurien både Toursmønt, sterlinger og guldfloriner fra Ribe stift, mens en indsamling i stiftet i 1334 hovedsageligt blev opgjort i Toursmønt.

I de øvrige landsdele var indslaget af udenlandsk mønt knap så markant som i Sønderjylland. Sterlingen ses kun lidt anvendt i Skåne. Den brugtes dog som afgiftsmål 1317 og nævnes også i 1303 og 1318. Groten nævnes 1303, 1318 og 1327 (toldsats).⁴²⁵ Fra 1280'erne og frem til 1310 omtales sterlingen med lange mellemrum på Sjælland, groten endnu sjældnere. Groten blev dog et blivende sjællandsk mål. I Roskildebispens Jordebog fra 1370 er groten det almindelige mål for de afgifter, der ikke betaltes i naturalier.

Den tredje anvendte udenlandske møntfod var den lybske mark, der første gang omtales i 1266 i et forlig mellem danske franciskanere og byen Lübeck.⁴²⁶ I 1312 ses den lybske mark første gang anvendt i en kilde der omhandler rent danske forhold. Det er i Århuskapitlets statutter, hvori der står at visitator skal have "en skilling lybsk af hver mark af kirkens takst".⁴²⁷ Frem til 1340 er der kun et par kilder, der nævner lybsk mønt.⁴²⁸ Til gengæld kom den til at spille en væsentlig rolle i den efterfølgende periode. Således er indtægterne i Slesvigkapitlets jordebog fra 1352 alene opgivet i lybsk eller sterling.⁴²⁹

Guldflorinen er blevet behandlet ovenfor (afsnit om guldet). Florinen og i det hele taget guldmønt synes at have spillet en meget perifer rolle. De eneste skriftlige kilder

421 DD 2.1 nr. 50.

422 DD 2.5 nr. 310; 2.7 nr. 407.

423 DD 2.3. nr. 67.

424 DD 2.1 nr. 371.

425 DD 2.5 nr. 243; 2.7 nr. 522; 2.8 nr. 58; 2.9 nr. 447. To af kilderne nævner både sterlinger og groter.

426 DD 2.2 nr. 52.

427 DD 2.6 nr. 495. I DRB er solidus oversat med ørtug. Det almindelige er, at man oversætter solidus med ørtug, når omtalen er af dansk mønt, men bruger skilling om solidus ved omtalen af blandt andet sterling, toursgrot og lybsk mønt.

428 1315 skødedes en gård på Lolland i for "xii marck libsk møntt". Stykket er fra Eline Gøyes jordebog, men der næppe grund til at antage, at tilføjelsen "lybsk" skulle være en sen konstruktion, DD 2.7 nr. 282. En jysk mølle pantsættes i 1339 for bl.a. 70 mark lybsk af en person ved navn Timmelev von Godendorp, DD 2.12 nr. 177. En mindre post i et testamente fra Flensburg fra 1339 er på 2 mark lybsk, DD 2.10 nr. 394.

429 Langebek og Suhm 1786, s. 574-91.

der nævner tilstedeværelsen af floriner i et vist omfang er Erik VI's testamente fra 1319, hvor han lovede 18 floriner til hvert dansk kloster⁴³⁰ samt den nævnte pavelige indsamling i Ribe omkr. 1323.

Mens det i forhold til det meste af 1200-tallet er nyt, at der overhovedet omtales udenlandsk mønt, udgør omtalerne i forhold til brugen af sølvmålet og det danske pengemål til gengæld stadig kun en lille del i det samlede billede.

Fund af udenlandske mønter i Danmark bekræfter i store træk de skriftlige kilder. Fra 1280'erne og frem er der jævnligt udenlandsk mønt i fundene, og inden da er der et par "forløbere" i midten af århundredet. Et fund fra Ribe fra 1247 er unikt for sin tid og ved sit indhold nærmest 100 år forud for den almene udvikling; det indeholder over 1400 sterling-mønter. Sterlingen er frem til 1280'erne fundet endnu et par gange (Flensborg og Trustrupgård i Østjylland), hvorefter den optræder relativt hyppigt og i alle landsdele. Toursgroten optræder første gang i et fund fra 1280'erne, herefter optræder den også jævnligt i fundene, men i meget begrænset mængde. Ligesom tilfældet var med sterlingen, er grot-fundene landsdækkende. Lybsk mønt er fundet allerede midt i 1200-tallet, men fundmæssigt fylder den meget lidt frem til midten af 1300-tallet. Der er ingen fund af floriner.⁴³¹

Det skal understreges at der for hver type i perioden 1280-1330 stort set kun er tale om et etcifret antal fund og i alt kun et meget beskedent antal af hver udenlandsk mønttype.⁴³² Dansk mønt er frem til omkr. 1340 stadig helt dominerende i fundene. Mellem 1280 og 1340 er der i alt fundet godt 1000 sterlinger, den mest udbredte udenlandske mønt. Til sammenligning består fundene fra Assens og Vejstrup fra 1320'erne af hhv. 17.000 og 16.000 danske mønter.⁴³³ Det er endnu et forhold der ændrer sig i midten af 1300-tallet. I Kirial-skatten fra omkr. 1365 på 81.000 mønter er mere end 90 % lybske, mens 70 % af mønterne i Slagelse-skatten fra omkr. 1372 er Toursgroter.⁴³⁴

Grinder-Hansen læser fundene af udenlandsk mønt på den måde, at udenlandsk mønt blev hyppigt anvendt i 1290'erne. Herefter var der en pause i tiden 1300-1330, før den igen blev taget i brug. Han foreslår derfor, at der er sket en lempelse i møntpolitikken i 1290'erne, hvor udenlandsk mønt i en periode er blevet tilladt, hvorefter den igen er blevet forbudt.⁴³⁵

430 Se Oversigt 18 over omtaler af udenlandsk mønt efter afsnittet.

431 Om fund af udenlandske mønter: J.S. Jensen 1973, Grinder-Hansen 2000 s. 92-102; Mørkholm & Jakobsen 1966.

432 En forsøgsvis optælling giver for perioden 1280 - 1330'erne 13 fund med britiske sterlinge (engelske og enkelte skotske og irske), i alt godt 1200 mønter, 9-10 fund med tours-grot, i alt godt 500 mønter. Fundene er jævnt fordelt over landsdelene dog med overvægt fra Sjælland og en lidt overraskende underrepræsentation i Sønderjylland. Jf. bilag.

433 DMS nr. 141 og 154.

434 J.S. Jensen 1973.

435 Grinder-Hansen 2000 s. 98-102.

Grinder-Hansen støtter sig især til tre større østdanske fund af sterlinger fra 1290-1300 med hhv. 336, 106 og 210 sterlinger, en volumen der ikke ses igen før 1330'erne (451 sterlinger).⁴³⁶ Det vejer mod tesen at der trods alt er ti mindre forekomster af udenlandsk mønt mellem 1300 og 1330 og dertil et større sterlingfund allerede i 1285. For nylig er der desuden fundet flere tusinde udenlandske mønter i Norra Nöbbelöv i et fund fra 1300-tallets første årti.⁴³⁷ Tesen er dog ikke ganske urimelig i lyset af sine egne præmisser, der er fundenes.

De skriftlige kilder taler dog imod. Som vist ovenfor var der bestemt ikke nogen aftagen i brugen af udenlandske pengemål i årene efter 1300. I 1323 indsamler den pavelige kollektor f.eks. både Toursmønt, sterlinger og floriner i Ribe stift. Det er på den baggrund svært at se, at der skulle have fundet en møntpolitisk stramning sted omkr. år 1300. Der er ganske vist et markant fravær af omtale af udenlandsk mønt på Sjælland efter 1310, men Sjælland er undtagelsen, og her er der i øvrigt heller ikke mange omtaler efter 1330.

I de skriftlige kilders opgørelser over pantsættelser, gældsposter etc. er sølvvægten langt mere fremtrædende end de udenlandske mønter.

I de mellemstatslige relationer var sølvvægten traditionelt det anvendte mål, og dette fortsatte gennem 1200- og op i 1300-tallet. Medgifter, de store pantsættelser og de enorme beløb for leje af udenlandske tropper blev opgjort i sølvvægten. Den tiltagende europæiske brug af guldmønten synes ikke at have haft nogen effekt i forholdet mellem Danmark, Nordtyskland og de øvrige skandinaviske lande.

I interne danske transaktioner blev sølvmålet nu også i stigende grad, fraset Skåne med den stabile mønt, benyttet på bekostning af pengemålet. I det dårligt belyste Nørrejylland er billedet ikke klart. På Sjælland benyttede Sorø kloster alene pengemålet frem til begyndelsen af 1300-tallet, mens man i en periode omkr. 1315-30 vekslede mellem sølv- og pengemål for derefter alene at bruge sølvmålet. Det svarer nogenlunde til det generelle billede, de relativt rigelige sjællandske kilder giver for perioden.⁴³⁸ Selv i Sønderjylland, hvor man i langt højere grad end resten af landet anvendte udenlandsk mønt, brugtes sølvmålet nu og da, og i den førnævnte pavelige kollekt fra 1323 udgør beløbet i "rent sølv" den betydeligste post fra Ribe stift.

Tidens mange ekstraskatter blev, hvor vi kender til målet, også typisk opkrævet i sølvsmål. Således opkrævede Erik VI ifølge Sjællandske Årbog i 1316 1 mark sølv af hver plov, i 1318 1/2 mark sølv af hver plov.⁴³⁹ Man kan fundere over, hvad det siger om kongens tillid til sin egen mønt.

Den stigende brug af sølvmålet skal dog ses i lyset af den nødvendige skelnen mellem målet brugt som værdimåler og som betalingsmiddel. Der er i kilderne en overvægt af opgørelser af jordværdier, især pantsættelser, og i det hele taget af ret store beløb. Det

436 Dertil daterer Grinder-Hansen modsat DMS Hågendrupfundet med 106 mønter til før 1300.

437 Fundet SK 27.

438 Af omkring 70 sjællandske pantsættelser i perioden 1328-47 er 70 % opgjort i sølvmålet.

439 Ribeårbogen omtaler desuden den særlige strafbeskatning i 1313 på 3 mark af hver plov. Det kan ikke afgøres om der underforstås sølv.

er derfor sandsynligt at sølvmålet spiller en større rolle i de skriftlige kilder, end selve sølvet (barresølv) gjorde i praksis. Der er f.eks. ikke noget tegn i skattefundene på at sølvet var i almindeligt omløb, tværtimod er der fundet enorme mængder af penge fra 1300-tallets tre første årtier. Tilsvarende giver de skriftlige kilder eksempler på, at man regnede i sølv, men afregnede i dansk eller udenlandsk mønt eller endog korn. Om 1347 meddeler Sorø Gavebog om et lån på 40 mark sølv, "dels i rede penge, dels i andre værdier".⁴⁴⁰ Lignende formuleringer bruges om udenlandsk mønt i to sjællandske kilder fra hhv. 1335 og 1337, "Lars Jensen pantsatte førnævnte gods for 14 mark lødigt sølv i grot og sterling og 120 mark sjællandsk" og "Niels Spink pantsætter en gård i Rejnstrup for 6 mark sølv i groter fra Tours og i sterlinger samt 2 læster byg".⁴⁴¹ I 1325-26 indløste hertug Valdemar af Slesvig først en gæld på 4000 mark sølv delvist i klæde, derefter en gæld på 2300 mark sølv i mark kobber(penge) og pund sterling.⁴⁴²

Den sidste nytilkommende faktor i pengemarkens opløsningsfase var kornet. Kornafgifter ses allerede i 1200-tallet, og i 1231 regnede også kongen flere af sine (skatte)indtægter i korn. Tendensen er imidlertid, at omtalen af kornafgifter tager væsentligt til i omfang i 1300-tallet. Af de mange afgiftsbeløb i Århus domkapitels Jordebog fra 1313er alle de større udmålt i korn. Allerede i Ribe Oldemoders lister fra 1280'erne er en stor del af afgifterne i korn. I Sorø Gavebog er afgifterne endnu i første halvdel af 1300-tallet gerne udtrykt i pengemålet og sølvmålet. Kornmålet bruges første gang i 1319, mens man i slutningen af 1300-tallet regner alle klostrets afgifter i kornmålet. I Roskilde-bispens Jordebog fra 1370 er hovedparten af afgifterne i naturalier og især korn. Det er altså muligt, at tendensen er slået igennem noget før i Jylland end på Sjælland, men grundet materialets ujævne beskaffenhed er det svært at drage slutninger (der er ikke en sjællandsk jordebog fra årene omkr. år 1300). Det gælder for hele landet, at afgifterne fra 1320'erne og århundredet ud primært opgjordes i kornmålet.⁴⁴³

Dertil kommer at kornet som vist i citatet lige ovenfor i enkelte tilfælde direkte ses anvendt som betalingsmiddel. Et andet af ganske vist få eksempler er fra Sorø Gavebog, hvor okser og en hest m.m. i 1310 solgtes for 10 mark i rede penge og 6 øre korn.⁴⁴⁴

Som det er fremgået var der regionale variationer i udviklingen, mest tydeligt adskilte Skåne sig med den stabile og blivende mønt fra resten af landet.

I 1334 aflagde den pavelige nuntius Petrus Gervasii regnskab til paven over især indsamling af seksårtiende i Skandinavien. Det er langt den fyldigste og mest informative

440 SKG s. 487.

441 DD 2.11 nr. 216; 2.12 nr. 13.

442 DD 2.9 nr. 182, 251.

443 Bjørn Poulsen har været inde på emnet om en tilbageskrunding af monetariseringen, men regner først med et væsentligt omfang af naturalieøkonomi efter 1450, Poulsen 2006 s. 329. Jeg synes materialet antyder en tidligere, i hvert fald delvis, tilbageskrunding vest for Øresund, men en egentlig konklusion ville kræve en nøjere analyse, der også inkluderer materiale fra perioden 1350-1400.

444 DD 2.6 nr. 223.

enkeltkilde vi har til pengeforholdene i Danmark i første halvdel af 1300-tallet.⁴⁴⁵ De detaljerede beskrivelser af det indsamlede beløb i stifterne i Lund, Roskilde og Ribe rummer alle de kendte mål og lidt til. Der er en entydig regional forskel mellem landsdelene. Skåne opgøres primært i skånske mark, Sjælland i mark sølv i kølnsk vægt, Ribe i Tour-groten.⁴⁴⁶ De meget kortfattede oplysninger om Slesvig og Århus stifter omtaler kun pund sterling.⁴⁴⁷

Man skal ikke tolke kildens ellers så klare udsagn alt for firkantet. For det første var den danske mønt, "kobberpengene", endnu ikke gået ud af brug på Sjælland og i Vestdanmark. Indsamleren har snarere nægtet at modtage de underlødige mønter. For Ribes vedkommende viser et ret dækkende kildemateriale dertil, at sterlingen var i almindeligt brug og den mest brugte udenlandske møntfod.

Opgørelsen modsvarer, hvad vi ellers kan aflæse af materialet. I Skåne vedblev man at bruge pengemarken og supplerede den en sjælden gang med udenlandsk mønt, i Sønderjylland var man længst fremme med brugen af udenlandsk mønt. I Nørrejylland og på Sjælland brugtes udenlandsk mønt også, men ikke i en grad, så man regnede i den. Til det brug valgte man primært at bruge sølvmålet ved siden af pengemålet.

Der er en vis skævhed i kilderne til de sønderjyske betalingsmål, hvor byerne Ribe og Slesvig og deres domkapitler vægter tungt.⁴⁴⁸ Skævheden slører måske, at der også var en forskellig udvikling inden for det sønderjyske område. I Ribe og Slesvig stifter var sterlingen det klart dominerende mål i alle forhold, men mangfoldigheden er lige så slående, og selv pengemarken, mark "gængs mønt" eller "kobberpenge", var stadig i brug. I 1323 kvitterede den pavelige nuntius Bernardus for indsamling til det hellige land i Ribe stift, beløbene var i runde tal 42 skilling grot, 4 1/2 pund sterling, 22 guldfloriner, 8 mark sølv i kølnsk vægt. Det er af hvert mål omtrent samme værdi, dog dobbelt af mark sølv.⁴⁴⁹ En hertugelig indtægtsopgørelse fra 1326 viser også en lille håndfuld mål. Den opregner indtægterne af fogderierne Tønder og Leck i sterling, af fogderiet i Flensborg i mark kobber, mens indtægterne af friserne var 200 mark sølv ("mark lødigt").⁴⁵⁰ En retslig forordning for Slesvig 1336 regner bøder og andre beløb i sterling, mens Aabenraa byret fra 1335 tilsvarende regner i kobberpenge.⁴⁵¹ To omtaler af beløb fra Haderslev i perioden er i sølvsmål, to andre kilder fra Flensborg regner både i sterling og kobberpenge.⁴⁵² Med lidt god vilje kan man læse de få kilder sådan, at sterlingen

445 DD 2.11 nr. 152.

446 I Roskilde 506 mark sølv i kølnsk samt bl.a. 22 pund sterling og 4 pund Toursgrot. I Skåne 450 mark skånsk, dertil 47 skilling grot og 18 mark sølv i bøhmisk. I Ribe 53 pund Toursgrot, 9 pund sterling og 300 guldfloriner.

447 for Århus dog også en mindre post i Tours-grot.

448 Det skal altså netop ikke forstås sådan, at forskellen går mellem stiftsgrænserne.

449 DD 2.9 nr. 27.

450 DD 2.9 nr. 251. "Fogderi" er Danmarks riges Breves oversættelse af advocacia. Jeg antager at kildens "1000 mark kobber" skal forstås som "kobberpenge".

451 DD 2.11 nr. 215, 308.

452 DD 2.10 nr. 249 og 394; 2.11 nr. 164; 2.12 nr. 186.

havde fået solidt fodfæste i stiftsbyerne og enkelte andre steder, men kun delvis i f.eks. Flensborg og slet ikke i den nordlige del af Slesvig stift (Åbenrå og Haderslev).

På trods af regionale forskelle var alle de omtalte betalingsmidler - sølv, danske penge, sterling, grot, korn og sikkert også lybsk mønt - til stede i alle landsdele og ikke alene i byerne. Man håndterede da også allerede fra omkr. år 1300 at blande betalingsmidler i samme transaktion, og fra 1330'erne vekslede man helt ubesværet mellem diverse betalingsmidler. Det gjaldt i gaveopgørelser i testamenter, men også i større transaktioner som pantsættelser og låntagning.

I et testamente fra 1338 af Esger, kantor i Ribe og kannik i Århus uddeles bl.a.: Til (en mand ved navn) Plader 2 ørtug korn eller 2 skilling sterling, Til bispem i Århus 1 mark sølv eller 2 gode kreaturer, til Århus kirkes fabrica 2 øre korn og 1 mark sølv, til Vor Frue 6 skilling grot, til kannikkerne der er med til hans begravelse 2 ørtug korn eller 6 groter fra Tours. Desuden "3 mark penge, gængse i landet, til min årtid".⁴⁵³

Det er meget tydeligt og også naturligt i forbindelse med et testamente, at her beskrives hvad testator havde for hånden af værdier, en meget alsidigt fordelt formue. Men også i andre situationer fremgår, at man regnede i de mål, der var for hånden og gerne blandede dem. Og man benyttede omvendt gerne ét mål til beregningen og et andet ved de konkrete betalinger. Allerede i 1299 pantsattes på Sjælland gods for 20 pund sterlinger og 15 mark penge.⁴⁵⁴ I 1340 erkendte fogeden i Kolding en gæld på "170 mark lybsk, 7 1/2 mark lødigt sølv og 6 mark korn af god og gængs kvalitet".⁴⁵⁵ Og i 1346 erkendte Sakse Pedersen i.f.m. en sjællandsk pantsættelse en gæld på "20 mark lødigt sølv, (det være sig) i penge, groter fra Tours, sterlinge, lybske penge gode og gængse, eller lødigt og prøvet sølv af kølnsk vægt". Og i forbindelse med hele det økonomiske mellemværende blev noget af godset senere indløst med 3 og 6 øre korn.⁴⁵⁶

Indtil kort før 1300 havde man i mere end 50 år næsten udelukkende benyttet pengemålet som værdimåler, og det afspejler tænkeligt, at pengene også var omtrent enerådende som opsparingsobjekt og betalingsmiddel.

Herefter vinder brugen af udenlandsk mønt, brugen af sølvmålet og af kornet som værdimål og betalingsmiddel langsomt indpas. Der var stadig kun tale om en nyhed af begrænset rækkevidde. De udenlandske mønter udgjorde frem til 1330'erne kun et beskedent supplement til den danske udmøntning, der endog var særlig intensiv i disse år. Sølvets stigende udbredelse som værdimåler fulgtes desuden næppe af en tilsvarende forøgelse af sølvet i den almindelige cirkulation. Men det samlede billede er, at der (især vest for Øresund) var en stigende ulyst til at benytte den danske mønt fra 1290'erne frem til omkr. 1330, en ulyst der slog næsten fuldt igennem allerede inden

453 DD 2.12 nr. 89.

454 DD 2.5 nr. 83.

455 DD 3.1 nr. 72.

456 DD 3.2 nr. 288. DRB skriver i oversættelsen "i penninge", ikke "i penge", begge dele er muligt. Under alle omstændigheder må der være tale om en sen omtale af den danske penning.

udmøntningen ophørte i 1330'erne. Dette billede kan desuden tolkes som tegn på kongemagtens svigtende greb om pengepolitikken.

Tilstedeværelsen af Toursgroter, sterlinger og til dels floriner var dog ikke noget særdansk fænomen. Der blev omkring midten af 1200-tallet etableret flere stabile europæiske mønttyper, beregnet på cirkulation mellem landene. Det er ikke overraskende, at de også nåede til Danmark, det skete faktisk med en lille forsinkelse set i forhold til vore sydlige nabolande.

OVERSIGT 18: UDENLANDSK MØNT I KILDER OG FUND

1. Referencer til udenlandsk mønt i de skriftlige kilder 1280-1340

Referencer til de udenlandske mønter i kilderne frem til midten af 1330'erne er så nogenlunde disse, fordelt på type og områder. Her er de kun angivet med årstal, nogle af dem er nævnt i afsnittet ovenfor med kildehenvisning. Der er ikke medtaget angivelser der entydigt alene har med kommunikationen med kurien eller transaktioner med nabolande at gøre.

Sterling:

Skåne 1285, 1303, 1317, 1318;
Sjælland 1281, 1282, 1291, 1292, 1299, 1307, 1308, 1310;
Fyn 1295, 1333;
Ribe stift 1266, 1294, 1296, 1298, 1313, 1314, 1315, 1317, 1323, 1337, 1290'erne og 1320'erne (Ribe Oldemoder);
Slesvig stift 1263, 1289, 1299, 1309, 1319, 1330, 1332;
Øvrige Jylland 1266;
Toldsatser 1251, 1304, 1316.

Tours-groter:

Skåne 1285, 1303, 1318, 1327 (Falsterbo), 1338;
Sjælland ingen;
Fyn 1333;
Ribe stift 1323, 1320'erne (Ribe Oldemoder);
Slesvig stift 1309;
Øvrige Jylland ingen.

Lybsk mønt:

Lolland 1315;
Slesvig stift 1332;
Øvrige Jylland 1312; 1339.

Floriner:

Kongens testamente 1319;
Ribe stift 1323, 1334.

2. Fund med udenlandsk mønt 1200-1340

Første kolonne er fundets nummer. De ubenævnte numre er henvisninger til fundets plads i DMS. Fund fra Skåne (SK), Sydslesvig (SS) og øvrige fund, der ikke er med i DMS (Ø) er nummereret efter oversigten i bilaget til sidst i bogen her.

Tredje kolonne er fundsted. De anvendte forkortelser er her:

BH	Bornholm
BL	Blekinge
LF	Lolland-Falster
F	Fyn
H	Halland
NJ	Midt- og Nordjylland
SDJ	Sønderjylland
SJ	Sjælland
SK	Skåne

Fjerde kolonne er antallet af britiske sterlinge (eksklusiv de kontinentale efterligninger), femte kolonne antallet af franske groter og sjette kolonne øvrige udenlandske mønter.

Der kendes i alt cirka 45 fund fra perioden 1200-1280, heraf 6 med udenlandske mønter. Fra perioden 1280-1340 kendes godt 100 fund, heraf 22 med udenlandske mønter.

Der er otte fund, hvor jeg ikke er klar over, om de indeholder udenlandsk mønt. Det drejer sig om seks skånske (SK17, 18, 20, 22, 23, 35) og to sydslesvigske (SS3, 4).

Fund	Datering	Sted	Br.st	Grot	Øvr.	Udl. i alt
73	o.1231/42	NJ	2			2
79	>o.1242	SJ			5	5
81	1247	SDJ	o.1200		67	1257
82	1247	SDJ	168		9	177
84	1252/59	NJ	9		2	11
SS3	1256/59	SDJ	?	?	?	>0
96	1280/85	BH	237	37	Få	>275

Fund	Datering	Sted	Br.st	Grot	Øvr.	Udl. i alt
99	>1285	MN		3		3
100	>1285	SDJ		2		2
105	o.1288	SJ	11	17		12
SK30	1280/89	BL			1	1
Ø6	o.1290	SJ	213		123	336
106	0.1290/00	SJ			19	19
114	>1294	LF		0.80	>=1	0.80
115	o.1300/10	SJ	56		0.60	0.120
121	>1300	NJ	3	22	4	29
SK27	>1300	SK	X		X	2-3000
SK28	1300	H	28		93	210
127	>1313	SJ	7	10	1	18
129	>1315/18	F	5			5
154	>1325	F			1	1
SK36	1325/30	SK	8	19		27
165	>1328	SJ	12	150	1	163
SS5	1330	SDJ	2		11	13
168	o.1330	LF	1		37	38
176	>o.1332	NJ		42	1	43
177	o.1325/40	SJ	435	184	20	624
178	o.1320/40	LF			10	10

I alt for perioden 1280-1340

1018 britiske sterlinger
209 kontinentale sterlinger
550 franske tours
176 andre

Der er enkelte fund, hvor jeg ikke har så tilstrækkelig præcis information, at de har kunnet indgå i sammentællingen. Det gælder det meget store Norra Nöbbelöv-fund på 2-3000 mønter, herunder et "meget stort antal engelske og tyske mønter". SS2 (Flensburg) er heller ikke talt med, jeg kender ikke typer og antal af udenlandske mønter fra fundet.

Opdelt på landsdele ser billede sådan ud. Tallene skal læses som antal mønter før skråstregen og antal fund efter.

	Sterling	Tours
Skånske område inkl. Bornholm	275/4	56/2
Sjællandske område	735/7	425/4
Nørrejylland med Fyn	8/2	67/3
Sønderjylland	2/1	2/1

Langt størstedelen af de skånske mønter er fundet på Bornholm og i Halland. I selve Skåne er der foruden Norra Nöbbelöv kun 1 fund med i alt 27 udenlandske mønter.

SAMMENFATNING

Afhandlingen har primært fastholdt en ret snæver diskussion af middelalderens mål for værdier og betalingsmidler med henblik på at forfine forståelsen af, hvad de hver især repræsenterede til en given tid. En sådan forståelse er forudsætningen for, at vi fremadrettet kan håndtere middelalderens talmateriale i form af priser, afgifter, jordværdier og skatter.

Pengenes værdi til en given tid hører til den vanskelige ende af problemstillingen. Det har været nødvendigt at diskutere selve pengevæsenet, dets organisation og udvikling gennem perioden, for at kunne konkludere, hvad tallene for mønternes lødighed og pengenes pålydende værdi egentlig fortæller.

Kildematerialet deler sig i to ret skarp adskilte perioder, før og efter midten af 1200-tallet. Efter 1250 er der forholdsvis mange skriftlige kilder, der belyser hvilke mål, man brugte i hvilke sammenhænge, hvad de repræsenterede, og hvad deres indbyrdes forhold var. Dertil er møntfundene langt talrigere efter denne skillelinje. Før midten af 1200-tallet er der enkelte tungtvejende kilder til værdimålene og ellers kun meget spredte oplysninger, og vi må for en stor del slutte tilbage fra senere tider for at skønne om forholdene.

Selv i den mere veldokumenterede periode er udfordringerne store. Der verserede flere forskellige danske vægtmål for ædelmetaller, og dertil regnede man jævnligt i udenlandske vægtmål. Mønternes lødighed synes at forandre sig konstant, og det er ikke umiddelbart indlysende hvilken nominel værdi, mønten havde til en given tid.

De alment brugte økonomiske udvekslingsobjekter var ædelmetallerne guld og sølv, mønterne og kornet. De spillede alle en rolle perioden igennem, en rolle der vekslede over tid. Desuden spillede de gerne en forskellig rolle, alt efter om vi ser på betalingsmidler, værdimålere eller opsparingsobjekter.

Fælles for gullet, sølvet, pengene og kornet var, at de blev målt og værdisat i markmålet med delmålene øre og ørtug. Marken var imidlertid ikke en entydig størrelse. I 1200-tallet blev guld og sølv målt i vægtmark på godt 200 gram, mens en pengemark var defineret ved, at der gik 240 mønter på den. Kornmarken var et rummål på 240 skæpper korn eller mere, afhængig af kornsorten. I 1200-tallet repræsenterede 1 mark sølv, penge eller korn forskellig værdi, kornmarken var den bedre, pengemarken den ringere. Det er muligt, at 1 mark korn en gang i 1100-tallet værdimæssigt har modsvarer 1 mark sølv og 1 mark penge, sådan som forskere siden Erslev har gjort sig forestillinger om, men det forbliver en spekulativ antagelse, som jeg ikke finder sandsynlig.

Guldet var det sjældnere og mere værdifulde ædelmetal. På europæisk plan var forholdet mellem guldets og sølvets værdi typisk som godt 1 til 10 (1:10) fra midt i 1200-tal-

let, selvom forholdet kunne svinge meget. I Skandinavien synes man i ældre tid og i hvert fald helt op til omkr. år 1200 at bruge et forhold på 1:8, et forhold der kan aflæses i de svenske og norske landskabslove og i den danske guldmarksvurdering af jorden. Vi kender ikke mere til det danske forhold, end at det mod midten af 1300-tallet var 1:11, men det må formodes i den senere del af perioden i store træk at have fulgt det europæiske.

Kornets værdi kunne svinge fra år til år, men de kilder vi har fra 1231 og de følgende hundrede år viser, at en kornmark i almindelighed var 2-3 gange mere værd end en sølvmark. Jeg finder det mest sandsynligt, at forholdet i 1100-tallet lå i samme omegn, frem for at en sølvmark og en kornmark dengang var lige meget værd. Var det tilfældet skulle kornpriserne kort efter 1200 have været mere end fordoblet.

Den første angivelse af pengemarkens værd er fra omkr. år 1200, her gik der 3 penge-mark på 1 sølvmark. Udviklingen i dette forhold vil blive nøjere drøftet nedenfor.

Når vi møder markmålet, også før 1200, er det altså vigtigt at vide, om det repræsenterer guld, sølv, penge eller korn.

Markmålet var det enerådende mål senest omkr. år 1200. På denne tid kan vi formentlig også regne med, at dens delmål lå fast: Der gik da 8 øre på 1 mark og 3 ørtug på 1 øre.

Marken kendes skriftligt belagt i England i slutningen af 800-tallet, hvor også opdelingen i 8 øre er dokumenteret. I 1000-tallet bredte markmålet sig fra England over kontinentet, men det er formentlig ældre i Danmark og det øvrige Skandinavien. Målet er sandsynligvis bragt til England af skandinaver, i hvert fald er marken på 8 øre kendt fra både Norge, Sverige og Danmark, mens øremålet er ukendt på kontinentet.

Det er mere usikkert, om ørtugen altid har været der og altid har været 1/24 af 1 mark og 1/3 af en øre, som den på et tidspunkt blev det. Ørtugen var eller blev ganske vist 1/24 af 1 mark i alle de skandinaviske lande, hvilket tyder på at dens plads i systemet var oprindelig. Men de tidligste danske kilders udsagn om ørtugens plads i systemet er særdeles tvetydige, og i landskabslovene direkte selvmodsigende.

Dertil er den latinske betegnelse for ørtugen, solidus, endnu mere tvetydig, og det er fraset landskabslovene i det store og hele kun den latinske betegnelse vi møder i kilderne. I det tidlige i 1100-tal, benyttedes pundmålet ved siden af markmålet, og det latinske solidus kan muligvis henvise til et delmål af et pund, om hvilket vi ikke ved andet, end at det fandtes som værdimål.

Det er en mulighed at øre og ørtugen har været brugt forskellige steder eller i forskellige sfærer. Øren synes indkapslet som delmål i bødesystemet, mens kirken i Lund i 1100-tallet gerne opregnede deres afgifter i ørtug (solidos) men aldrig i øre.

Markmålet var trods dets mange anvendelser egentlig et vægtmål anvendt til afvejning af ædelmetaller.

Det er muligt, at vægtmålet har forandret sig over tid. Hvis vi tolker vikingetidens vægtlodder som repræsentanter for markmålet, viser de en mark på omkring 200 g, mens de markmål, vi i den seneste del af perioden kan beregne ud fra de skriftlige kilder, er på godt 215 g eller mere.

I 12- og 1300-tallet havde man endvidere forskellige markmål, og det samme har vel været tilfældet tidligere. Vægten kunne variere lokalt, vi kender til en Roskildevægt og

en Lundvægt, og der har sandsynligvis været flere. De har formentlig været omtrent ens. I Kong Valdemars Jordebog fandt man det i hvert fald tilstrækkeligt at skelne mellem den mindre og den større vægtmark. Den mindre vægtmark var den almindeligt brugte, den svarede til den vægt, som en pavelig indsamler i 1282 betegnede den "danske vægt" og en anden indsamler i 1334 kaldte "Roskildevægten". Begge disse markmål kan ud fra indsamlernes optegnelser beregnes til en vægt på 215-20 g.

Den større vægt har formentlig nogenlunde svaret til den her i landet velkendte kølnske mark på godt 230 g.

Fra midten af 1200-tallet var den mark, vi møder i de skriftlige kilder, næsten altid pengemarken, undtagen ved større økonomiske transaktioner som løsesummer, royale medgifter og pantsættelser, hvor man brugte sølvmarken som mål. Før denne tid er billedet mere blandet. De mark vi møder i gaveoptegnelser, jordlejeangivelser, købspriser og i ydelse af afgifter er relativt ofte angiveligt i sølvmark, sjældnere angivet i guldmark, mens pengemark og kornmark knap er nævnt før 1231. De fleste angivelser er imidlertid i det, der her er kaldt de ubenævnte mark, dvs. beløb der bare er opgivet som "5 mark", uden at vi får at vide om det er guld, sølv, penge eller korn.

Man har, formentlig gennem hele perioden, i et eller andet omfang benyttet korn som betalingsmiddel ved betaling af jordleje og skatter, men vi ser kun kornet én gang før 1231 opgjort i markmålet (som ørtug). I det hele taget er det først sent i 1200-tallet, at kornmålet i beskedent omfang optræder i de skriftlige kilder, og først nogle årtier ind i 1300-tallet ser vi for alvor kornet nævnt konkret som afgiftsenhed og endog som betalingsmiddel ved f.eks. tilbagebetaling af gæld. Det er ikke sandsynligt, at de tidlige ubenævnte mark underforstår en mængde korn.

Det er heller ikke sandsynligt, at der mentes guld. Guldet var ganske vist mere udbredt som opsparingsobjekt, end det normalt antages, men det forekom langt mere sjældent forekommende end sølvet. Hvis man med "5 mark" havde ment guldmark, ville det være angivet i kilden.

Tilbage er sølvmarken og pengemarken. På den ene side ved vi, at bødesystemernes ubenævnte mark sidst i 1100-tallet skal forstås som pengemark. På den anden side synes pengevæsenet ikke særlig udbredt uden for købstæderne i 1100-tallet, og i det hele taget var de fleste af de benævnte mark på denne tid som sagt opgjort i sølvvægten. Der er tale om, at der ikke var én økonomi med et alment fungerende regelsæt og ensartet kontrol. Den middelalderlige økonomi må ses som et konglomerat af økonomier, hvor der ikke herskede samme regelsæt alle steder. Bødesystemet var én sektor, hvor kongen selv var modtager af en del af bøderne. I andre sektorer har sølvet formentlig været det almindelige værdimål og måske også udvekslingsmål. Pengevæsenet tiltog i betydning gennem århundredet. Det er muligt at man blot har fastholdt værdisætningen i sølv, mens man i stigende grad købte eller ydede i penge. Det er også muligt, at man fortsat i de tilfælde, hvor f.eks. en afgift var i sølvmark, vejede penge op i en mængde, hvor deres finvægt af sølv svarede til finvægten af 1 vejet sølvmark.

Den mest oplagte tolkning af materialet er, at de ubenævnte mark i 1100-tallet skal læses som sølvmark.

Som nævnt var marken opdelt i 8 øre eller 24 ørtug. En yderligere opdeling af marken i penninge kendes først med pengemarkens fremkomst. Der gik i 1200-tallet 240 penninge på 1 mark. Det samme har formentlig været tilfældet i 1100-tallet, men her var de jyske mønter noget mindre end de østdanske, og der kan eventuelt have gået flere penninge på 1 jysk mark i denne periode. Det sidste er dog en lidt akademisk problemstilling, da vi knap ser penningen nævnt i de skriftlige kilder fra denne tid og slet ikke i jysk sammenhæng.

Vikingetidens betalingsmiddel var sølv og i mindre grad guld. Mønterne, der i denne periode var af sølv, blev benyttet på samme måde som sølvbarrer eller sølvringe og ligesom ringene vurderet efter vægt og lødighed. I 1070'erne synes der imidlertid i Danmark, som i store dele af Nordeuropa på samme tid, at være gennemført en møntreform, der helt ændrede dette billede.

Forskningens billede af tilstanden er, at kongen herefter slog regelmæssig mønt af en garanteret kvalitet og til gengæld krævede, at man alene brugte denne mønt i hans rige. Ved hver ny udmøntning blev al gammel mønt inddraget, og det var til enhver tid kun tilladt at bruge kongens senest prægede mønt som betalingsmiddel. Som konsekvens heraf blev brugen af guld, sølv, udenlandsk mønt og selv gammel dansk mønt herefter illegal. Udmøntningens primære formål var at skaffe møntherren en betydelig indtægt. Indtægten blev realiseret ved en tvangsveksling, der senest op mod 1300 foregik årligt, mens den i 1100-tallet foregik med noget længere mellemrum. Ved omvekslingen krævede kongen et vekselsgebyr, eller han gav et færre antal mønter i bytte, end han modtog. Desuden kunne han kræve, at mønten regnedes for mere værd, end dens sølvindhold berettigede, og endelig kunne han forringe møntens sølvværdi og selv indkassere det overskydende sølv.

Skattefund fra slutningen af 1000-tallet og frem synes at understøtte, at de danske penninge nu var det primære opsparingsmiddel. Frem til anden halvdel af 1200-tallet tyder mange fund også på, at ældre mønter blev trukket ud af cirkulation. Enkeltfundne mønter findes dog først ind i 1200-tallet i et antal, så man med nogenlunde sikkerhed kan sige, at mønten var taget i brug i alle sektorer af økonomien. De skriftlige kilder viser derimod, at man stadig altovervejende brugte sølvet og endog guldet som værdimåler gennem 1100-tallet, og først midt i 1200-tallet brugte man eksklusivt pengene som værdimåler.

Ændringen i sammensætningen af skattefundene omkr. 1070 er brat og markant, og der er næppe tvivl om, at det afspejler en politisk handling. Det er på den anden side vigtigt, at fundene frem til midten af 1100-tallet ikke er ganske entydige. Der er stadig enkelte udenlandske mønter og undtagelsesvis sølv i fundene, og nogle spektakulære fund fra tidligt 1100-tal fra udkanten af riget, Bornholm og Blekinge, modsiger nærmest det generelle billede.

Tilsvarende er de tidlige skriftlige kilder modsigelsesfyldte. Mens lovenes mange bødetakster fra slutningen af 1100-tallet næsten alle er i penge, opgjorde kongen stadig i 1231 de fleste af sine indtægter i sølvmarken.

Det er således nødvendigt at se meget nuanceret på konsekvenserne for økonomien af 1070'ernes møntreform. Man må for det første skelne mellem betalingsmidler, opsparringsmidler og værdimålere. For det andet er det mest perspektivrigt ikke at se på økonomien som én økonomi, men som et kludetæppe af økonomier, hvor både geografiske og institutionelle forskelle spillede ind. Det gælder ikke mindst, når vi skal vurdere den fremherskende opfattelse af hele omdrejningspunktet i møntreformen: Den tvungne, regelmæssige ombytning af alle mønter.

For det første må kontrollen med cirkulationen, altså betalingsmidlerne, have været større end kontrollen med opsparingerne. I første halvdel af 1100-tallet modtog kirken i Lund endnu med største selvfølgelighed gaver i sølv og guld og skrev dem ind som sådan i deres gavebog. Skånske Lov viser, at der stadig lå guld på kistebunden hos de velhavende bønder, og et testamente fra samme tid, fra 1201, viser, at testators formue konkret altovervejende bestod af sølv, i mindre grad af guld og penge.

Også kontrollen med cirkulationen må vi tro har været vekslende, forskellig over tid, forskellig fra land til by og fra egn til egn. Den har været skarpest på internationale markeder, som det der opstod i Skanør, hvor vi fra en sen kilde ved at hansaens købmænd var tynget af en meget voldsom omvekslingsafgift. Også købstædernes regulerede markeder har været under effektiv kontrol, måske især i stiftsbyerne og i de købstæder, hvor selve udmøntningen foregik. Hvad der foregik uden for købstæderne har været mindre regulerbart.⁴⁵⁷ Endelig synes der at have været en lang overgangsperiode fra 1070'erne til midt i 1100-tallet, hvor reformen kun efterhånden bed sig helt fast, og hvor den i visse egne slet ikke fungerede endnu.

I andre sektorer af økonomien havde pengevæsenet endnu ikke op mod 1200 vundet indpas. Ejendomsværdier blev oftest opgjort i guld og enkelte eksempler tyder på, at der ligefrem blev betalt med guld ved ejendomshandler. Indtægter, skatter og afgifter opgjordes gerne i sølv (egentlige priser kender vi ikke til før slutningen af 1200-tallet). Der er bemærkelsesværdigt, at de skriftlige kilder før 1200 stort set ikke omtaler pengene som værdimål. Nu er der ikke nødvendigvis nøje overensstemmelse mellem hvad der brugtes som værdimål, og hvad der rent faktisk betaltes med. En afgift på 1 mark sølv kan være betalt med penge, korn eller høns. Sådan ser vi i 1300-tallet f.eks. gældsposter opgjort i ét mål, men udtrykkeligt betalt i helt andre mål. Den sandsynlige udvikling er da, at man gennem 1100-tallet i praksis stadig hyppigere (men næppe altid) betalte i penge, mens man stadig bibeholdt den traditionelle værdimåler, sølvmarken. I løbet af det tidlige 1200-tal tog man så konsekvensen af den stigende ændring i praksis, hvorefter pengemålet også blev den alment brugte værdimåler.

Op mod 1300 kan vi tydeligt aflæse en kløft mellem den politiske intention og evnen til at håndtere den. Dilemmaet er kildemæssigt det modsatte af, hvad det var i den tidlige del af perioden. I de første to århundreder efter møntreformen viser møntfundene hen til et reguleret pengevæsen. At det var tilfældet, bekræftes imidlertid kun af en enkelt

457 Roger Svensson angiver med henvisning til især tyske forhold, at systemet med periodisk og tvungen møntombytning knap havde nogen effekt uden for byportene. Svensson 2016 s. 1118 og 1128.

skriftlig kilde og understøttes af enkelte tal for indtægterne af mønten. Omkring 1300 har vi til gengæld skriftligt belæg for, at al mønt årligt skulle omveksles under kongelig kontrol. Her synes fundene at modsige kongens intentioner om at kunne styre pengeflowet. Der er gerne et væld af mønttyper i fundene, som fortæller at der på ingen måde var en velfungerende inddragelse af gammel mønt. Der dukker også, i begrænset omfang, udenlandske mønter op i fundene, efter næsten 150 års fravær.

Der er trods fundenes udsagn næppe tvivl om, at kongen fik gennemført sine pengeombytninger. En indførsel i Roskildebispens dombog dokumenterer, at ombytningen fandt sted i praksis, der var ikke kun tale om en hensigtserklæring i lovene.

Selve udførelsen har imidlertid ikke kunnet leve op til hensigten. Det har ikke været muligt at gennemføre en effektiv omveksling i alle egne og i alle landets økonomiske sfærer. Erik VI Menveds lange regeringstid, 1286-1319 var præget af konflikter og lange perioder, hvor kongens politiske kontrol med riget var voldsomt svækket. Hvad angår pengevæsenet, har han sikkert især kæmpet for at fastholde sin kontrol med møntcirkulationen på Skanør- og Falsterbo-markedet, mens hans møntmestre efter bedste evne har gennemført den årlige omveksling i de enkelte landsdele. Det er bare ikke lykkedes lige godt alle vegne, og f.eks. i Ribe, der lå i gråzonen mellem kongens umiddelbare domæne og hertugdømmet, benyttede man jævnligt udenlandsk mønt frem for den kongeligt dikterede.

Når vi skal se på, hvilken værdi pengemålet udtrykte gennem tiden, spiller spørgsmålet om kongens kontrol med og hensigter med pengevæsenet en afgørende rolle.

Det er som nævnt bred enighed om, at kongen profiterede ved at tillægge mønten en højere pålydende værdi, end den var værd målt i sølvindhold. Dertil er det den almindelige mening, at kongen yderligere profiterede ved løbende at forringe metalværdien af mønten.

For at vurdere forholdet mellem møntens realværdi i sølv og dens pålydende værdi til en bestemt tid, skal både mønternes lødighed være kendte, og de skriftlige kilder skal kunne bekræfte, hvad pengene regnedes for, her kaldet forholdet mellem lødighed og kurs. I begge tilfælde er vi dårligt stillet. Der er for få prøver af lødigheden og alt for få skriftlige kilder til pengenes kurs. Dertil er talmaterialet ikke nøjagtigt nok til, at vi kan trække meget klare skillelinjer. Det foreliggende materiale giver dog nogle ganske vist generelle, men meget klare indikationer på forholdet. Overalt hvor vi i de skriftlige kilder ser angivelser af pengenes værdi, synes de at afspejle lødigheden eller måske repræsentere en beskeden overkurs på op til 5-10 %. Det er muligt, at pengenes kurs i perioder med en mønt af stabil lødighed lå ganske tæt på sølvværdien, mens der var en lidt større overkurs i perioder, hvor mønten blev hyppigt forringet.

Hvis vi går ud fra, at pengenes pålydende værdi ændrede sig i takt med mønternes lødighed, må vi også revurdere kongens muligheder for at profitere af sin ret til at fastlægge denne pålydende værdi. Hvis forskellen på lødighed og pålydende værdi var nogenlunde konstant, har der ikke fra år til år været nogen økonomisk gevinst for kongen ved at opretholde en eventuel mindre overkurs.

Igen må vi imidlertid tage forbeholdet over for, at økonomien havde flere ansigter. De udsagn vi har om pengenes kurs er normative, de beskriver omregning af jordværdier,

gæld eller afgifter i danske penge til en fast værdi i sølv eller en mere stabil udenlandsk møntfod. Vi har ingen kilder til, hvilken kurs pengene havde på de regulerede markeder, hvor en kongelig foged eventuelt kunne overvåge de økonomiske transaktioner.

Møntens lødighed var faldende perioden igennem. I Sven Estridsens tidlige regering var mønten tæt på at være en fuldt lødige sølvmønt. I 1330'erne, 160 år senere, indeholdt de danske mønter ned til 1 o/oo sølv. Forringelsen af mønten ses gerne som en indbygget del af møntherrens ønske om at profitere af udmøntningen, en af de metoder han brugte foruden omvekslingsafgift og den nævnte pålydende værdi.

Selvom møntens lødighed tendentielt var faldende, faldt den imidlertid ikke konstant. I lange perioder var mønten stabil, i hele landet måske i op til 4-5 årtier rundt om år 1200, og i Skåne fra 1260'erne og perioden ud. Til andre tider faldt lødigheden drastisk, til atter andre kun svagt. Der er derimod ikke tegn på, at mønten nogensinde blev forbedret.

Det ujævne tempo, som mønten blev forringet i, sætter forringelse som indtægtskilde i et andet lys. Møntherren har ikke altid tilvalgt denne indtægtskilde. Når og hvis han valgte en drastisk forringelse, har der været tale om en betragtelig indtægt, mens mindre forringelser, som dem vi kan aflæse af lødighedsmålinger fra årtierne omkring 1300, kun har kunnet bidrage til statskassen som biindtægter. Også biindtægter har været værd at tage med, men der synes, hvad forringelser angår, at være tale om konkrete beslutninger fra år til år frem for en institutionaliseret gevinst ved den årlige udmøntning.

Også når vi taler om, hvad pengene var værd til en bestemt tid, er påvisningen af den ujævne forringelse vigtig. Hvis vi f.eks. ved, at pengemarkens kurs (der som nævnt fulgte lødigheden) omkr. år 1300 var 1:8 og omkr. 1320 var 1:10, er det nærliggende at vurdere, at kursen omkr. 1310 var 1:9. Det vil imidlertid være en uholdbar vurdering. Forringelsen kan være sket glidende, så vil betragtningen passe, den kan også være sket med ét slag, f.eks. i 1303 eller 1315, og så vil overslaget være forkert. Man kan altså kun regne med tallene inden for de rummelige intervaller, de eksakte kilder tildeler os. Kun flere lødighedsmålinger på mønter, der kan dateres så nogenlunde eksakt, kan gøre de skriftlige kilders udsagn tilsvarende mere eksakte for den økonomiske historiker.

Møntfundenes udsagn synes at vise, at Danmark var delt i tre til fem regionale møntzoner. Man finder altovervejende f.eks. kun sjællandske mønter i de sjællandske fund. Den almindelige tolkning er, at jyske mønter ikke kunne bruges på Sjælland, men måtte omveksles, før en jysk købmand kunne købe ind. Enkelte forskere har undret sig over, at samme møntherre skulle dele sit eget territorium op i eksklusive monetære zoner. Jeg har da heller ikke set europæiske paralleller fremdraget som understøttelse af tanken om møntgrænser mellem landsdele. Argumentet for tanken er, at kongen skaffede sig endnu en særprofit ved at tage gebyr for en tvangsveksling landsdelene imellem. Argumentet understøttes ikke af skriftlige kilder, men det er, kildematerialet taget i betragtning, ikke afgørende.

Imidlertid er fundmaterialet heller ikke overbevisende. Der er mange fund, hvor man kun finder den regionale mønt, men også en del hvor andre landsdeles mønt er med. Og man kan spørge sig selv, om ikke det er naturligt, at det typisk er den lokalt udmøntede penning, der findes lokalt.

Der var ingen grund for kongen, ud over forskningens fiktive forestilling om vekselgebyret landsdelene imellem, til at lave monetære grænser inden for sit eget rige. Der er derimod en anden instans involveret i udmøntningen, der kunne have interesse i en regional afgrænsning. Bisperne i Lund, Roskilde, Ribe og Slesvig fik alle tidligt i perioden ret til en andel af indtægten af udmøntningen i deres stift. Vi kender ikke til tilsvarende privilegier til bisperne i Odense, Århus, Viborg og Vendsyssel.

Bispen i Ribe fik i 1234 tildelt en meget præcis indtægt som erstatning for, at hans indtægter af mønten bortfaldt. Han må altså før da have været sikret en stabil indtægt af mønten i Ribe, dvs. ved tvangsomvekslingen. Hvis denne indtægt skulle være stabil, måtte han kunne påregne, at alle stiftets indbyggere veklede i Ribe og ikke i Randers, Slesvig eller Viborg, eller alternativt at de måtte omveksle "fremmed" mønt til stiftets egen, hvis de ville handle inden for stiftets grænser. Det synes rimeligst at se de tegn på regional eksklusivitet, vi møder i fundene, i dette lys, nemlig som en følge af bispens andel i mønten.

Har der været en sådan regional zoneopdeling, synes den til gengæld at opløse sig op mod 1300. I Østdanmark, hvor den skånske mønt var omtrent dobbelt så god som den sjællandske, begyndte man at betegne pengene som enten "skånske" eller "sjællandske". Vigtigheden af at præcisere mønternes oprindelse forklares bedst ved, at de kunne optræde side om side. Tilsvarende er fundbilledet så uklart på denne tid, at numismatikere i flere tilfælde har opgivet at definere typer regionalt, men kun tør betegne dem som enten fra Nørrejylland eller Sjælland.

Jeg har før nævnt, at forskningen antager, at et system med mere eller mindre jævnlige tvangsvekslinger holdt sig fra 1070'erne til 1330'erne. Man regner imidlertid med at der i en kort periode var et brud på denne politik. Omkring 1230 skal møntvæsenet være reformeret. Den årlige tvangsveksling afløstes af en fast plovskat med det formål at forbedre mønten. Og mønten ses ifølge forskningen forbedret på denne tid fra en værdi på 3:1 i forhold til sølvet til en værdi på 2:1. Reformen holdt sig til midt i 1250'erne, hvor man vendte tilbage til systemet med tvangsveksling. Det numismatiske symbol på denne reform er en enkelt mønttype, Valdemar II Hbg 42b, der er fundet i hele landet og ses at have været i omløb i to årtier.

Kildematerialet taler klart for, at der har været en sådan reform, men den forbedrede mønt er derimod svær, næsten umulig at få øje på. Det skriftlige kildemateriale er særdeles tvetydigt i spørgsmålet, mens prøver af mønternes lødighed entydigt taler imod. Tabet af de cirka 9 ton sølv, der i slutningen af 1220'erne blev sendt til Tyskland i løsesum for Valdemar II Sejr, taler heller ikke ligefrem for, at begyndelsen af 1230'erne var et gunstigt tidspunkt at forbedre møntens sølvindhold.

Der desværre ikke nogen kendt måling af sølvindholdet i typen Hbg42b

Det er tilsyneladende også en fasttømret kendsgerning, at tvangsvekslingen i Skåne i 1300-tallet foregik ved, at man fik to nye mønter for tre gamle. Forholdt det sig sådan, var det et voldsomt pres på de skånske kapitalejere, der på ganske få år kunne få reduceret betydelige formuer til det rene ingenting. De to kilder, der beskriver forholdet, omtaler imidlertid begge tyske købmænds rettigheder på de skånske markeder. Der er tale om et regelsæt, der rammer de udenlandske købmænd, og der er ikke nogen spe-

ciel grund, ud fra de to kilder, til at antage, at den almindelige skåning hvert år skulle aflevere en tredjedel af sin formue til møntmesteren i Lund. Det var næppe tilfældet.

Et af hovedformålene med denne bog er at give den økonomiske historiker et redskab til at vurdere tidens økonomiske udsagn som at en afgift i 1180 var på "10 mark", at en person i 1290 skyldte "100 mark penge", at man i 1310 kunne ækvivalere 1 mark korn med "20 mark penge". Den meget korte version af, hvordan ædelmetaller og sølv skal forstås over tid, er følgende:

I 1100-tallet målte man generelt i sølv. Når man beskrev et beløb i mark uden at angive om det var sølv, guld, korn eller penge, kan vi som hovedregel antage, at der mentes sølv. Guldmarken optræder relativt ofte, og vi må tro at man på denne tid regnede den for 8 sølvmark. Man skal være opmærksom på, at omtaler af guldmarken efter 1200, i Vestdanmark, henviser til en jordvurdering, ikke en realværdi.

Den sølvvægt, man benyttede, var på godt 215 g. Den er blevet kaldt den "lille", den "danske" eller den "roskildensiske" vægt. Når man ind i mellem brugte en større vægt (godt 230 g), angav man det som den "større" vægt, eller man angav, at sølvmarken var i kølnsk vægt.

I perioden 1200-1250 er billedet mere uklart. Man kan stadig regne med at de ubenævnte mark i Hovedstykket i Kong Valdemars Jordebog var sølvmark, men den samme logik behøver ikke gøre sig gældende, f.eks. for den munk, der førte Sorø Klosters Gavebog. Efter 1250 udtrykte man sig næsten udelukkende i pengemarken. Når man undtagelsesvis mente sølv, anførtes det udtrykkeligt. Guldmarken var da gået ud af brug.

Pengene var på intet tidspunkt i perioden fuldt lødige, og efter 1250 kan vi af kilderne se, at de nogenlunde regnedes for så meget værd, som deres sølvindhold berettigede, måske lidt mere. I 1250'erne gik der knap 4 pengemark på 1 sølvmark, i 1282 5 pengemark, og kort efter 1300 10 pengemark på 1 sølvmark. Det er tal der nogenlunde korresponderer med de tal for lødigheden, vi kender til. Det er tilladeligt at antage, at den samme nogenlunde korrespondance mellem pengemarkens reelle og pålydende værdi gjorde sig gældende også før 1250. En enkelt kilde, Andreas Sunesens kommentar til Skånske Lov fra det tidlige 1200-tal, synes da også at bekræfte antagelsen.

Erkendelsen af denne korrespondance gør det muligt for os at sammenligne værdier opgjort i sølvmark med dem i pengemark, og også pengemarksopgivelser indbyrdes over århundrederne. Man må dog ikke sætte ambitionsniveauet for højt. Materialet muliggør ikke, at man f.eks. kan måle mindre udsving i kornpriserne år for år eller en generel stigning i ejendomspriser på 10 %. Vi kan, hvis vi går dybt ind i materialet, få en omtrentlig fornemmelse af, hvad tingene var værd til forskellige tider, i forhold til hinanden og i forhold til tidens grundlæggende værdimål: Sølvet.

I slutningen af perioden benyttede man ofte udenlandsk pengemål, sterlinger eller Tours-groter, som værdimål. Vi har rimeligt sikre redskaber til at skønne, hvad en sterling eller en Tours-grot var værd i forhold til den danske sølvmark.

Det er vanskeligt at følge pengemarkens kurs gennem perioden, især den tidlige. I den tidligste del af perioden, er det kun antagelsen om, at kurs og lødighed har ligget tæt på hinanden, der hjælper os på vej. I Sven Estridsens sene regeringstid, hvor vi antager

møntreformen fandt sted, lå lødigheden på 70-75 %, måske ind i mellem mindre, det er svært at tolke. De 70-75 % har måske holdt sig under Harald Hen. Under Knud d. Hellige i 1080'erne faldt lødigheden til godt 60 %, i Jylland måske noget under 60 %. Målingerne er herefter i en lang periode næsten fraværende. Under kong Niels i 1100-tallets første årtier er billedet utydeligt. Vi kender kun målinger af én mønttype, og de er stærkt varierende. Måske var mønten igen oppe på et niveau på over 70 %, alternativt har Niels, måske som den eneste undtagelse i kongerækken, ikke holdt en ensartet lødighed i den enkelte mønttype.

I 1130'erne lå lødigheden på cirka 50 % og altså en formodet kurs på 2:1. Endelig faldt lødigheden til mellem 35 og 40 % på Valdemar I den Stores tid. Der er ingen målinger fra Valdemar II Sejrs tid, men her fortæller landskabslovene at der gik 3 mark penge på 1 mark sølv, svarende til en lødighed på godt 30 %.

Vi er dårligt informeret om den sidste del af Valdemars lange regeringsperiode. Under hans søn, Erik IV Plovpenning, synes lødigheden at være faldet til cirka 20 % og under sønnen Kristoffer I yderligere til højst 18 %. I forhold til dette ses en ret høj kurs på mønten under Kristoffer, nemlig knap 4:1.

Indtil 1260'erne er det ikke muligt at skelne, om der var forskel på kursen landsdelene imellem. Men efter denne tid har vi langt mere materiale, og dertil bliver forskellene meget tydelige. Den skånske mønt stabiliseredes med en kurs på 4,5-5:1 og en lødighed svarende hertil. Den øvrige danske mønt blev endnu i 1282 regnet med en kurs på 5:1, selvom lødigheden på denne tid kun synes at berettige en kurs på 6-6,5:1. Herefter faldt lødigheden yderligere, i 1280'erne til et sølvindhold, der ville berettige en kurs på 7,5-8:1, i 1290'erne en kurs på knap 10:1, først i 1300-tallet ville en kurs på cirka 10,5:1 modsvare lødigheden, i 1310'erne til over 13:1, men her er der en vis forskel Sjælland og Jylland imellem.

Med visse kronologiske forskydninger synes lødigheden at falde nogenlunde parallelt i landsdelene, som nævnt frasat Skåne. De skriftlige udsagn vi har om, hvad man regnede pengene for, svarer, med enkelte svært begribelige undtagelser, i det store hele til det, lødighedsmålingerne viser.

EFTERSKRIFT: DET SVÆRT FORSTÅELIGE

Trods alle de forbehold, jeg har taget, og på trods af kildernes tvetydighed, er der ikke tvivl om, at der har været og/eller har været forsøgt et system med tvangsveksling af mønten. Men det er meget svært at danne sig et billede af, hvordan det rent praktisk har kunnet lade sig gøre, og om det faktisk var muligt at gennemføre effektivt. De kilder, der kan bringe os en smule nærmere en forestilling, er ganske få, og man risikerer let at overeksponere dem. Ikke desto mindre bør forsøget gøres, i dette tilfælde uforpligtende og uden for den egentlige konklusion.

Først er der spørgsmålet om møntens hyppige forringelse. Vi har set at pengenes værdi nogenlunde fulgte deres realværdi forstået som sølvindholdet. Men hvordan vidste markedet, hvad den nye mønt var værd, når man ikke kunne regne med, at den var magen til den gamle? I perioder blev mønten formentlig forringet næsten årligt, og selv når den var nogenlunde stabil, svingede sølvindholdet fra år til år.

Vi kan kun sige, at markedet må have vidst besked. Der er ingen bidemærker i mønterne efter møntreformen i 1070'erne, der har ikke været behov for at kontrollere dem. Alle har vidst hvor meget den seneste udmøntnings mønter var værd, så snart de kom på gaden. Kongens stempel på mønten var således en garanti, ikke for hvor meget den var værd, men for at årets udmøntning var ensartet i kvalitet.

En enkelt skriftlig kilde, en eneste kilde, synes at bekræfte dette. En, formentlig tysk, ridder ved navn Heine havde en pengesum til gode hos afdøde dronning Agnes. Da han i 1312 mødte op for at modtage sin betaling, tilbød man ham at få den udbetalt i sjællandsk mønt, men han forlangte at få den i jyske penninge. *Vi undrede os alle over at han så hurtigt skulle kende kursen på vor mønt*, skriver Ribebispen, der omtaler episoden. Men det gjorde ridderen altså, han kendte både værdien af den sjællandske og jyske mønt, ligesom enhver dansker må have gjort det.

I nogle tilfælde er det meget svært at tage kilderne for pålydende. Især når vi tænker på hele måden, tvangsvekslingen må have foregået på.

I 1284 ser vi første gang en skriftlig kilde omtale tvangsvekslingen. En kongelig forordning fortæller, at ny mønt skulle lyses, vel annonceres, på det landsting, der lå lige før 29. september (Mikkelsdag). Det fremgår altså, at der blev udmøntet hvert år, og lysningen må være et varsel om, at fra nu af gælder den nye mønt. I 1304 ser vi en mere fyldig og præcis kongelig forordning om det samme. Her står også, at den nye mønt skal lyses på det landsting, der kommer umiddelbart før d. 29. september, det vil sige op til 14 dage før. Efter denne annoncering er det ikke længere tilladt at bruge den gamle mønt, hed-

der det videre. De, der betaler i gammel mønt, straffes hårdt, det samme gælder dem som modtager gammel mønt, det være sig præster eller kongelige embedsmænd.

Hvordan er denne omveksling foregået? Loven siger, at efter lysningen på landstinget er al anvendelse af gamle mønter strengt forbudt, Al handel, al indbetaling af afgifter, må altså være gået i stå, indtil de gamle mønter var blevet byttet til nye. Man må forestille sig, at de nye penge lå klar på udmøntningsstedet. På Sjælland var det Roskilde, og gud og hvermand på Sjælland må umiddelbart efter landstinget have pakket deres formuer sammen i sadeltasker eller på kærre og være draget til Roskilde for at få lovlig mønt. Bønder, borgere, præster, herremænd, alle var de i de samme dage på vej til Roskilde. Hele Sjællands sammensparede formuer befandt sig på landevejene i disse dage. Kun kvinder og børn var hjemme, når mønten skulle omveksles.

Den nye mønt må have ligget parat på omvekslingsstederne før landstingets lysning. Det er imidlertid svært at tro, at kongen besad så stor en sølvmængde, at den kunne række til en udmøntning, der skulle dække hele landets behov det næste år, allerede inden de gamle mønter var indleveret. Man er næsten nødt til at forestille sig en glidende proces, hvor gamle mønter løbende blev omsmeltet og omdannet til nye mønter, mens folk stod i kø for at veksle.

Det tyder en enkelt kilde på, den eneste der går i detaljer med omvekslingen i praksis. Det er en indførsel i Roskildebispens dombog fra 1293. Her står at møntmesteren i Roskilde også udmøntede på Falster. Her foregik udmøntning og omveksling ifølge kilden samtidig. *Da bispem af Roskildes møntmester mødte frem (på Falster) for at bestride omkostningerne og handle, således som det var sædvane, med hensyn til omvekslingen på Falster, fik han ikke adgang dertil. Den nævnte Sommer (kongens møntmester) sagde nemlig, at der på Falster kun prægedes sjællandske penninge, hvilket Peder Pram, som var til stede, bestred, fordi der blev præget penninge som ikke havde den sjællandske indskrift.*

Der blev altså i samme forretningsgang præget og vekslet penge. Kilden fortæller desuden, at i det mindste falstringerne slap for at tage hele vejen til Roskilde.

Stadig er forestillingen om, at næsten alle landsdelens voksne mænd inden for en kort periode drog til Roskilde for at få vekslet, svær at kapere. Man antager da også gerne, at der har været flere omvekslingssteder, købstæderne i almindelighed ville være et godt bud. Men kilden fra 1293 taler imod en sådan forestilling. *Kongens møntmester tilstod, at han havde foretaget omvekslingen andre steder end i Roskilde, nemlig i Slagelse og andre steder* (tilståelsen går ud på, at han derved har forhindret bispens møntmester i at være til stede og sikre sig bispens del af indtægten ved omvekslingen). Udsagnet fortæller at det bortset fra Falster netop ikke var kutyme at veksle andre steder end i Roskilde. Derudover giver det endnu mere undren over, hvordan omvekslingen egentlig foregik. Hvordan skal vi nu forestille os, at landsdelens indbyggere, i færd med at pakke deres sadeltasker med sidste års mønter, fik at vide, at de i stedet for Roskilde skulle til Slagelse, Ringsted eller Køge for at veksle? Og oven i købet uden at biskoppens møntmester opdagede det. Visse kilder rejser lige så mange spørgsmål, som de giver svar.

Vi må tro, at loven fra 1304 i praksis er blevet fortolket lempeligt. At omvekslingen er sket etapevis, og at man har set gennem fingre med, at gammel mønt blev brugt, indtil alle havde haft en chance for at nå vekselkontoret. Den lempelige tolkning har imidlertid ikke gjaldt de udenlandske købmænd, deres skæringsdato har formentlig været nøje overholdt, når og hvis de dukkede op på de danske markeder i slutningen af september. Købmændene fra Lübeck havde det særlige privilegium, at de måtte blive ved med at bruge gamle mønter frem til søndagen før 29. september. Men efter denne dag har vekselboderne altså stået parat til at betjene tyskerne.

Vi har ikke danske kilder, der beskriver, hvordan man holdt styr på de udenlandske købmænd. Men jeg har hos Henrik Klackenberg hentet et par svenske kilder, der kan antyde, hvordan kontrollen blev effektueret, dog uden at man kan drage en direkte parallel til Danmark.

Jönköping fik i 1288 et privilegium af den svenske konge, hvor det understreges, at der kun må holdes marked, når den kongelige vekselerer er til stede. I et andet privilegium fra 1284 står, at udenlandske købmænd kun må handle "med penge" på tre årlige "rette markeder". Ikke alene er de tyske købmænds rådighedsrum begrænset til tre årlige markeder, men dertil har de eventuelt måtte vente på den kongelige vekselerer, før de har haft tilladelse til at handle.

Hvis de handlede lidt syd for Jönköping, i det danske Skåne, og medbragte gammel mønt, fik de kun to nye mønter for hver tre gamle de havde med sig. Kilderne antyder endog, at de danske, og senere svenske, myndigheder i Skåne har forsøgt sig med et endnu grovere vekselgebyr. I 1316 lovede den senere Kristoffer II, at når han blev konge, ville han garantere Stralsunds borgere, at *de for hver læst sild de udførte i told (kun) skulle give to ørtug nye skånske penge eller tre gamle*. At dette er et løfte, må betyde, at Stralsund-borgerne har mødt forsøg på at kræve en endnu ringere kurs for de gamle penge.

Det gjaldt altså for købmændene om kun at veksle det absolut nødvendige beløb. De har ikke kunnet veksle det overskydende beløb tilbage, men har måttet tage det med hjem og affinde sig med, at pengene havde tabt 1/3 af værdien, når de vendte tilbage næste år. Det må have krævet en ganske særlig motivation at handle på de skånske markeder.

Det var imidlertid formentlig kun i Skåne, at tolden og omvekslingen på denne tid fungerede så effektivt. I den nævnte 1304-forordning er udførselstolden for heste sat til 6 sterlinger, altså udenlandsk mønt, *fordi vores told på grund af møntens forringelse er stærkt formindsket, nærmest ødelagt*. Tilsvarende er en lang række toldsatser fra 1316 alle i sterlinger. Man har altså, i hvert fald hvad tolden angår, opgivet den besværlige omveksling og har i stedet krævet betaling i troværdig udenlandsk valuta.

Vi ved ikke, om der altid har været en kongelig vekselerer til stede på de almindelige danske markeder i købstæderne, formentlig har der ikke. Kilden fra Roskildebispens dom-bog synes at vise, at vekslingen skulle foregå umiddelbart efter udmøntningen. Dog har kongens fogeder i byerne vel ført et vist tilsyn med, at man kun brugte den lovlige mønt.

Når landbefolkningen, 90 % af befolkningen, tog til købstæderne, må vi tro at deres brug af betalingsmidler således har været under en vis overvågning. Men hvad så når de ikke var på det overvågede marked?

Var de selvejere kunne de langt op i tid ikke drømme om at opgøre deres ejendom i penge. Man brugte sølvet eller guld som mål for, hvad tingene var værd, og man gemte på det. Ærkebiskop Absalon var en øvrighedsperson, kendt for at være særdeles regelret. Skulle der være et kongeligt krav om, at man kun brugte kongens mønt, skulle man tro at de mange gaver i hans testamente fra 1201 var givet som penge. Det var imidlertid ikke tilfældet. Absalons gaver var i sølv og guld, kun rent undtagelsesvis bortgav han penge.

De, der mest gemte penge af vejen, fulgte heller ikke den slagne vej. Møntfundene før 1250 har masser af eksempler på, at man f.eks. besad mønter fra både den regerende konge og hans forgænger. Der må have været et gråt marked, hvor man kunne realisere de mønter, som kongen ikke tillod på de kontrollerede handelspladser. Det er måske ikke alle, der har haft lige gode muligheder for at tilgå dette grå marked, og måske derfor har vi også en række "lovlydige" møntfund, i alt en halv snes før 1250, som kun eller næsten kun rummer den lovlige mønt, den man havde vekslet ved den seneste tvungne omveksling.

Efter 1250 benyttede man ikke bare mønten, man tænkte i penge og opgjorde nu også sine ejendomme i penge i stedet for i sølv og guld. Sølvets må være forsvundet fra de gemmer, hvor man opbevarede sine værdier, og er blevet erstattet af mønter, der fyldte fra 5 til 10 gange så meget som det rene sølv, men det har man tilsyneladende levet med. Til gengæld var den civile ulydighed endnu mere markant. Fundene viser, at der florerede et utal af udgåede mønter, også i starten af 1300-tallet, hvor vi ellers så kongen true alle med strenge straffe, hvis de blev grebet i at bruge gammel mønt.

Vi må i al almindelighed gisne om, hvor langt kongens kontrol rakte, og hvordan den blev omgået. I et enkelt tilfælde hører vi dog kongens frustrerede tilkendegivelse af, at kontrollen svigtede. Eksemplet er ganske vist fra Norge, men man kan næsten høre for sig, hvordan Erik Menved har udtrykt den samme ærgrelse over at være omgivet af civil ulydighed.

I 1311 udstedte Håkon V af Norge et dekret i Bergen. Det skal forstås som en skærpelse i forhold til to tidligere dekreter, der åbenbart ikke har haft den ønskede effekt. *Selvom kongen har sørget for at holde mønten lige så god som på hans fars tid, endog har forbedret den, bliver den ikke respekteret. Han forbyder derfor at nogen anden mønt end hans egen må være i omløb, i al handel skal enhver, lærde som læge, lære at elske den penning, der nu skal udgå. Al prissætning i mønt skal være (som om mønten var mere værd end den er), kun ved fast ejendom må summen fastsættes i rent sølv. Første gang man gribes i at forbryde sig mod disse bestemmelser, koster det en bøde på 13 1/3 mark sølv (!), tredje gang er straffen fredløshed.*

I den danske 1304-forordning er straffene knap så drastiske, men lige så velmente. Den der gribes i at handle med gamle penge får konfiskeret alt af værdi, han har på sig. Den foged, der modtager afgifter i gamle penge, skal betale 40 mark i bøde. Alle andre, præster som lægmænd, må regne med at påkalde sig "kongens vrede", hvis de modtager penge i gammel mønt.

Der er ikke noget, der tyder på, at Eriks trusler havde særlig stor gennemslagskraft. Det samme tør man næsten gætte på var tilfældet med Håkons.

EXKURS: PLOVSKAT OG SLAGSKAT

I hele diskussionen om plovskattens indførelse midt i 1200-tallet som afløsning for en pengepolitik, der skulle skaffe kongen et betragteligt provenu ved hyppige tvangsvekslinger, synes et forsøg på en beregning af, hvor meget de to indtægtsmuligheder faktisk indbragte, relevant. Det er normalt umuligt at regne så langt på de sparsomme tal fra denne tid, men netop her er der en, ganske vist spinkel, mulighed.

Der er fem tal for indtægter af mønten i KVJ's Hovedstykke og tre i Indtægtslisten. I Hovedstykket er indtægterne fra Lund og Roskilde anselige, mens tre jyske indtægter er ganske små. Det tolkes som ovenfor beskrevet gerne sådan, at der ikke her var indtægter fra den tvungne omveksling. I Indtægtslisten nævnes mindre beløb i Roskilde og Kalundborg, mens beløbet for Lund stadig er stort. De beløb, der kan belyse møntindtægten under tvangsomvekslings-systemet er altså det ældste fra Roskilde og de to fra Lund. Indtægtslistens indtægter fra Lund er mindre end Hovedstykkets, men de er svære at tolke. Der nævnes 300 mark sølv, og derefter omtales 1000 mark penge, som kun måske skal forstås som en del af indtægten. Det er derfor valgt alene at bruge hovedstykkets tal.

Fra Hovedstykket bruger vi altså følgende indtægtstal fra mønten 1231:

Roskilde 900 mark sølv

Lund 1200 mark sølv

Fra Indtægtslisten 1232/50 har vi følgende indtægter fra plovskatten:

Fyn: Af Odense, Salling og Sunds herreder i plovpenge 135 mark.

Sjælland: Af plovene i 5 herreder 320 mark penge minus 1/2 mark. (Det nævnes ikke hvilke 5 herreder der er tale om).

Plovtalslisten i KVJ 1230/50:

På Sjælland og Lolland Falster var der i 33 herreder godt 10.000 plove.

Abels forordning 1250/52:

Hver plov yder 1 øre penge

Abels aftale med Ribebispen 1252⁴⁵⁸

Hver plov yder 18 penninge.

- Med 10 penninge på 1 ørtug er det $1\frac{4}{5}$ ørtug. Da der omtales en yderligere indtægt af plovskatten i kilden, har den altså i alt været en smule over $1\frac{4}{5}$ ørtug. Den er her forsøgsvis sat til 2 ørtug dvs. $\frac{2}{3}$ øre.⁴⁵⁹

Endvidere

I Skåne var der 37 herreder inklusive Bornholm, Blekinge og Halland.⁴⁶⁰

Regnestykket går altså ud på at se, om indtægten af plovskatten var større end de kendte indtægter af mønten i Roskilde og Lund på hhv. 900 og 1200 mark sølv.

Til det brug har vi plovskatten fra 3 og 5 herreder på hhv. Sjælland og Fyn, vi har desuden antallet af plove i det sjællandske område og endeligt antallet af herreder hhv. i det sjællandske og skånske område. Der skal tages forbehold for de enorme usikkerhedsmomenter i beregningerne og som sagt giver de ikke samme resultat. Men formentlig vil sandheden trods alt ligge et sted i intervallet mellem de tal, der fremkommer.

Variablerne i regnestykket for plovskatten er således:

* To gennemsnitstal for plovskatten i et herred på hhv. 45 mark penge (det fynske tal) og 64 mark penge (det sjællandske tal)

* En plovskat vi både har set opgivet som hhv. 1 øre og (omkring) 2 øre

* En lødighed på enten 2:1 eller 3:1.

Ganger man det sjællandske og skånske herredstal med hver af de to nævnte gennemsnitsindtægter for et herreds plovskat får man

* Sjælland 1 500 mark penge eller 2100 mark penge (33 herreder a 45 eller 64 mark penge)

* Skåne 1650 eller 2350 mark penge (37 herreder a 45 eller 64 mark)

Hvis man ganger det sjællandske antal plove (10.000) med taksten 1 øre hhv. $\frac{2}{3}$ øre penge pr plov får man

* Sjælland 2 1250 eller 850 mark penge.

Nu handler øvelsen her om hvor vidt mønten var forbedret til kurs 2:1. Bruger vi denne, den højst mulige kurs, på resultaterne ovenfor, får vi følgende tal i sølvmark til sammenligning med møntindtægternes sølvmark (med en lødighed 3:1, som er den mere sandsynlige, ville de nedenstående tal naturligvis være mindre).

Sjælland 1 750 eller 1050 mark sølv i plovskat

458 DD 2.1. nr. 60.

459 Ulsig og Sørensen 1981 s. 28 har fra 1 til $2\frac{2}{3}$ øre i skat pr plov.

460 Jeg tør ikke helt stå inde for, at optællingen af herreder er præcis. En mindre korrektion vil dog ikke ændre konklusionerne på det følgende regnestykke.

Sjælland 2 625 eller 425 mark sølv i plovskat.
Skåne 825 eller 1175 mark sølv i plovskat

Altså for Skåne højst 1175 mark sølv i plovskat mod 1200 mark sølv fra mønten. For Sjælland mellem 425 og 1050 mark sølv i plovskat mod 900 mark sølv fra mønten.

Man skal altså anvende alle de største faktorer i ligningerne for at nå en indtægt af plovskatten, der nogenlunde svarer til den tidligere møntindtægt, nemlig den højeste pengekurs, det største gennemsnit for de kendte indtægter, det største beløb for plovskatten. Den forsigtige konklusion er altså, at kongen højst opnåede sin tidligere indtægt ved plovskattens indførelse og at han snarere havde et ganske vist begrænset indtægtstab. Den takst på 1 øre pr plov, som Abel bekendtgjorde i sin forordning ville i hvert fald på ingen måde kunne give ham den tidligere indtægt på 900 mark sølv af mønten på Sjælland.

Sture Bolin er med et noget for forenklet regnestykke nået frem til nogenlunde samme konklusion: At plovskatten kun knap indbragte kongen, hvad han før havde fået af mønten.⁴⁶¹ Det fører ham imidlertid ikke videre til spørgsmålet om, hvorfra provenuet til at forbedre mønten skulle være kommet.

461 Bolin 1962 s. 150.

BILAG

Gaver og ydelser i de tidligste kilder fra Lund

<i>Gaver og ydelser i Lunds Mindebog 1123-45</i>	201
<i>Beløb tilføjet ældste hånds notitser</i>	203
<i>Ydelser med hånd efter 1170</i>	203
<i>Afgifter i præbendelisten</i>	203

Lund domkirkes *Necrologium* plejer man at benævne et håndskrift af blandet indhold fra det tidlige 1100-tal.⁴⁶²

Nekrologiet indeholder en række samtidigt førte lister og dertil andre tekster af blandet indhold. Af interesse her er især en kalender, der mest har indførsler om Lund-kapitlets og beslægtede religiøse huses afdøde munke og nonner, hvorfor den af udgiveren kaldtes *Memoriale fratrum*. Der er imidlertid også indførsler om stedets velgørere og ind i mellem med angivelse af, hvad de har givet.

Indførslerne i Mindebogen er ifølge udgiveren Weibulls stadig gældende fortolkning hovedsagelig foretaget i tiden 1123-45. Listen er ført af en såkaldt anlæggende hånd og allerede fra begyndelsen desuden af adskillige andre.⁴⁶³ Tyngden af indførsler ligger i perioden 1123-45, men Mindebogen fortsattes helt til slutningen af århundredet, selv om den fra omkr. 1145 blev sekundær i forhold til *Lunds Gavebog*. Gavebogen var fra da af det sted indførslerne først og fremmest blev gjort, selvom de stadig en tid kopieredes over til Mindebogen.

462 Udg. i L. Weibull: *Lunds Domkyrkas nekrologium*, Lund 1923.

463 Se Weibulls indledning.

For velgørerne er der ofte opført i Mindebogen, hvad de har givet. Den anlæggende hånd har imidlertid slet ikke skrevet beløb ved giverne, der er kun anført navn og eventuelt en titel og et par ord mere for at beskrive vedkommende. I nogle tilfælde har en anden skriver engang i de følgende årtier tilføjet et beløb. Så selv om nogle af indførslerne viser helt tilbage til 1080, kan man ikke tage for givet, at oplysninger om mål og regneenheder gør det.

Samme håndskrift indeholder kapitlets *præbendeliste*. Præbendelisten beskriver 14 præbender, det er de ni ældste, ærkebiskop Assers efterfølgende to og ærkebiskop Eskils tre. Den er ifølge Weibull ført med samme hånd, men kun de første ti præbender er skrevet i samme arbejdsgang ved anlæggelsen omkring 1123 eller før, mens de sidste fire er tilføjet kort efter 1145. Præbendernes godstilliggende beskrives i nogle tilfælde ved jordtilliggendet (i bol), i andre ved de indtægter, godset gav. Desuden er der til de fleste knyttet en andel af visse af bispens indtægter fra Lund og Bornholm.

Udgaven af *Necrologium Lundense* er fra 1923. Min datering af de mange udaterede indførsler, dvs. lokaliseringen af skriverhånden, bygger alene på udgiveren Laurids Weibulls skøn. Der findes mig bekendt ikke andre tolkninger, men det er vigtigt at være opmærksom på, at nogle af de somme tider centrale dateringer hviler på et grundlag, der knap har været efterprøvet i hundrede år.

I det nedenstående er der på forskellig vis opgjort, hvilke mål for penge og ædelmetaller, der oplyses i Lunds Mindebog, hovedsageligt fra perioden før 1145, samt fra opgørelsen over kannikkernes præbender fra samme håndskrift.

Hensigten er blot at fremdrage tallene og målene. Personnavne og stednavne er ikke nødvendigvis opløst til moderne form, kilderne er kun nødtørftigt oversat og indholdet kan være brudt. Forklarende henvisninger til originaltekst er indsat i parentes og med kursiv.

Der er heller ikke i alle tilfælde skelnet mellem hvilke hænder, der har skrevet indførslerne, da der ikke har været noget behov for at opløse intervallet 1123-45 i forhold til de problemstillinger, der er behandlet i selve afhandlingen.

Jf. diskussionen i afsnittene om de ældste mål er det latinske *solidus* ikke oversat med ørtug.

Gaver og ydelser i Lunds Mindebog 1123-45

12.1. gav brødrene 3 mark. Kalk og messebog. Bæger til værdi af 6 mark sølv

17.1. døde Gythni, unce guld, lægkvinde

1.2. og Botulf, mark, lægmand

1.2. og Gertrud, nonne, som gav brødrene jord i Sjælland i byen Scullakjær der yder (*solventes*) 8 solidos

8.2. Døde Atlog, mark, og Trugun og Langliva kaldet Mother som gav brødrene 4 solidos guld

12.2. Hildrad, mark og solidus, kaldet Suarthofthe døde

15.2. Årsdag for Sifrithu lægkvinde, mark og solidus
 16.3. og Findor, 3 mark, med tilnavnet Diues
 23.3. 10 pund voks
 31.3. og Garni som gav Skt. Laurentius jord der yder (*terram solventum*) 8 solidos i landsbyen Clauethorp
 4.4. Sune, lægmand, sølvmark, Olufsen, døde
 12.4. døde Blitger, 3 mark
 18.4. Ketelfrid, lægkvinde, 2 mark, kaldet Mother, døde
 1.5. og Grim, lægmand, 2 mark og solidus
 3.5. også for Gunnild, lægkvinde, som gav brødrene 3 mark
 4.5. og Ulf, mark og solidus
 5.5. Thorlac, mark og solidus af sølv lægmand, døde
 12.5 Westo, 3 mark, subdiakon, provst i Dalby
 13.5. Døde Razo, 3 mark, lægmand
 22.5. Døde Eberhardt, sølvmark, fattig
 29.5. døde Sven, lægmand, 1/2 mark sølv og solidus guld
 11.6. Ketil kaldet Pene Kutasen som gav brødrene øre guld
 14.6. Døde vor søster Asa, nonne og enke med det rigtige navn Maria som gav brødrene 2 uncer guld
 4.7. Årsdag for Ditmar, præst, som gav brødrene 2 mark sølv
 26.7. Thora, lægkvinde, døde, 3 mark
 4.8. Fra domus Skt Laurentius døde Bernhard, præst og dekan, som gav kirken mange gode bøger. Og jord i byen til værdi af (*valentem*) (en) mark guld
 20.9 Teta, lægkvinde døde, mark
 25.9. I året 1124 døde Ulf, diakon kaldet kapellan Bjørn, kannik dette sted... .. gav han et bol i Stroy, der yder 14 uncer (*reddentam 14 uncias*) til brødrene
 5.10. Godvin, spedalsk, som gav brødrene en unce guld (*unciam auri*), døde
 14.10. og Johar, lægmand fra Halland, som gav Skt. Laurentius jord der yder (*solventum*) 10 solidos i byen Bruneskov
 20.10. også Thorkil som gav brødrene mark sølv og 3 pund penge (*libras nummorum*)
 14.11. døde Karl, som gav Skt. Laurentius en god bispekåbe og 8 mark sølv til at lave alterkalk for. Ligeledes andre 8 til at lave en messehagel
 22.11. Amund, præst, kannik på dette sted døde. Et sølvbæger til værdi af mark og solidus, en messebog og en kapitelsbog. Han gav denne kirke et psalter
 4.12. Døde Vuestman, kaldet Sven, som gav brødrene guldmark
 5.12. Ulf, lægmand, døde, kaldet Ubbe, 3 mark
 17.12. døde Tola, kaldet Mother, 3 mark
 22.12. døde MA., mark
 27.12. Årsdag for Olav og Atlo, 3 mark, og Sune, mark, lægmænd

Beløb tilføjet ældste hånds notitser

Nogle indførslerne af ældste hånd er kort efter blevet suppleret med beløb af hænder, som udgiveren kalder Hånd e og Hånd i. Selve navnene er formentlig overført fra en endnu ældre liste. Den ældste hånd har kun anført døds- og årssage. I syv tilfælde er der tilføjet et beløb. Hånd i nævner kun mark, Hånd e har hhv. "mark og solidus" og "2 uncer guld".

Tilføjelser til ældste hånd i Lunds Mindebog

- 1.4 hånd i, Isak og Thorulf, nonne, til værdi af (*valens*) 3 mark døde
- 3.4. hånd i, årssage for pa. af Raby, også (kaldt) Sven, til værdi af (*valens*) 4 mark
- 13.6. hånd e, Årssage for Alwin, præst, to uncer guld, salig ihukommelse
- 12.8., hånd i, Årssage for Sigward, 3 mark, Findorsen
- 30.8., hånd i, Årssage for Incgimundi, 2 mark, salig ihukommelse, ungt menneske
- 1.9. hånd i, Gildi døde, 3 mark
- 4.9., hånd e, Sacculfus, mark og solidus, præst og munk, døde

Ydelser med hånd efter 1170

Der er enkelte indførsler med beløb med hænder efter 1145, de er alle fra efter 1170, men formentlig fra før 1200.

- 28.2. - døde Peder, søn af Grim, præst og kannik i Skt. Laurentius, som til Skt. Laurentius gav skulderkappe af vel forarbejdet guld, til brødrene også jord til indtægt, der yder en mark (*solventum marcam*)
- 15.11. samme dag døde Asmoht og hendes søn Peder, som gav Skt. Laurentius jord der yder (*terram solventum*) 8 solidos
- 20.12. døde Hythin, lægmand, i Halland. her gav han jord i byen Slangamylna der yder 1 unce penge (*reddens unciam denariorum*). Hans bror Sven [tog sig af det]

Afgifter i Præbendelisten

Alle opgørelser i præbendelisten er i jordmål opgivet som bol eller udtrykkeligt i ydelser. kun i det 12. præbende kan det diskuteres, hvad de nævnte solidos refererer til.

Nedenfor er opgjort listens afgifter og ydelser. Der er seks angivelser af ydelser, alle anført med det latinske *solvens*: 6 pund, (1) pund penge, 4 pund, 40 solidos, 10 uncer, 40 solidos. Dertil er der fem afgiftsangivelser, af "øen" (Bornholm) eller "byen" (Lund), de er i mark.

1. præbende

Jord i byen yder (*solvens*) 6 pund

Hvert enkelt bol yder et pund penge (*solventes singulas libras denariorum*)

6. præbende

4 bol på Amager yder 4 pund

11. præbende

2 bol i Simris yder 40 solidos

3 mark i skat (*de debito*) af byen og 1 af øen

12. præbende

3 mark af øen

Bingstorp 8 solidos, Näs 5 solidos, Jämshög 8 solidos, Önnestad 1/2 mark

13. præbende

Mark af øen.

14. præbende

Jord der yder 10 uncer

7 dele minus et halvt bol yder 40 solidos

2 mark af øen

Skattefund

Alle kendte skattefund i det nuværende Danmark fra før 1987 er publiceret i Danmarks middelalderlige Skattefund. Henvisninger hertil i teksten er angivet som "DMS" og nummer.

Der er ikke tilsvarende oversigter fra resten af det daværende Danmark, det vil sige fra det skånske og sydslesvigske område. Dertil er der tilkommet fund i det nuværende Danmark efter 1987. Disse fund indgår naturligvis også i analyserne. Jeg har opregnet dem her i det omfang, jeg har kunnet opspore dem i litteraturen. I en del tilfælde har jeg ikke den samme nøjagtige viden om fundsammensætning, som man får med DMS's beskrivelser.

Jeg har valgt at give en oversigt over de fund, jeg har brugt, som ikke er i DMS. På den måde er det også muligt at konstatere, om jeg skulle have overset fund.

Ved henvisninger i teksten bruges de numre, der er angivet på listerne nedenfor. SK foran nummeret henviser til de skånske fund, SS til de slesvigske og Ø til de øvrige fund fra det nuværende Danmark.

Forkortelser for henvisninger i listerne:

JSJ: Steen Jensen 1996

KGH: Grinder-Hansen med efterfølgende årstal

Hb: Hauberg

JCM: Moesgaard med efterfølgende årstal

JS: Sømød 2009

RS: Skovmand 1942

MfB: Myntfund från Blekinge (Myrberg 2000)

MfH: Myntfund från Halland (Bornestaf 2003)

CNS: Corpus Nummorum Saeculorum IX-XI qui in Suecia reperti sunt. Bd. 3.1

Åhus-Grönby (Malmer & Lagerqvist 1987), bd. 3.4 Maglarp-Ystad (Malmer 1984)

CvH: Heijne, Cecilia von: Särpräglat. Vikingatida och tidligmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca. 800-1130), Stockholm 2004 (henvisningerne hertil er fra danskmoent.dk).

dm: www.danskmoent.dk/fund.htm, april 2016

Fra oversigtsværkerne viser henvisningerne i listerne nedenfor hen til nummeret i fortegnelsen, fra litteraturen til sidetal. Henvisninger står i kolonnen yderst til højre.

Fund fra det skånske område

Der findes komplette fortegnelser over møntfundene i Halland og Blekinge. Arbejdet med at udgive selve Skåne er ikke færdiggjort, så jeg har i høj grad måttet støtte mig til, hvad jeg har kunnet finde i litteraturen.

Nr.	Fundsted	Datering	Antal	Henvisninger
1	Löddeköpinge	o.1075	408	JSJ 130. CvH 1.105
2	Landskrona	e. 1074	5	CvH 1.65
3	Räng	1074/80	5	CNS 3.4. 20
4	Lund St. Laur.	o.1080	9	CvH 1.88
5	Lund	1086/95	66	RS nr. 6
6	Lund	o. 1095	64	JSJ 130. RS nr. 7. CvH 1.40
7	Lund Kyrkogatan	e. 1095	24+	RS nr 5. CvH 1.78
8	Listerby, Blekinge	e. 1090	11+	MfB 97. CvH 2.9
9	Fuglie	e. 1086	9	CNS 3.1 25. CvH 1.33
10	Hjortsberga, Blekinge	e. 1120	4130	MfB 27. RS. CvH 2.3
11	Lund	o.1130	731	JSJ 130. CvH 1.83
12	Ovesholm/ Åkesholm	1140	40	CNS 3.4 45. JSJ 131.
13	Bårarp, Halland	1150'erne	205	MfH 215. JSJ 132
14	Lund	1157/82	8	JSJ 132
15	Lund	e. 1182	54	JSJ 132
16	Lilla Tjärby, Halland	1182/1202	34	MfH 183A+B
17	Simrishamn	f. 1250	13	JS 72
18	Tottarp	f. 1250	59	JS

Nr.	Fundsted	Datering	Antal	Henvisninger
19	Vassgårde, Halland	f. 1250	54	MfH 18. JS.
20	Hjärnarp	1252	66	KGH-00 130
21	Simrishamn	1260'erne	43	KGH-00 130
22	Lund	1260'erne	12	KGH-00 135
23	Ukendt	1270'erne	90	KGH-00 130. dm
24	Landskrona	o. 1275	16	JS
25	Skåne	1275	107	JS
26	Eneborg	1299	59	JS
27	Norra Nöbbelöv	e. 1300	o.7000	
28	Hemselynge, Halland	1300	o.10000	MfH 4a+4b. KGH-00 101 og 130
29	Ronneby, Blekinge	1287/1319	2	MfB 114
30	Ronneby, Blekinge	1280/89	3	MfB 127
31	Halmstad, Halland	1287/1319	3	MfH 70
32	Helsingborg	1300/10	e. 139	KGH-97 135, KGH-00 130
33	Trelleborg	1320'erne	?	KGH-97 135, KGH-00 130
34	Åhus	1320'erne	263	KGH-97 135, KGH-00 130
35	Helsingborg	1320'erne	e. 57	KGH-00 130.
36	Ystad	1325/30	o.400	KGH-00 101 og 130
37	Wälluf	1333	65	JS
38	Skåne	f. 1345	100	JS
39	Elmshult, Halland	o. 1340/45	42	Hb, dm

Nr.	Fundsted	Datering	Antal	Henvisninger
40	Landskrona	1350'erne	147	JS
41	Skanør	??	7	JS

Fund fra Sydslesvig

Nr.	Fundsted	Datering	Antal	Henvisninger
1	Hafengang (Slesvig)	1080/86	22	JCM-16
2	Flensburg	1256/59	8-10000	KGH-00 129
3	Flensborg 2	1290/95	e. 2000	KGH-97 129
4	Adelby	o. 1294	1282	KGH-00 129
5	Schuby	1330	779	KGH-00 129, JS
6	Flensburg	1330 ca	o. 7300	KGH-00 129
7	Sterup	o. 1330	20	KGH-00 129, JS, Hb

Øvrige fund

Der er i hovedsagen tale om fund fra det nuværende Danmark fra tiden efter udgivelsen af DMS.

Nr.	Fundsted	Datering	Antal	Henvisninger
1	Danelund ved Ribe	1080/86	72	JCM-07
3	Bjæverskov, Sjælland	1255/60	e. 2400	JCM-11
4	Sahl, Ringk. Amt	o. 1276	8	JS. dm. Hb
5	Skafterup, Sjælland	1289/90	4949	JS. KGH-00 101.
6	Nykøbing Falster	o. 1289	33	JCM-05
7	Mørke, Randers Amt	1305/10	12	JS

Lødighedsmålinger

<i>Det bestående materiale</i>	209
<i>Analysemetoder</i>	210
<i>Beregning af møntens lødighed</i>	211
<i>Analyser af mønter før 1240</i>	212
<i>Analyser af mønter 1240-1340</i>	215
<i>Lødighedsmålinger 1241-1340</i>	221

Det bestående materiale

Som nævnt flere gange i afhandlingen besidder vi ikke noget overvældende analysemateriale til belysning af mønternes lødighed

Først og fremmest er der i en række tilfælde, især ved Georg Galster, foretaget prøver i forbindelse med selve fundene. Resultaterne er ofte videregivet ved publiceringen af selve fundet, i nogle tilfælde fremgår de kun af protokollen. Jeg har fundet i alt 15 sådanne fundrelaterede målinger, hvor der er analyseret fra 1 og op til 64 mønter.

Endvidere bad Sture Bolin i 1936 om at få målt et udvalg af danske mønter, hvilket Georg Galster formidlede. Der blev lavet 18 prøver af 16 typer. Resultaterne fra Statsguardeinen ligger i et chartequé efterladt af Kirsten Bendixen med omslagsbetegnelsen *Lødighedsmålinger*. Typerne er hverken nummereret efter Hbg- eller MB-systemet. Keld Grinder-Hansen har imidlertid kunnet klassificere de 14 af typerne med MB-numre, ud fra hvilken metodik er jeg ikke klar over, men klassificeringen er fulgt her.

I samme chartequé ligger et svar fra gardeinen fra 1970 med resultaterne af i alt 50 prøver af lige så mange typer, alle fra efter 1250. MB-numre er tilføjet med hånden i venstre margin. Der er ingen information om anledningen til, at prøverne blev taget.

Langt det største materiale stammer fra de målinger, Kaj G. Kaaber fik foretaget med mønter fra sin egen møntsamling. Alle de målte mønter er fra efter 1240. Resultaterne er posthumt publiceret af Kaabers mangeårige hjælper John Gylling.

I Norge har Kolbjørn Skaare omkr. 1970 målt en række danske mønter fundet i Norge fra perioden 1035-85. Resultaterne, i alt 20 målinger, er publiceret af Svein Gullbekk i 2000.

Svein Gullbekk omtaler i samme artikel 16 strygeprøver foretaget af Georg Galster i 1950'erne på mønter fra Knud d. Helliges tid. Gullbekks referencer har desværre ikke kunnet føre mig frem til, hvor han har sin oplysning fra.⁴⁶⁴

Analysemetoder

Den ældste metode er den såkaldte *strygeprøve*, hvor man stryger mønten mod en slibesten og sammenligner med strøg med fuldt lødigt sølv. Resultaterne fra denne metode regnes i dag for at være usikre, hvor meget er svært at få oplyst, men Kolbjørn Skaare har i enkelttilfælde konstateret "svært afvigende resultater" i forhold til mere moderne metoder.⁴⁶⁵

Allerede fra midten af 1800-tallet kendte man til den såkaldte *kemiske, våde* eller *destruktive* metode. Metoden går ud på, at man opløser genstanden, der skal analyseres, i salpetersyre. Den regnes for pålidelig og nøjagtig.

På nær ganske få kendte analyser fra 17- og 1800-tallet er næsten alle danske fundrelaterede prøver lavet mellem 1930'erne og 1950'erne. De er altid eller i reglen foretaget af Statens kontrol med ædle Metaller (gerne blot kaldt Statsguardeinen), og det må formodes at de er analyseret med den kemiske metode. Dog er det muligt, at strygeprøve-metoden stadig har været anvendt.⁴⁶⁶

Bolins/Galsters prøver fra 1936 og de anonyme 50 prøver fra 1970 er begge foretaget af Statsguardeinen og dermed med den destruktive metode. Det samme gælder Kaabers målinger. Metoden er beskrevet i pjecen "Prøvemetoder og laboratorieforskrifter" fra 1982, udgivet af Statens kontrol med ædle Metaller.

De norske målinger er foretaget ved *neutronaktiverings-analyse*, der ikke er destruktiv. Mønterne måles i en atomreaktor. Metoden er beskrevet af Kolbjørn Skaare i Nordisk numismatisk unions Medlemsblad.⁴⁶⁷ Den måler guld, sølv og kobber præcist, men kan, eller kunne i hvert fald, da metoden var ny, overse mindre forekomster af bly, tin eller zink.

Der er andre metoder til afprøvelse af møntens lødighed, bl.a. hvad der på svensk kaldes *Svepelektronmikroskopi* (scanning electron microscope)⁴⁶⁸ samt *Røntgenfluorescensspektroskopi*. Så vidt jeg er orienteret, er de ikke aktuelle i denne sammenhæng.

464 Gullbekk 2000 s. 113.

465 Skaare 1995 s. 50.

466 Fritze Lindahl oplyser f.eks. lidt kryptisk i protokol 10/855 om Assens-fundet, at ud af ti prøver er to lavet med ammoniak, to med syre.

467 Skaare 1966.

468 Malmer 1980 s. xi.

I nyere tid er Harald Blåtands korsmønter blevet analyseret ved hjælp af den såkaldte PIXE-metode, en røntgenanalyse af et sted på møntens overflade. Metoden er beskrevet af Maria Filomena Guerra i Moesgaards udgivelse om korsmønterne.⁴⁶⁹ Også denne metode er behæftet med en vis usikkerhed, især ved korroderede mønter.

Guerra udtrykker selv, at den destruktive metode er den eneste virkelig sikre.

Brita Malmer har gjort sig en række betragtninger over usikkerheden ved lødigheds-analyser. Hun fremhæver bl.a., at der gerne vil ske en korrodering, en "utfällning" af kobber i jorden, hvorfor sølvprocenten ved vores måling vil synes højere, end den var ved prægningen.⁴⁷⁰

Så selv om vi gerne måler møntens lødighed ned til promiller, bør vi ikke regne de eksisterende analyser i mere end procenter, og endog kun omtrentlige procenter.

Beregning af møntens lødighed i forhold til sølvets

Når lødigheden på mønten i det følgende bliver opgjort i procenter og promiller, er der tale om eksakt lødighed, andelen af sølv i den enkelte mønt. Det tal relaterer sig til 100 % lødigt sølv. En mønt på 40 % lødighed er så god som 4/10 af en mønt på 100 % lødighed.

Lødigt sølv i middelalderen var imidlertid ikke 100 % lødigt. Meningerne om, hvor lødigt "rent sølv" var, veksler, men cirka 95 % dækker de fleste holdninger. Det betyder, at værdien af en middelalderlig mønt på 40 % lødighed skal måles, ikke i forhold til 100 % rent sølv, men i forhold til 95 % rent sølv. Det vil i eksemplet sige, at mønten var 42 % så god som det, datiden ville have kaldt en ren sølv mønt.

Når man dengang sammenlignede pengene med sølvet skete det ved hjælp af de overordnede mål, pengemarken og sølvmarken. At så og så mange mark penge svarede til så og så mange mark sølv. Sølvmarken var et vægtmål, 215-20 gram, mens pengemarken var et tællemål, nemlig 240 udmøntede penge. Hvis 240 mønter vejede omkring 220 gram, hvad der i perioder var tilfældet, bliver regnestykket ikke yderligere kompliceret. Men i perioden 1250-1330'erne vejede mønten typisk cirka 1 gram, det vil sige at 1 pengemark vejede 240 gram.

Det betyder at værdien af 1 mark penge i forhold til 1 mark sølv også skal kalkuleres i lyset af den større vægt på 1 pengemark. Med eksemplet med mønter af 40 % lødighed: Hvor meget sølv er der i 240 gram mønter med 40 % lødighed i forhold til 220 gram barresølv på 95 % lødighed. Det er denne beregning, der giver det faktiske forhold mellem 1 mark sølv og 1 mark penge, og den der skal relateres til de skriftlige kilders udsagn om, hvor meget man i praksis regnede 1 pengemark for.

469 Moesgaard 2015 s. 110-14.

470 Malmer 1980 s. 57.

Malmer bruger betegnelsen finsølv om hvor mange decigram sølv, den enkelte mønt indeholdt, hhv. hvad 1 pengemark rummede af sølv, den betegnelse vil blive brugt i det følgende.

Disse betragtninger er meget for sofistikerede i forhold til det materiale vi har fra før 1240. Oplysningerne er for få og spredte, og det bedste vi kan få ud af dem er en tilnærmelsesvis forståelse af, hvordan møntens lødighed forandredes over tid. Men fra tiden efter 1240, hvor vi har langt større serier af målinger, og samtidig langt flere udsagn om, hvad man regnede pengemarken for i forhold til sølvet, er beregningsmetoden væsentlig for resultatet.

Analyser af mønter før 1240

Kilderne

Der er prøver fra følgende fund. Litteraturhenvisninger viser hen til, hvor lødighedsprøverne er oplyst.

DMS 23, Kirke Værløse (Sjælland), Sven Estridsen, (J. S. Jensen 1983)⁴⁷¹

DMS 30, Holsteinborg (Sjælland), Sven Estridsen, (Galster 1955)

DMS 32, Bjerregrav (Sønderjylland), Knud d. Hellige, (Galster 1934)⁴⁷²

DMS 42, Tessebølle (Sjælland), Niels, (Galster 1955)

DMS 43, Haraldsborg (Sjælland), Erik Emune, (Galster 1955)

DMS 54, Lyngby (Kbh.), Valdemar I, (DMS under fundet)

DMS 55, Vråbjerg (Sjælland), Valdemar I, (DMS under fundet)

DMS 60, Odense, Valdemar I/Knud VI, (DMS under fundet)

DMS 66, Grenå (Nørrejylland), Valdemar II, (Sømod 2009).

Bortset fra 18 målinger fra Tessebølle, er der højst tale om 3-4 målinger fra hvert fund.

To af de prøver, Galster fik lavet for Bolin, er fra denne periode.

Som nævnt foreligger der desuden 20 norske prøver af mønter fra 1000-tallet samt 16 strygeprøver af Knud d. Hellige-mønter.

Der foreligger en lang række målinger af Harald Blåtand-mønter, for ganske nylig publiceret af Jens Chr. Moesgaard.⁴⁷³ De viser omtrent fuldt lødige mønter. Da de ligger

471 Galster 1930 beskriver fundet, men uden at oplyse om lødighedsprøver.

472 DMS oplyser en måling fra DMS 31, Jegstrup på 550 o/oo. Henvisningen er til Galster 1934, hvor både Jegstrup- og Bjerregrav-fundet beskrives. Galster oplyser her en måling på 550 o/oo fra Bjerregrav, men ingen fra Jegstrup. Jeg antager derfor, at målingen er fejlplaceret i DMS.

473 Moesgaard 2015 s. 124-25.

langt fra perioden behandlet her, er de ikke medtaget i oversigten.

Resultaterne kronologisk opstillet.

HARDEKNUD

To norske målinger

Hbg32, Roskilde, 926 o/oo

Hbg9, Lund, 899 o/oo

MAGNUS D. GODE

Tre norske målinger

Hbg21, Roskilde 940 o/oo

Hbg31, Odense 888 o/oo

Hbg38, Hedeby 861 o/oo

SVEN ESTRIDSEN

Kirke Værløse-fundet. Tre målinger, alle Hbg36, Roskilde: 784, 803 og 827 o/oo

Holsteinborg-fundet. En måling foretaget i 1765, Hbg39: 396 o/oo

Tolv norske målinger (stedfæstelsen er taget fra Gullbekk):

Hbg6, Lund 951, 947, 884, 509 o/oo

Hbg53, Odense 922 o/oo

Hbg38, Roskilde 841 o/oo

Hbg28, Lund 789 o/oo

Hbg30, Lund 732 o/oo

Hbg32, Lund 698 o/oo

Hbg66, Viborg 605 o/oo

Hbg56, Viborg 545 o/oo

Hbg37, Roskilde 486 o/oo

HARALD HÉN

En norsk måling

Hbg1, Lund: 757 o/oo

KNUD D. HELLIGE

Bjerregrav-fundet. En måling,

Hbg12, nørrejysk: 550 o/oo.⁴⁷⁴

Galsters 16 strygeprøver fra Knud d. Helliges tid viser et gennemsnit på 600 o/oo.

474 Gullbekk, der har publiceret målingen, foretrækker at lade stedfæstelsen stå åben.

To norske målinger:

Hbg3, Lund 697 o/oo

Hbg7, Roskilde 623 o/oo

Bemærkninger: Moesgaard finder, at Knud d. Hellige-mønterne fra Danelund-fundet synes af lav lødighed.⁴⁷⁵

ERIK EJEGOD

Bemærkninger: J. S. Jensen angiver, at mønten synes mere lødig end den foregående periodes mønter.⁴⁷⁶

NIELS

Tessebøllefundet. 18 prøver, alle af Hbg9, Roskilde-type: 233, 434, 543, 560, 580, 581, 597, 599, 619, 690, 709, 711, 721, 754, 775, 776, 778, 774 o/oo.

ERIK EMUNE

Haraldsborg-fundet, 3 prøver, alle Roskilde-typer.

Hbg3 439 o/oo

Hbg4 510 o/oo

Hbg5 512 o/oo

SVEN GRATE

Bolins/Galsters prøver, 1 prøve, Roskilde-type, ukendt

Hbg: 278 o/oo

VALDEMAR I D. STORE

Bolins/Galsters prøver, 1 prøve, Roskilde-type, ukendt

Hbg: 389 o/oo

Lyngby-fundet, 2 prøver, begge af

Hbg9, Roskilde-type: (gennemsnit) 375 o/oo

Vråbjerg-fundet, 3 prøver, alle af

Hbg9: (gennemsnit) 355 o/oo

Odense-fundet,

Hbg60, fynsk-nørrejysk type: 350 o/oo

⁴⁷⁵ Moesgaard 2007.

⁴⁷⁶ J. S. Jensen 2008.

Bærkninger: Valdemar I Hbg60 optræder også i Grenå-fundet fra Valdemar II's tid. Man vurderer nu at typen snarest er fra Knud VI's tid.⁴⁷⁷

VALDEMAR II SEJR

Grenå-fundet. I DMS karakteriseres de over 10.000 mønter under et som "undervægtige og underlødige", der opgives dog ingen tal fra målinger. Sømod hævdede, også som generel betragtning, at de indeholdt cirka 25 % sølv, men han har ingen reference til en egentlig måling, så jeg tør ikke fæste lid til udsagnet.⁴⁷⁸

Analyser af mønter 1240-1340

Kilderne

Der er prøver fra følgende fund:

DMS 105, Nykøbing Sj., mønter fra 1280'erne.

65 prøver

Hjelm (Nørrejylland), 1290'erne, (Velle 2002).

14 prøver⁴⁷⁹

DMS 109, Trustrupgård (Nørrejylland), nedlæggelse 1290/1300.

5 prøver

DMS 110, Vorre (Nørrejylland), mønter fra 1290'erne, (Galster 1932).

64 prøver

DMS 118, Skælskør (Sjælland), mønter fra tidligt 1300-tallet

22 prøver

DMS 141, Vejstrup (Fyn), Nedlæggelse 1325/30, (Lindahl 1949).

58 prøver

DMS 154, Assens (Fyn), nedlæggelse efter 1325, (Lindahl 1954, DMS under fundet)

25 prøver⁴⁸⁰

16 af de prøver, Galster fik lavet for Bolin, er fra denne periode.

De 50 prøver foretaget af statsguardeinen 1970 er ligeledes fra denne periode.

Endelig er der de prøver, Kaaber har fået lavet. Der er tale om godt 200 målinger.

477 Dateringen er drøftet i DMS nr. 60.

478 Sømod 2009.

479 De ti af Velle's prøver er uden sølvindhold og givetvis udmøntet illegalt på Hjelm. Om de fire lødige mønter oplyser Velle kun, at de indeholder 8-10 % sølv.

480 Assens-fundet er fundet i to etaper, 1855 og 1953. I 1855 blev der taget 15 lødighedsprøver af tre typer, i 1953 10 prøver af tre andre typer.

Klassificering af mønterne

Mansfeld-Büllners klassificering af mønterne efter 1240 (MB-numre) er stadig den anvendte, når der skal refereres til mønterne. Mansfeld-Büllners dateringer og stedfæstelser skal imidlertid i mange tilfælde korrigeres.

Der er lavet flere forsøg på samlede omklassificeringer i såkaldte konkordanstabeller. Kaj G. Kaaber så sig i stand til omtrent at datere mønterne inden for et bestemt kalenderår, hvilket jeg finder en kende optimistisk. Jeg har valgt at følge Grinder-Hansens konkordanstabel fra 2000, hvor mønttyperne mindre ambitiøst dateres inden for tiår (1240'erne, 1250'erne etc.). Grinder-Hansens klassificeringer er alment accepteret,⁴⁸¹ selvom der naturligvis til stadighed er usikkerheder og diskussioner om enkelte klassificeringer.

Klassificeringen på tiår har den fordel, at man undgår de fejl, som forsøg på datering ned til kalenderår kan medføre. På den anden side må man jo tvinge mønttyper, der bedst lader sig datere til omkring et tiårsskifte, ned i enten det ene eller det andet tiår.

En yderligere ulempe er, at man mister tilsvarende i præcision, når man skal vurdere udviklingen i ledigheden. Den kan kun følges som tiårs-gennemsnit, når udgangspunktet er en klassificering på tiårs intervaller. Det ville være meget interessant, hvis en numismatiker, der kan datere i hvert fald nogle af typerne mere nøjagtigt, ville regne videre på de tal, der her er stillet til rådighed.

Tabellernes opbygning og dataudvælgelsen

Der er en række forbehold og tilføjelser, der skal tages i agt, når man læser de nedenstående oversigter.

I Kaabers oversigt over sine egne målinger, medtog han også andre kendte prøver. Kaaber angav ikke selv, hvor vidt der var tale om hans egne eller andres målinger. Hvor det tydeligt er et "udefrakommende" tal, er de frasorteret i både i beregningerne og i listen over det samlede antal prøver. Men i tvivlstilfælde er Kaabers målinger medtaget, hvilket medfører en risiko for, at enkelte målinger optræder dobbelt både på listen og i beregningerne.

Alle kendte prøver er så vidt muligt medtaget i oversigten, men af forskellige grunde indgår de ikke alle i beregningerne:

Der er 5-6 prøver af mønttyper med MB-numre, der ikke optræder i Grinder-Hansens konkordanstabel. De har følgelig ikke kunnet indgå i beregningerne.

To prøver af mønttyper, der af Grinder-Hansen er klassificeret som stammende fra Sakskøbing er heller ikke medtaget. Var de medtaget under Roskilde, ville de ikke have påvirket gennemsnitstallene.

481 Venligst meddelt mig af Jens Chr. Moesgaard og Jørgen Steen Jensen.

Ti af målingerne fra Vejstrupfundet er ikke opgivet med nøjagtigt MB-nummer af Lindahl og har følgelig ikke kunnet indgå.

Ved to målinger fra Nykøbing Sj.-fundet, MB490 og MB267, har jeg ikke været i stand til at tolke håndskriften i protokollen.

En række prøver er udeladt i beregningerne, fordi jeg har vurderet, at det ville føre til misvisende gennemsnitstal, hvis de indgik. De er heller ikke medtaget i angivelsen af intervaller af målte lødigheder i tabellen over gennemsnit.

Det gælder først og fremmest en række mønter fra 1290'erne helt uden sølvindhold, nemlig 10 mønter fundet på Hjelm og yderligere 23 prøver af mønter af nørrejysk type, 1 af Slesvig-type og 1 af Roskilde-type. Jeg følger forskningen i antagelsen om, at alle disse mønter er udgået fra de fredløses produktion på Hjem eller i Halland. For Hjelm-udgravningen gælder endvidere, at lødigheden ikke er nøjagtigt angivet for de fire mønter, der indeholdt sølv, de har derfor heller ikke kunnet medtages.

Der er derudover en række målinger, som afviger voldsomt fra normen på de øvrige målinger fra samme tid og sted. De er trukket ud af beregningerne, fordi antagelsen er, at de vil skævvride normaltallet.

Fra 1290'erne er en nørrejysk type på 12 o/oo, og en Slesvigtype på 10 o/oo trukket ud. De er begge meget langt under, hvad normalen på de øvrige målinger er.

Fra 1310'erne er en Roskildeprøve på 95 o/oo trukket ud. Beregnet sammen med de tre andre målinger på 72-76 o/oo ville den trække gennemsnittet uforholdsmæssigt op. Lødigheden er ekstraordinær set i sammenligning med de over 70 øvrige målinger af Roskilde-mønt fra perioden 1290-1320.

I 1320'erne er en række prøver trukket ud af beregningerne. Det er mønter med meget lav lødighed, selv set i lyset af tidens i øvrigt lave lødighed. Der er tale om 2 nørrejske, 10 Roskilde- mønter og 4 målinger af de såkaldte Roskilde/Nørrejylland-typer. De er markant lave sammenlignet med de omkring 120 øvrige målinger fra årtiet. Det er min antagelse, uden at jeg kan bevise den, da jeg kun opererer med tiår, at de meget lave målinger afspejler en kraftig forringelse sidst i årtiet. Argumentet understøttes muligvis af, at de meget lave Roskilde-målinger tillige er de højeste MB-numre i serien. Rækken "1320'erne" i tabellerne skal altså nok forstås som "de tidlige 1320ere".

15 af de 25 prøver fra det første Assensfund blev lavet i 1855. Jeg kender ikke de enkelte målinger, kun nogle gennemsnitstal fra DMS og fra Lindahls artikel om det senere fund. Heraf kan man beregne at der er 10 målinger af MB610 med en gennemsnitlig lødighed på 94 o/oo og tilsammen 5 målinger af MB373 og 395 med gennemsnitligt 100 o/oo lødighed. De er indført i oversigten som enkeltmønter, alle med gennemsnitstallet.

Grinder-Hansen har fundet i alt 28 målinger fra Trustrupgård-skatten. Jeg har i protokollen kun kunnet finde 5. Der mangler altså muligvis 23 målinger i oversigten, ganske vist fra de perioder vi generelt har flest målinger fra.⁴⁸²

482 Grinder-Hansen 2000 s. 123. Protokol 14/929 i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling.

Datering og stedfæstelse, altså klassificeringen af mønterne, er som omtalt til stadig diskussion. Især i de tilfælde, hvor gennemsnittene bygger på ganske få målinger (f.eks. Roskilde 1270'erne 3 målinger, Lund 1300'erne 3 målinger), kan en enkelt omklassificering forrykke gennemsnitstallet markant.

Oversigt over gennemsnit og intervaller af lødighedsprøver

Oversigten angiver i hver celle antallet af målinger, den gennemsnitlige lødighed i o/oo og intervallet af målte lødigheder i o/oo. "Ro-NJ" står for mønttyper, der ikke er nærmere bestemt end "Roskilde-Nørrejylland type".

	Lund	Roskilde	Nørrej.	Ribe	Slesvig	Ro-NJ
1240'erne	3 214 208-20	7 202 112-246	2 180 177-83	1 108 108	-	-
1250'erne	3 179 176-81	11 183 118-233	2 133 125-40	4 159 115-208	5 132 108-76	-
1260'erne	3 200 162-225	5 125 111-43	3 112 104-23	2 137 137	-	-
1270'erne	8 201 166-257	3 133 131-35	1 142 142	1 136 136	-	-
1280'erne	6 191 184-198	38 114 74-149	29 118 96-144	13 107 90-120	19 106 88-114	-
1290'erne	7 200 187-220	25 90 80-110	17 90 83-100	17 88 80-105	13 85 80-95	2 92 91-93
1300'erne	3 184 177-188	6 81 77-85	10 84 80-89	9 81 70-106	-	-

	Lund	Roskilde	Nørrej.	Ribe	Slesvig	Ro-NJ
1310'erne	-	3 74 72-76	15 70 49-95	5 66 39-75	-	16 90 71-114
1320'erne	11 196 173-223	46 81 43-107	24 57 38-94	18 86 43-101	-	7 55 46-74

5 målinger fra 1330'erne viser fra 2 til 21 o/oo, mens en enkelt fra Lund ligger nogenlunde ved den skånske norm.

Herunder samme oversigt, men nu kun med de gennemsnitlige lødighedstal. Hvor der kun ligger en eller to målinger til grund for tallet, er det sat i parentes.

	Lund	Roskilde	Nørrej.	Ribe	Slesvig	Ro-NJ
1240'erne	214	202	(180)	(108)		
1250'erne	179	183	(133)	159	132	
1260'erne	200	125	112	(137)		
1270'erne	201	133	(142)	(136)		
1280'erne	191	114	118	107		
1290'erne	200	90	90	88	85	(92)
1300'erne	184	81	84	81		
1310'erne		74	70	66		90
1320'erne	196	81	57	86		55

Forholdet mellem sølvindholdet i 1 pengemark og 1 sølvmark

Tabellen angiver forholdet mellem sølvmængden i 1 pengemark på 240 gram (240 møn-ter á cirka 1 gram) og 1 "fuldt lødigt" sølvmark på 220 gram med en faktisklødighed på 95 %.

Eksempel: Sølvindholdet i 1 mark sølv er 95/100 af 220 gram = 209 gram finsølv.

På en mønttype med 30 % lødighed er sølvindholdet af 1 mark penge 30/100 af 240 gram = 72 gram finsølv.

Forholdet mellem sølvindholdet i 1 sølvmark og 1 pengemark er altså $209/72 = 2,902$, dvs. der går 2,9 mark penge på 1 mark vejet sølv.

Sådan er tallene fremstillet i nedenstående tabel. I selve afhandlingen er det typisk ud-trykt på samme måde som kursen, nemlig som 2,9:1.

	Lund	Roskilde	Nørrej.	Ribe	Slesvig	Ro-NJ
1240'erne	4,0	4,3	(4,8)	(8,1)		
1250'erne	4,9	4,8	(6,6)	5,5	6,6	
1260'erne	4,4	7,0	7,8	(6,4)		
1270'erne	4,3	6,6	(6,1)	(6,4)		
1280'erne	4,6	7,6	7,4	8,1	8,2	
1290'erne	4,4	9,7	9,7	9,8	10,3	(9,5)
1300'erne	4,7	10,8	10,4	10,8		
1310'erne		11,7	13,6	13,2		9,6
1320'erne	4,4	10,8	15,2	10,1		16,0

Lødighedsmålinger 1241-1340

Den første kolonne angiver hvilket tiår mønten er henført til i Grinder-Hansens klassificerings-system.

Den anden kolonne angiver udmøntningsstedet. Her dækker "Nørrejylland" som nævnt over flere udmøntningssteder, som vi ikke kan lokalisere mere præcist end dette.

Den tredje kolonne viser nummeret på mønten efter det Mansfeld-Büllnerske system.

Møntnummer 5 er altså den mønt, der normalt omtales med forkortelsen MB 5.

Fjerde kolonne angiver møntens målte lødighed i promille.

Femte kolonne angiver hvilken sammenhæng, vi kender målingen af mønten fra.

Periode	Stedfæstelse	Møntnr	o/oo	Fund
1241-50				
	Lund			
		5	220	Kaaber
		19	208	Kaaber
		105	216	Kaaber
	Nørrejylland			
		21	177	Kaaber
		23	183	Kaaber
	Ribe			
		35	108	Kaaber
	Roskilde			
		14	229	Kaaber
		30	217	Kaaber
		32	207	Kaaber
		33	229	Kaaber
		39	174	Kaaber
		122	112	Kaaber
		122	246	Bolin
1250-59				
	Lund			
		57	176	Kaaber
		70	181	Bolin
		71	179	Bolin
	Nørrejylland			
		90	125	Trustrupgård
		91	140	Kaaber

Periode	Stedfæstelse	Møntnr	o/oo	Fund
1260-69	Ribe	50	208	Bolin
		96	115	Kaaber
		96	127	Trustrupgård
		98	187	Kaaber
	Roskilde	44	216	Kaaber
		59	233	Kaaber
		76	203	Kaaber
		78	233	Målinger 1970
		78	228	Kaaber
		80	222	Kaaber
		81	151	Kaaber
		82	121	Kaaber
		83	126	Målinger 1970
		86	165	Kaaber
		145	118	Kaaber
	Slesvig	99	176	Kaaber
		100	123	Kaaber
		103	108	Nykøbing Sj.
		103	112	Nykøbing Sj.
		103	140	Kaaber
	Lund	112	162	Målinger 1970
		116	225	Kaaber
		133	213	Kaaber
	Nørrejylland	139	109	Kaaber
		155	104	Kaaber
		163	123	Kaaber
	Ribe	213	137	Kaaber
		214	137	Kaaber

Periode	Stedfæstelse	Møntnr	o/oo	Fund
1270-79	Roskilde	118	111	Kaaber
		120	119	Kaaber
		147	115	Kaaber
		223	143	Kaaber
		224	135	Målinger 1970
	Lund	111	167	Kaaber
		113	182	Kaaber
		115	219	Bolin
		117	166	Bolin
		119	184	Bolin
		125	221	Målinger 1970
		125	257	Bolin
		130	212	Bolin
	Nørrejylland	182	142	Kaaber
	Ribe	227	136	Kaaber
1280-89	Roskilde	200	135	Kaaber
		232	132	Kaaber
		233	131	Kaaber
	Lund	283	194	Kaaber
		284	196	Kaaber
		290	198	Kaaber
		292	187	Kaaber
		295	186	Bolin
		301	184	Målinger 1970
	Nørrejylland	172	96	Nykøbing Sj.
		172	106	Nykøbing Sj.

Periode	Stedfæstelse	Møntnr	o/oo	Fund
		173	114	Nykøbing Sj.
		173	112	Nykøbing Sj.
		175	112	Nykøbing Sj.
		175	120	Trustrupgård
		175	112	Nykøbing Sj.
		175	112	Kaaber
		175	108	Kaaber
		177	100	Nykøbing Sj.
		177	124	Trustrupgård
		177	110	Nykøbing Sj.
		177	109	Kaaber
		178	126	Trustrupgård
		178	110	Nykøbing Sj.
		178	104	Nykøbing Sj.
		188	131	Kaaber
		189	137	Målinger 1970
		189	140	Kaaber
		192	142	Målinger 1970
		193	144	Kaaber
		193	142	Kaaber
		194	132	Kaaber
		202	133	Kaaber
		259	117	Kaaber
		260	114	Nykøbing Sj.
		260	112	Nykøbing Sj.
		262	114	Kaaber
		423	108	Nykøbing Sj.
		423	104	Nykøbing Sj.
	Ribe			
		228	90	Nykøbing Sj.
		228	120	Nykøbing Sj.
		230	110	Nykøbing Sj.
		230	118	Bolin
		230	110	Nykøbing Sj.
		243	114	Nykøbing Sj.

Periode	Stedfæstelse	Møntnr	o/oo	Fund
		243	112	Nykøbing Sj.
		248	110	Nykøbing Sj.
		248	110	Nykøbing Sj.
		252	107	Kaaber
		490	95	Vorre
		490	90	Vorre
		490	110	Kaaber
	Roskilde			
		141	116	Nykøbing Sj.
		141	110	Nykøbing Sj.
		141	108	Kaaber
		160	136	Nykøbing Sj.
		160	140	Nykøbing Sj.
		207	133	Kaaber
		211	108	Nykøbing Sj.
		211	116	Nykøbing Sj.
		211	118	Kaaber
		212	108	Nykøbing Sj.
		212	114	Nykøbing Sj.
		238	108	Nykøbing Sj.
		238	112	Nykøbing Sj.
		240	149	Kaaber
		240	142	Kaaber
		244	112	Nykøbing Sj.
		244	114	Nykøbing Sj.
		245	118	Nykøbing Sj.
		245	118	Nykøbing Sj.
		245	118	Nykøbing Sj.
		245	115	Nykøbing Sj.
		245	121	Målinger 1970
		246	118	Målinger 1970
		265	100	Nykøbing Sj.
		265	108	Målinger 1970
		265	100	Nykøbing Sj.
		267	117	Kaaber

Periode	Stedfæstelse	Møntnr	o/oo	Fund
		267	74	Vejstrup
		268	110	Nykøbing Sj.
		268	110	Nykøbing Sj.
		282	98	Nykøbing Sj.
		282	110	Nykøbing Sj.
		282	108	Nykøbing Sj.
		347	114	Kaaber
		347	112	Kaaber
		426	110	Nykøbing Sj.
		426	85	Målinger 1970
		426	118	Nykøbing Sj.
	Slesvig			
		251	114	Nykøbing Sj.
		251	100	Nykøbing Sj.
		276	110	Nykøbing Sj.
		276	112	Nykøbing Sj.
		278	112	Nykøbing Sj.
		278	112	Nykøbing Sj.
		279	114	Nykøbing Sj.
		279	104	Nykøbing Sj.
		279	110	Kaaber
		279	105	Vorre
		279	105	Vorre
		279	112	Kaaber
		280	104	Nykøbing Sj.
		280	106	Nykøbing Sj.
		491	108	Nykøbing Sj.
		491	106	Kaaber
		491	102	Nykøbing Sj.
		493	88	Kaaber
		493	90	Kaaber
1290-99				
	Lund			
		304	198	Kaaber
		307	198	Målinger 1970

Periode	Stedfæstelse	Møntnr	o/oo	Fund
		311	202	Målinger 1970
		312	205	Målinger 1970
		313	187	Kaaber
		313	220	Målinger 1970
		316	186	Kaaber
		331	82	Vejstrup
	Nørrejylland			
		170	0	Kaaber
		170	12	Kaaber
		171	0	Vorre
		171	0	Vorre
		171	0	Vorre
		171	0	Vorre
		171	0	Vorre
		171	0	Vorre
		171	0	Vorre
		171	0	Vorre
		171	0	Vorre
		171	0	Vorre
		171	0	Vorre
		171	0	Vorre
		171	0	Vorre
		171	0	Hjelm
		171	0	Hjelm
		261	95	Vorre
		261	95	Vorre
		277	95	Vorre
		277	100	Vorre
		428	90	Vorre
		428	0	Vorre
		428	90	Vorre
		430	0	Hjelm
		430	90	Vorre
		430	0	Vorre
		430	0	Vorre
		430	0	Hjelm

Periode	Stedfæstelse	Møntnr	o/oo	Fund
		431	0	Vorre
		431	0	Vorre
		431	0	Hjelm
		433	0	Vorre
		433	85	Vorre
		433	0	Hjelm
		433	0	Vorre
		433	0	Hjelm
		436	0	Hjelm
		436	0	Vorre
		436	90	Vorre
		439	0	Vorre
		439	0	Vorre
		439	95	Vorre
		439	0	Hjelm
		444	89	Målinger 1970
		448	85	Skælskør
		448	83	Skælskør
		473	90	Kaaber
		475	85	Kaaber
		480	85	Skælskør
		480	85	Skælskør
	Ribe			
		250	92	Skælskør
		250	85	Skælskør
		257	80	Vorre
		257	90	Vorre
		257	97	Kaaber
		257	96	Kaaber
		258	80	Skælskør
		258	80	Skælskør
		281	90	Vorre
		281	80	Vorre
		281	90	Vorre
		281	105	Vorre

Periode	Stedfæstelse	Møntnr	o/oo	Fund
		464	87	Kaaber
		469	88	Målinger 1970
		496	85	Vorre
		496	98	Kaaber
		496	80	Vorre
	Roskilde			
		168	86	Kaaber
		169	86	Kaaber
		271	99	Kaaber
		271	90	Vorre
		271	90	Vorre
		274	110	Vorre
		274	100	Vorre
		274	90	Kaaber
		275	100	Kaaber
		303	82	Skælskør
		303	85	Skælskør
		327	0	Kaaber
		327	90	Vorre
		327	95	Vorre
		328	80	Vorre
		328	85	Vorre
		443	90	Skælskør
		443	88	Skælskør
		443	90	Skælskør
		443	90	Skælskør
		453	84	Kaaber
		453	88	Skælskør
		453	85	Skælskør
		466	100	Vorre
		474	82	Skælskør
		474	80	Skælskør
	Roskilde/Nørrejylland			
		338	93	Assens

Periode	Stedfæstelse	Møntnr	o/oo	Fund
		338	91	Assens
	Slesvig			
		239	80	Skælskør
		239	85	Skælskør
		270	85	Vorre
		270	90	Vorre
		273	95	Vorre
		273	10	Vorre
		461	90	Skælskør
		461	85	Skælskør
		463	90	Vorre
		463	0	Vorre
		463	0	Hjelm
		463	0	Hjelm
		492	80	Vorre
		492	80	Vorre
		495	80	Vorre
		495	0	Hjelm
		497	80	Vorre
		497	80	Vorre
1300-09				
	Lund			
		314	177	Kaaber
		534	188	Kaaber
		536	186	Kaaber
	Nørrejylland			
		441	88	Målinger 1970
		442	80	Målinger 1970
		445	81	Kaaber
		447	86	Målinger 1970
		449	83	Målinger 1970
		451	89	Vejstrup
		454	83	Kaaber
		482	82	Kaaber
		507	83	Kaaber

Periode	Stedfæstelse	Møntnr	o/oo	Fund
1310-19	Ribe	511	81	Kaaber
		516	79	Kaaber
		618	78	Kaaber
		623	70	Kaaber
		626	82	Målinger 1970
		627	76	Kaaber
		628	81	Kaaber
		630	76	Kaaber
		631	78	Kaaber
		635	106	Kaaber
	Roskilde	425	85	Kaaber
		425	80	Kaaber
		427	83	Kaaber
		487	80	Målinger 1970
		506	81	Kaaber
		515	77	Vejstrup
	Nørrejylland	409	62	Kaaber
		434	69	Kaaber
		481	71	Kaaber
		484	78	Kaaber
		484	95	Vejstrup
		488	54	Kaaber
		488	61	Kaaber
		514	66	Kaaber
		519	65	Kaaber
		520	49	Kaaber
		523	71	Målinger 1970
		600	72	Kaaber
		617	73	Kaaber
		636	73	Kaaber
	Ribe			

Periode	Stedfæstelse	Møntnr	o/oo	Fund
1320-29	Roskilde	467	70	Kaaber
		605	39	Målinger 1970
		613	75	Kaaber
		614	71	Målinger 1970
		619	74	Målinger 1970
		486	72	Vejstrup
		540	75	Kaaber
		606	76	Kaaber
		621	155	Målinger 1970
	Roskilde/Nørrejylland	337	94	Kaaber
		337	95	Kaaber
		340	97	Kaaber
		342	96	Kaaber
		342	96	Kaaber
		342	95	Kaaber
		345	75	Vejstrup
		345	112	Nykøbing Sj.
		345	114	Nykøbing Sj.
		345	71	Vejstrup
		346	75	Kaaber
		346	75	Kaaber
		346	71	Kaaber
		348	94	Assens
		348	90	Kaaber
		348	93	Assens
	Lund	287	180	Kaaber
		323	213	Målinger 1970
		324	223	Kaaber
		324	181	Kaaber
		324	223	Målinger 1970

Periode	Stedfæstelse	Møntnr	o/oo	Fund
		325	192	Målinger 1970
		325	196	Bolin
		326	211	Målinger 1970
		326	173	Bolin
		527	176	Kaaber
		657	190	Kaaber
	Nørrejylland			
		353	68	Kaaber
		353	49	Kaaber
		353	72	Kaaber
		355	46	Kaaber
		357	84	Kaaber
		357	78	Kaaber
		358	84	Målinger 1970
		361	72	Kaaber
		362	94	Kaaber
		367	49	Vejstrup
		367	44	Vejstrup
		368	44	Vejstrup
		368	45	Vejstrup
		369	50	Vejstrup
		369	45	Vejstrup
		370	22	Vejstrup
		370	38	Vejstrup
		377	53	Vejstrup
		377	51	Vejstrup
		378	51	Kaaber
		378	53	Kaaber
		407	41	Kaaber
		407	60	Kaaber
		408	60	Vejstrup
		408	41	Vejstrup
		588	30	Målinger 1970
		589	1	Målinger 1970
	Ribe			

Periode	Stedfæstelse	Møntnr	o/oo	Fund
		395	100	Assens
		395	100	Assens
		395	101	Kaaber
		396	100	Kaaber
		399	100	Kaaber
		404	45	Vejstrup
		456	78	Kaaber
		587	43	Vejstrup
		587	49	Vejstrup
		609	68	Kaaber
		610	94	Assens
		610	94	Assens
		610	94	Assens
		610	94	Assens
		610	94	Assens
		610	94	Assens
		610	94	Assens
		610	94	Assens
		610	94	Kaaber
		610	94	Assens
		610	94	Assens
	Roskilde	329	82	Kaaber
		349	49	Kaaber
		350	94	Kaaber
		356	99	Vejstrup
		372	53	Målinger 1970
		372	45	Kaaber
		373	100	Kaaber
		373	100	Assens
		373	100	Assens
		373	100	Assens
		374	105	Kaaber
		376	107	Kaaber
		381	66	Vejstrup

Periode	Stedfæstelse	Møntnr	o/oo	Fund
		386	80	Vejstrup
		388	82	Assens
		388	102	Assens
		388	95	Assens
		388	99	Assens
		388	97	Assens
		388	102	Assens
		389	100	Kaaber
		389	97	Kaaber
		389	99	Kaaber
		389	48	Vejstrup
		389	75	Vejstrup
		390	97	Kaaber
		391	98	Kaaber
		391	99	Kaaber
		402	98	Kaaber
		403	105	Kaaber
		405	49	Kaaber
		406	45	Vejstrup
		406	51	Vejstrup
		414	78	Kaaber
		414	78	Kaaber
		415	47	Kaaber
		415	48	Vejstrup
		416	43	Vejstrup
		418	47	Vejstrup
		418	48	Vejstrup
		419	78	Kaaber
		420	78	Vejstrup
		421	103	Vejstrup
		422	48	Vejstrup
		547	20	Kaaber
		548	27	Kaaber
		549	27	Kaaber
		549	21	Kaaber

Periode	Stedfæstelse	Møntnr	o/oo	Fund
1330-39	Roskilde/Nørrejylland	549	37	Kaaber
		550	5	Kaaber
		551	15	Målinger 1970
		552	11	Kaaber
		553	11	Målinger 1970
		554	9	Målinger 1970
		363	74	Vejstrup
		429	54	Vejstrup
		541	54	Vejstrup
		541	46	Vejstrup
		541	0	Vejstrup
	Sakskøbing	544	55	Målinger 1970
		544	3	Kaaber
		544	54	Kaaber
		544	46	Kaaber
		546	9	Vejstrup
		546	16	Vejstrup
		371	45	Kaaber
		371	53	Kaaber
	Slesvig			
		593	1	Målinger 1970
	Lund			
		525	165	Kaaber
	Nørrejylland			
		580	3	Målinger 1970
	Ribe/Slesvig			
		599	21	Målinger 1970
	Roskilde			
		411	6	Målinger 1970
		556	4	Målinger 1970
		565	2	Målinger 1970
		566	2	Målinger 1970

En række målinger har af forskellige grunde ikke kunnet medtages i beregningerne.
Det drejer sig om

1. Hjelm-fundene. Her er fire prøver af tre fund kun beskrevet med omtrentlig lødighed:

MB257 8-10,5 %

MB281 8-10,5 %

MB436 8-10,5 %

2. Nykøbins Sjælland-fundet. I to tilfælde har jeg ikke været i stand til at tyde skriften i protokollen.

MB490 ?

MB267 ?

3. Vejstrup-fundet. I 10 af målingerne er MB-nummeret flertydigt.

MB333/36/40 94

MB349/50 94

MB352-55 76

MB357-59 78

MB361-62 72

MB371-72 45

MB374/76 84

MB395/96/98 97

MB400-02 98

MB55/57/58 78

4. Endelig er der målinger af MB-numre, hvor numrene ikke optræder i den her anvendte konkordanstabel.

MB47 189 Kaaber

MB114 182 Bolin

MB191 147 Kaaber

MB435 152 Kaaber

MB642 188 Kaaber

MB643 187 Kaaber

MB645 175 Kaaber

MB645 175 Målinger 1970

MB646 167 Kaaber

MB655 187 Kaaber

MB656 59 Kaaber

MB656 72 Kaaber

MB660 160 Kaaber

MB663 82 Kaaber

MB663 82 Målinger 1970

KILDER

KILDEUDGIVELSER

- Christensen, C.A.: Uddrag af Roskildebispens dombog, i Roskildekirkens jordebøger og regnskaber, 1956
- Christensen, C.A.: Roskildekirkens jordebøger og regnskaber, 1956
- Danmarks riges Breve 1.-3. række, Kbh. 1938-82.
- DD. Refererer til Diplomatarium Danicum
- Diplomatarium Danicum 1.-3. række, Kbh. 1938-90.
- Elverskov, Anne & Jens Anker Jørgensen, Den hellige jomfru i Esrum s. 14-17, Fr.borg Amt 1996
- Gelting, Michael H.: Roskildekrøniken, 1979
- Gertz, M. Cl.: Kong Knuts liv og gerninger eller æreskrift for dronning Emma, Kbh. 1896
- Gertz, M. Cl.: Vitae sanctorvm danorvm, Kbh. 1912
- Gertz, M. Cl.: Scriptores minores historiæ, danicæ, Kbh 1917-22
- Gertz, M. Cl.: Sven Aggesøns historiske skrifter, Kbh 1967 (1916)
- Hagland, Jan Ragnar & Jørn Sandnes: Frostatingslova, Oslo 1994
- Holmbäck, Åke & Elias Wessén: Östgötalagen och Upplandslagen, Stockholm 1979
- Jensen, Kurt Villads m.fl.: Hellere fanden selv end Erik på tronen, Odense 1999
- Jørgensen, A.D.: Valdemar Sej, Kbh 1879
- Jørgensen, Ellen: Erik Klipping og hans sønner. Rigets opløsning. Kilder 1275-1340, Kbh. 1927
- Jørgensen, Ellen: Valdemar Atterdag, udvalg af kilder, Kbh. 1911
- Kierkegaard, P.: Arnold af Lybeks slavekrønike, Kbh 1885
- Krarup, Alfred og William Norvin: Acta processus litium, Kbh 1932
- Kroman, Erik: Danmarks gamle købstadslovgivning 1-5, Kbh. 1951-61
- Kroman, Erik: Danmarks gamle landskabslove på nutidsdansk I-III, Kbh 1945
- Kroman, Erik: Danmarks middelalderlige annaler, Kbh. 1980
- Kroman, Erik: Den danske rigslovgivning indtil 1400, 1971
- Langebek, J. & P.F. Suhm: Scriptores rerum danicarum medii ævi, bd. 4, Kbh. 1776
- Langebek, J. & P.F. Suhm: Scriptores rerum danicarum medii ævi, bd. 5, Kbh. 1783
- Langebek, J. & P.F. Suhm: Scriptores rerum danicarum medii ævi, bd. 6, Kbh. 1786
- Nielsen, O.: Kjøbenhavns diplomatarium, Kbh. 1874
- Nielsen, O.: Samling af adkomster, indtægtsangivelser og kirkelige vedtægter for Ribe domkapitel og bispestol, Kbh 1869
- Olrik, Hans: Danske helgeners levned, 1893-94
- Olrik, Hans: Danske helgeners levned, Kbh. 1893-94
- Olrik, Jørgen: Krøniker fra valdemarstiden, 1900-01
- Olrik, Jørgen: Valdemar Sejrs sønner og den store ærkebisperid, Kbh. 1906-08
- Olrik, Jørgen: Øm Klosters Krønike, Kbh 1968

Olsen, Rikke Agnete: Sjællandske Krønike, Højbjerg, 1981
Otto, Alfred: Liber Daticus Roskildensis, Kbh. 1933
Pertz: Arnoldi chronica slavorum, 1868 (elektronisk udgave)
Rasmussen, Poul: Århus Domkapitels jordebøger II, Kbh. 1975
Robberstad, Knut: Gulatings Lovi, Oslo 1937
Storm, Gustav & Alexander Bugge: Norges kongesagaer 4, Kristania 1914
Storm, Gustav & Alexander Bugge: Norges kongesagaer, 3, Kristania 1914
Søgård, Helge: Ribe bispekrønike, Fra Ribe Amt, 1972-74, s.260-73
Weeke, C.: Lunde domkapitels gavebøger og nekrologium 1-2, Kbh 1884 og -89
Weibull, Laurits: Lunds Domkyrkas nekrologium, Lund 1923
Zeeberg, Peter: Saxos Danmarskhistorie, 2000
Aakjær, Svend: Kong Valdemars jordebog, Kbh 1926-43

KILDEANGIVELSER I TEKSTEN

Teksten rummer mange kildereferencer. En del af dem refererer blot til kildens gængse betegnelse uden henvisning til det nøjagtige sidetal i udgivelsen (hvilket ville få noteapparatet til at svulme voldsomt op). Derfor er der her en angivelse af hvor de i teksten nævnte kilder er udgivet.

Diplomatarium Danicum

Henvisninger er med række, bind og kildens nummer i bindet, startende med "DD". Henvisningerne refererer både til diplomatariet og til paralleloversættelsen i Danmarks riges breve.

Love

Abels forordning. Kroman 1971 s. 43-50.
Andreas Sunesens parafrase eller blot Parafrasen. Kroman 1980 s. 99-194.
Arve- og Orbodemål. Kroman 1980 s. 197-245.
Eriks Sjællandske lov. Kroman 1980 s.3-132.
Jyske Lov. Kroman 1980 s. 133-224.
Sjællandske kirkelov. Kroman 1980 s. 225-41.
Skånske kirkelov. Kroman 1980 s. 225-41.
Skånske lov. Kroman 1980 s. 1-98.
Valdemars Sjællandske lov. Kroman 1980 s. 246-70.

Gavebøger og dødebøger

Nekrologium Lundense. Weibull 1923, indeholder
Lunds Mindebog eller blot Mindebogen. Weibull 1923 s. 49-109.
Præbendelisten. Weibull 1923 s. 6-11.
Lunds Gavebog. Weeke 1884-89.
Ribekapitlets dødebog. Langebek & Suhm 1783 s. 534-70.
Roskilde Gavebog. Otto 1923.

Beretninger

Abbed Vilhelms levned. Olrik 1893-94 s.167-286.
Eskils ungdomsdrøm. Elverskov & Jørgensen 1996 s. 14-17.
Kjelds levned. Olrik 1893-94 s. 149-64.
Mirakelberetninger om Knud Hertug. Olrik 1893-94 s. 348-68.
Optegnelser om Knud hertug. Olrik 1893-9 s. 348-68.
Ribe Bispekrønike. Søgård 1972-74.
Robert af Ely. Gertz 1912 s. 220, 234-41.
Rydårbogen. Kroman 1980 s. 149-76.
Saxo. Zeeberg 2000.
Yngre sjællandske krønike. Kroman 1980 s. 116-144.
Ælnoth. Olrik 1893-94 s. 19-105; Gertz 1912 s. 77-136.
Ærkebisperstriden. Olrik 1906-08 s. 110-53.
Ømkrøniken. Olrik 1968.

Jordebøger og lignende

Kong Valdemars Jordebog. Aakjær 1926-43, bd. 1 s. 1-166.
- Hovedstykket. Aakjær s. 1-26, 91-116.
- Indtægtslisten. Aakjær s. 53-54, 142.
- Plovtalslisten. Aakjær s. 82, 162.
- Lollandslisten. Aakjær s. 49-51, 138-39.
- Hakon Palnesens skøde. Aakjær s. 40, 130.
Ribe Oldemoder. Nielsen 1893-94.
Roskildebispens jordebog. Christensen 1956.
Sorø Gavebog. Langebek & Suhm 1776 s. 463-531.
Århus domkapitels jordebog. Rasmussen 1975 s. 11-27.

Brevbøger

Sorøbogen
Århusbogen
Lundebogen
- alle udgivet i Diplomatarium Danicum.

Andet

Abbed Vilhelms breve. Diplomatarium Danicum 1. rk., 3. bd., 2. del.
Procesakterne. Jensen 1999.
Roskildebispens Dombog. Christensen 1956 s. 309.

LITTERATUR

- Arup, Erik 1914. Leding og ledingsskat i det 13. aarhundrede; Historisk Tidsskrift, 8.rk. 5. bd., s.141-238
- Arup, Erik 1925. Danmarks Historie 1.
- Balle, Søren 1987. Mønt, vægt og kornmål i Danmark i 1500-tallet.
- Bendixen, Kirsten 1976. Danmarks Mønt, Kbh.
- Bendixen, Kirsten 1977. Mønternes funktion i Danmark ca 1075 til ca 1300; Fortid og Nutid, 27, s.4-20
- Bendixen, Kirsten 1979-80. Møntcirkulation i Danmark i middelalderen, Fortid og Nutid 28, s. 456-57
- Bendixen, Kirsten 1980. Mønter som historisk kilde; Hikuin, 6, s.93-100
- Bendixen, Kirsten 1982. Svend - Knud - Valdemar; Nyt fra Nationalmuseet, 15, s.13-15
- Berriman, A.E. 1953. Historical metrology
- Bolin, Sture 1929. Hallandslisten i kung Valdemars jordebok. En kritisk studie; Scandia, 2, s.161
- Bolin, Sture 1934. Ledung och frälse, Lund
- Bolin, Sture 1962. Ur penningens historia (bogen er en samling af artikler og foredrag fra 1930'erne til 1950'erne, her henvises til alle med årstallet 1962)
- Bornestaf, Ulrika 2003. Myntfund från Halland, Stockholm
- Brøgger, A.W 1936. Mål og vekt i forhistorisk tid i Norge; Nordisk Kultur, XXX, s. 75-83
- Carelli, Peter 2001. En kapitalistisk anda, Stockholm
- Christensen, Aksel E. 1977. Tiden 1042-1241; Gyldendals danmarkshistorie bd 1, s. 211-399
- Christensen, C.A 1931. Nedgangen i landgilden i det 12. årh.; Historisk Tidsskrift, 10. rk., bd.1, s.446-65
- Christensen, C.A. 1941. Et bidrag til fortolkningen af ledingssatserne og betegnelsen havnebonde i Jyske Lov; Med lov skal land bygges, 1941, s.288-314
- Christensen, C.A. 1966. Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede; Historisk Tidsskrift, 12. rk., bd.1, s.257-348
- Christensen, C.A. 1970: Falsterlistens tal og talforhold samt deres tolkning; Historisk Tidsskrift, 12. rk, bd.4, s.401-20
- Christensen, C.A. 1987. Census regis - et grundskyldsbegreb. Bol - et ejendomsbegreb; Historisk Tidsskrift, 87, s.1-16
- Christiansen, Tage E. 1977. Sognelisterne i Roskildebispens jordebog; Historisk Tidsskrift, 77, s.1-63
- Christiansen, Tage E 1981. Sune Ebbesens halve hovedlod; Historisk Tidsskrift, 81, s.183-91
- Dalgaard, Tommy & Helge Nielsen 2009. Middelalderens landbrug (ca. 1050-1536), Danske Landbrugslandskaber gennem 2000 år, (red. B. Odgaard), 2009, s. 177-204

- Danmarks middelalderlige skattefund c.1050 - c.1550 (red. Jørgen Steen Jensen), Kbh. 1992.
- Dhondt, Jan 1968. Das Frühe Mittelalter, Frankfurt am Main
- DMS: Danmarks middelalderlige skattefund
- Dovring, Folke 1947: Attungen och marklandet, Lund
- Edvinsson, Rodney & Franzén & Söderberg 2010. Swedish payment systems 995 - 1534; Exchange rates, prices and wages 1277-2008, s. 67-132
- Erslev, Kristian 1875: Kong Valdemars jordebog og den nyere kritik; Historisk Tidsskrift, 4.rk., 5. bd., s.56-116
- Erslev, Kristian 1885: Danmarks folkemængde i Valdemar Sejrs tid; Historisk Tidsskrift, 5.rk., 5. bd., s.516-71
- Erslev, Kristian 1898: Valdemarernes storhedstid, Kbh (genoptryk 1972)
- Erslev, Kristian 1898-1906. Danmarks riges historie 1241-1340 (genoptryk 1971)
- Erslev, Kristian 1915. Valdemars jordebog: Hallandslisten og "Hovedstykket"; Historisk Tidsskrift, 8. rk., 6. bd., s. 215-33
- Fauerholdt Jensen 1964, L.E.: Penningskæpperne; Fortid og Nutid, Bd.22, s.181-83
- Fauerholdt Jensen, L.E 1990. Mark sølv - mark penninge - mark korn, Odense
- Fauerholdt Jensen, L.E 1991. Mark jord - leding - jordinddeling i Danmark 1200-1340
- Fauerholdt Jensen, L.E. 1995. Mark sølv lybsk, Odense
- Flensborg, Peter 1996. Numismatisk leksikon
- Franzén, Bo 2008. Kommersiella jordpriser 1200-tal til 1370; Jordvärderingssystem från medeltiden til 1600-talet (red. Alf Ericsson), Stockholm, s. 119-24
- Friis, Astrid & Kristof Glamann 1958. A history of prices and wages ind Denmark
- Galster, Georg 1930. Møntfundet fra Kirke Værløse, Fra Nationalmuseets arbejdsmark 1930, s. 50-52
- Galster, Georg 1932. Møntfundet fra Vorre; Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad, s. 33-37
- Galster, Georg 1934. Knud den Helliges jydsk mønter; Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie, s. 129-36
- Galster, Georg 1936. Danmarks mønter, Nordisk Kultur XXIX, s. 139-200
- Galster, Georg 1944. Møntfundet fra Haagerup, Fra Nationalmuseets arbejdsmark, 1944, s. 29-34
- Galster, Georg 1955. Græsefundet og andre fund på Sjælland af mønter fra kongerne Niels og Erik Emune; Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie, s. 61-103
- Galster, Georg 1978. Sven Norbagges mønt, Historisk årbog fra Roskilde Amt 1978, s. 81-86
- Gissel, Svend 1964. Sjællands gamle kornmål; Bol og By, 5, s.36-40
- Gissel, Svend 1968. Landgilde og udsæd
- Gissel, Svend 1977. Hornsherredundersøgelsen
- Gissel, Svend 1988. Fra skæppe til læst; Kongemagt og samfund i middelalderen, festskrift til Erik Ulsig, Århus, s. 441-52
- Gissel, Svend 1989. Falsterundersøgelsen 1-2, Odense
- Gissel, Svend 1990. Anmeldelse af Søren Balle; Historie, Jyske samlinger, Ny rk. 18, s. 487-91
- Gissel, Svend 1991. Anm. af Faurholdt Jensen: Mark sølv - mark penninge - mark korn;

- Historie, Jyske samlinger, Ny rk. 19, s. 534-46
- Grinder-Hansen, Keld 1994. Hvor der handles, der spildes, Fra Nationalmuseets arbejdsmark, s. 186-96
- Grinder-Hansen, Keld 1996. Mysteriet om Valdemar Atterdags manglende møntvæsen; Nationalmuseets Arbejdsmark, s. 192-205
- Grinder-Hansen, Keld 1997. Møntfornyelse (renovatio monetæ) i Danmark fra år 1200 til Christopher II's død 1332; Nordisk numismatisk Årsskrift, s.130-36
- Grinder-Hansen, Keld 1998. Da marsk Stig hærgede Danmark - møntskatten fra Skafte-
rup, Liv og Levn 12, 1998, s.22-27
- Grinder-Hansen, Keld 2000. Kongemagtens krise
- Gullbekk, Svein H. 2000. Myntforringelse i Danmark og innføring av monopolmynt under Sven Estridsen (1047-74); Nordisk numismatisk Årsskrift, 1994-96, s. 111-29
- Gullbekk, Svein H. 2008: Mynt og by i middelaldeen - en studie av norske skriftlige kilder; Nordisk numismatisk Årsskrift, 2003-05, s. 153-65
- Gullbekk, Svein H. 2009. Pengevesenets fremvekst og fall i Norge i middelalderen
- Hauberg, P. 1884. Danmarks myntvæsen og mynter i tidsrummet 1241-1377; Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie, s. 217-371
- Hauberg, P. 1900. Myntforhold og udmyntninger i Danmark indtil 1146; Videnskaber-
nes Selskabs Skrifter, 6.rk., V, 1
- Hauberg, P. 1900-06. Atlas over Danmarks mønter, Kbh. (genoptryk 1965)
- Hauberg, P. 1906. Danmarks myntvæsen i tidsrummet 1146-1241
- Hermansen, Victor 1927. Hallandslistens herredssummer. Et tolkningsforsøg, Fest-
skrift til Kristian Erslev, Kbh. s. 171-78
- Holmbäck, Åke & Elias Wessén 1979. Östgötalagen och Upplandslagen, Stockholm
- Holmqvist-Larsen, Niels Henrik 2006. Kong Valdemars Jordebog og Codex ex-Holmi-
ensis; Janus Møller Jensen (red.): Broderliste, broderskab, korstog, Odenses. 19-56.
- Hybel, Niels & Bjørn Poulsen: The Danish Resources c.1000 - 1550, Boston 2007
- Jensen, Jørgen Steen 1973. Danish Money in the Fourteenth Century; Medieval Scandi-
navia, 6, s.161-71
- Jensen, Jørgen Steen 1974. Numismatisk opslagsbog, Kbh.
- Jensen, Jørgen Steen 1983. Hvor stor var udmøntningen i Danmark i 1000- og 1100-tal-
let; Fortid og Nutid, 30, s.19-26
- Jensen, Jørgen Steen 1989. 1300-tallet - skattefundenes store periode; Nationalmuseets
Arbejdsmark, s. 57-67
- Jensen, Jørgen Steen 1996. Møntfornyelse (renovatio monetæ) i Danmark indtil år
1200; Nordisk numismatisk unions Medlemsblad, s.130-35
- Jensen, Jørgen Steen 2008. Regionale forskelle på udmøntning og møntbrug i Danmark
ca. 1050 - ca. 1500 Hikuin 35, s. 151-160
- Jensen, Jørgen Steen & Anne Kromann 1990. Regnepenninge i Danmark, Fra National-
museets arbejdsmark 1990, s. 94-103
- Jesse, Wilhelm 1924. Quellenbuch zur Münz- und Geldgeschichte des Mittelalters
- Jesse, Wilhelm & Richard Gaettens 1939-40. Handbuch der Münzkunde von Mittel- und
Nordeuropa, bd. 1, Leipzig
- Jørgensen, Lars og Peter Vang Petersen 1998. Guld, magt og tro, Kbh.
- Jørgensen, Poul Johs. 1940. Dansk retshistorie, Kbh.

- Kaaber, K.G. 1986. Introduktion til en nyordning af de danske udmøntninger; Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie, s.213-41
- Kaaber, K.G. og J.G. Weile 1996. Danmarks mønter 1234 - 1377 (privat arbejde afsluttet 1996, optrykt privat 2002).
- Kilger, Christoph 2004. Monetarität und Monetarisierung; The European Frontier (red. Jörn Staecker), Lund, s. 221-232
- Kilger, Christoph 2006. Coin finds and the idea of monetary space, Nordisk numismatisk Årsskrift 2000-2002, s. 208-27
- Klackenberg, Henrik 1992. Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige, Lund
- Kræmmer, Michael 2014. Efterslægtstavle for Skjalm Hvide, udg. af Dansk Adels Forening 2014.
- Kræmmer, Michael 2015. Højmiddelalderens jordmål og betalingsmål, <http://www.tancredi.dk/pdf/phd.pdf>
- KLNM: Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder, 1956-78
- Kristensen, Marius 1939-41. Anmeldelse af Erik Kroman; Historisk Tidsskrift, 10. rk., 5. bd., s.723-29
- Kroman, Erik 1936. Kong Valdemars Jordebog. Et håndskrifts historie, Kbh.
- Lind, John 2006. Codex ex-Holmiensis A 41; Broderliste, broderskab, korstog (red. Janus Møller Jensen), Odense, s. 57-88
- Lindahl, Fritze 1949. Møntfundet fra Vejstrup, Nordisk numismatisk Årsskrift, s.29-38
- Lindahl, Fritze 1954. Tre potter mønter fra Assens, Fra Nationalmuseets arbejdsmark 1954, s. 67-74
- Ljungkvist, Carsten 1986. Omkring "Harald Hens Møntreform" og det feudale møntvæsen, Fortid og Nutid, s. 261-71
- Lund, Niels 1996. Lid, leding og landeværn, Roskilde
- Luschin von Ebengreuth, A. 1926. Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte (1976)
- Maitland, F.W. 1987. Domesday Book and beyond, Cambridge
- Malmer, Brita 1980: Den senmedeltida penningen i Sverige, Stockholm
- Malmer, Brita 1984. Corpus Nummorum Saeculorum IX-XI qui in Suecia reperti sunt. Bd. 3.4 Maglarp-Ystad, Stockholm
- Malmer, Brita & Lars O Lagerqvist 1987. Corpus Nummorum Saeculorum IX-XI qui in Suecia reperti sunt. Bd. 3.1 Åhus-Grönby, Stockholm
- Mansfeld-Büllner, H.V. 1887. Afbildninger af samtlige hidtil kjendte mønter fra tidsrummet 1241-1377
- Moesgaard, Jens Christian 2006. Single finds as evidence for coin circulation in the Middle Ages - status and perspectives, Nordisk numismatisk Årsskrift 2002-2002, s. 228-75
- Moesgaard, Jens Christian 2007. Møntskatten fra Danelund og møntvæsenet i Sydvestjylland i vikingetid og tidlig middelalder; Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie 2004, s. 107-56
- Moesgaard, Jens Christian 2008. Udbredelse af reguleret møntøkonomi i geografisk perspektiv ca 600 - ca 1150; Hikuin 35, s. 13-50
- Moesgaard, Jens Christian 2015. King Haralds Cross Coinage, Kbh.
- Moesgaard, Jens Christian & Svend Åge Tornbjerg 2004. Møntskat fra Marsk Stigs angreb på Nykøbing Falster i 1289; Nordisk numismatisk unions Medlemsblad, s.62-66

- Moesgaard, Jens Christian & Svend Åge Tornbjerg 2011. Møntbrug på landet i middelalderen; Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie 2008, s. 195-212
- Myrberg, Nanouschka 2000. Myntfund från Blekinge, Stockholm
- Mørkholm, Otto 1955. Kilder til Danmarks møntvæsen i middelalderen; Nordisk numismatisk Årsskrift 1955, s.1-72 (genudgivet som: De skriftlige kilder til Danmarks middelalderlige møntvæsen, Kbh. 1989)
- Mørkholm, Otto & Anne Jacobsen 1966. Danske guld møntfund fra middelalderen; Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie, 1966, s.71-101
- Nielsen, Helge 2010: Middelalderen bag tallene, Nykøbing Sjælland
- Nyberg, Tore 2006. Kong Valdemars Jordebog-manuskriptet og Broderlistens plads deri, Broderliste, broderskab, korstog (red. Janus Møller Jensen), Odense, s. 107-22
- Nørlund, Poul 1929: De ældste vidnesbyrd om skyldtaxationen; Historisk Tidsskrift, 9.rk., 6. bd., s. 54-95
- Paludan, Helge 1977. Tiden 1241-1340; Gyldendals danmarkshistorie bd 1, s. 401-511
- Paludan-Müller, C. 1871. Om kong Valdemar jordebog, Videnskabernes Selskabs Skrifter, 5.rk., s.161-270
- Poulsen, Bjørn 1979-80. Møntbrug i Danmark 1100-1300; Fortid og Nutid, 28, s. 281-85
- Poulsen, Bjørn 2003. Middelalderens fødsel – tiden 1000-1340 – samfund og mennesker; Det sønderjyske landbrugs Historie bd. 2, Aabenraa, s. 375-433
- Poulsen, Bjørn 2006: A Monetary Contraction in Late Medieval Denmark?; Nordisk numismatisk årsskrift 2000-2002, s. 319-34
- Poulsen, Thomas Guntzelnick 2009. På sporet af en falskmønter, Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie, 2006, s. 133-42
- Rasmussen, Poul 1953: Store og små mark guld. Et bidrag til diskussionen om guldvurderingen og jyske lovs ledingbestemmelser; Historisk Tidsskrift, 11.rk, 4. bd., s.352-66
- Rasmussen, Poul 1975-1. Mål og vægt, 2.udg., Kbh.
- Rasmussen, Poul 1975-2: Århus Domkapitels jordebøger II, Kbh.
- Runquist, Kjell: Rymdmått 1950. Vikter och kronovärderingsvärden i Kung Valdemars Jordebok, Halmstad
- Runquist, Kjell 1952. De medeltide danska jorvärderingsenheterne med särskild anknytning til guldvärdering og skyldtaxation under valdemarstid, Historisk Tidsskrift, 11.rk., 3. bd., s. 397-449, 509-540
- Runquist, Kjell 1979. Några aktuella frågor i Kung Valdemars jordebok
- Runquist, Kjell 1982. Medeltidens unsvikter, Helsingborg
- Rösener, Werner 1992. Agrarwirtschaft, Agrarverfassung und ländliche Gesellschaft im Mittelalter
- Schreiner, Johan 1948. Pest og prisfall i senmiddelalderen, Oslo
- Skovgaard-Petersen, Inge 1977. Oldtid og vikingetid, Gyldendals danmarkshistorie bd 1, Kbh., s. 15-209
- Skovmand, Roar 1942. De danske Skattefund fra Vikingetiden og den ældste Middelalder indtil omkring 1150. Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie 1942, s. 1-275
- Skyum-Nielsen, Niels 1948-49. Håndskriftet "Ribe Oldemoder". En kritisk studie, Scandia, 19, s.127-56

- Skyum-Nielsen, Niels 1994. Fruer og Vildmænd
- Skaare, Kolbjørn. 1982. Norges mynter i middelalderen, *Forskningsnytt* 1982, 4, s.29-33
- Skaare, Kolbjørn 1995. Norges mynthistorie 1-2, Oslo
- Skaare, Kolbjørn & Eiliv Steinnes 1966. Mynter i atomreaktoren, *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1966, s. 81-89
- Sprandel, Rolf 1975. *Das mittelalterliche Zahlungssystem*, Stuttgart
- Steenstrup, Johannes 1873-74. Studier over kong Valdemars Jordebog, Kbh
- Steenstrup, Johannes 1882. *Normannerne* bd.4. Danelag, Kbh.
- Steinnes, Asgaut 1936. Mål, vekt og verderekening i Noreg i millomalderen og ei tid efter, *Nordisk Kultur*, XXX, s. 84-154
- Stenton, F. M. 1947. *Anglo-saxon England*, Oxford
- Svensson, Roger 2016: Periodic recoinage as a monetary tax: conditions for the rise and fall of the bracteate economy, *Economic History Review*, 69, 4, s. 1108-31
- Sømod, Jørgen 2009. Danske mønter 1-2
- TDM: Tusindtallets danske mønter.
- Tusindtallets danske mønter (red. Jørgen Steen Jensen), 1995
- Ulsig, Erik 1981. Landboer og bryder, skat og landgilde. De danske fæstebønder og deres afgifter i det 12. og 13. årh., *Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum Nielsen*, Kbh., s. 137-66
- Ulsig, Erik 1991. Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede, *Historisk Tidsskrift*, 91, s.21-43
- Vellev, Jens 2002. Udmøntningerne på Hjelm, Marsk Stig og de fredløse på Hjelm (red. Pauline Asingh & Niels Engberg), s. 203-20
- Vinogradoff, Paul 1908. *English society in the eleventh century*, (genoptryk 1968)
- Von Schrötter, Friedrich 1930. *Wörterbuch der Münzkunde*, Berlin og Leipzig 1930
- Warner, R. 1976-76. Scottish silver armrings: an analysis of weights, *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 107 s. 136-43
- Witthöft, Harald 1979. *Umriss einer historischen Metrologie*
- Witthöft, Harald 1984. *Münzfuss, Kleingewichte, pondus Caroli und die Grundlegung des nordeuropäischen Mass- und Gewichtswesens in fränkischer Zeit*, Gutenberg
- Aakjær, Svend: Kong Valdemars jordebog, Kbh 1926-43 (henvisninger angiver 1943)
- Aakjær, Svend: Mål, vægt og taxter i Danmark, *Nordisk Kultur*, XXX, 1936, s.175-282
- Aakjær, Svend: Plov og havne, Med lov skal land bygges, 1941, s. 251-87
- Aakjær, Svend: Korntiende og kornareal i det 14. århundrede, *Historisk Tidsskrift*, 11.rk., bd.2, 1949, s.435-62 samt 11.rk., bd.3, 1952, s.176-209
- Aakjær, Svend: Måleenheder i landmål og jordvurdering i middelalderens Danmark, *Historie, Jyske samlinger*, Gl. rk. bd. 5, hæfte 3, 1959, s. 275-303